

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

PRACE GEOGRAFICZNE NR 172

JERZY BAŃSKI

OBSZARY PROBLEMOWE W ROLNICTWIE POLSKI

WYDAWNICTWO
Continuo

147. Kostrowicki A. S. (red.), *Studium geoekologiczne rejonu jezior wigierskich*, 1988, s. 134, 23 il.
148. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce*, 1989, s. 141, 10 map.
149. Szulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, 1988, s. 138, 36 il., 3 mapy.
150. Leszczycki S., *Badania geograficzne nad osadnictwem w południowej Anatolii*, 1987, s. 113, 7 il., 45 fot.
Kawecka-Endrukajtis B., Tuszyńska-Rękawek H., *Spis zawartości Prac Geograficznych 1–150 (1954–1987)*, s. 43.
151. Rykiel Z. (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, 1988, s. 148, 31 il.
152. Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, 1989, s. 176, 35 il.
153. Bogacki M. (red.), *Współczesne przemiany rzeźby Polski południowo-wschodniej*, 1990, s. 145, 10 il.
154. Dziewoński K., *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, 1990, s. 288.
155. Kotarba A. (red.), *System denudacyjny Polski*, 1991, s. 223, 83 il.
156. Kostrowicki A. S., *System „człowiek – środowisko” w świetle teorii ocen*, 1992, s. 115, 7 il.
157. Babiński Z., *Współczesne procesy korytowe dolnej Wisły*, 1992, s. 171, 62 il., 20 fot.
158. Matuszkiewicz J. M., *Krajobrazy roślinne i regiony geobotaniczne Polski*, 1992, s. 107, 24 il., 2 mapy.
159. Błażejczyk K., *Wymiana ciepła pomiędzy człowiekiem a otoczeniem w różnych warunkach środowiska geograficznego*, 1993, s. 123, 46 il.
160. Krawczyk B., *Typologia i ocena bioklimatu Polski na podstawie bilansu cieplnego ciała człowieka*, 1993, s. 96, 14 il.
161. Banach M., *Morfodynamika strefy brzegowej zbiornika Włocławek*, 1994, s. 176, 54 il., 35 fot.
162. Zgliński M., *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, 1994, s. 164, 50 il.
163. Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, 1995, s. 112, 40 il., 1 mapa.
164. Glazik R., *Obieg wody w klimacie kontynentalnym na przykładzie północnej Mongolii*, 1995, s. 190, 65 il.
165. Dąbrowska-Zielińska K., *Szacowanie ewapotranspiracji, wilgotności gleb i masy zielonej łąk na podstawie zdjęć satelitarnych NOAA*, 1995, s. 82, 26 il.
166. Plit J., *Antropogeniczne i naturalne przeobrażenia krajobrazów roślinnych Mazowsza (od schyłku XVIII w. do 1990 r.)*, 1996, s. 135, 45 il.
167. Grzeszczak J., *Tendencje kontrurbanizacyjne w Europie Zachodniej*, 1996, s. 82, 5 il.
168. Bański J., *Przemiany rolniczego użytkowania ziemi w Polsce w latach 1975–1988*, 1997, s. 105, 45 il.
169. Gałązka A., *Sytuacja mieszkaniowa ludności aglomeracji warszawskiej w latach 1970–1988. Zróżnicowania przestrzenne i tendencje zmian*, 1998, s. 154, 26 il.
170. Rykiel Z., *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna jego mieszkańców*, 1999, s. 148, 15 il.
171. Taylor Z., *Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej*, 1999, s. 239, 71 il.

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 172

GEOGRAPHICAL STUDIES

No. 172

JERZY BANSKI

PROBLEM AREAS IN POLISH AGRICULTURE

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

PRACE GEOGRAFICZNE NR 172

JERZY BAŃSKI

OBSZARY PROBLEMOWE W ROLNICTWIE POLSKI

WYDAWNICTWO
Continuo

WROCLAW 1999

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

REDAKTOR: ROMAN SZCZĘSNY
ZASTĘPCA REDAKTORA: JERZY GRZESZCZAK
CZŁONKOWIE: ZYGMUNT BABIŃSKI, TERESA CZYŻ,
ADAM KOTARBA, JAN ŁOBODA, JÓZEF SKOCZEK
SEKRETARZ REDAKCJI: EWA JANKOWSKA

Recenzenci:

Prof. dr hab. JAN FALKOWSKI
Prof. dr hab. WŁADYSŁAWA STOLA

Praca habilitacyjna

Publikacja dofinansowana przez **Komitet Badań Naukowych** w ramach projektu badawczego nr 6 PO4E 050 17 pt. *Obszary problemowe i konflikty w rolnictwie Polski w warunkach nowego systemu ekonomicznego i integracji europejskiej.*

Redaktor Wydawnictwa: Jan Kuźma

© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 1999

PL ISSN 0373-6547
ISBN 83-86682-39-6

WYDAWNICTWO
Continuo

ul. Czackiego 46/1
51-607 Wrocław
tel. 0 601 77-47-33
tel./fax (071) 34-390-18 w. 223

Łamanie wykonano w **I-BIS** Wrocław

Wydrukowano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej PAN im. S. Kulczyńskiego Spółka z o.o.

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Problematyka badawcza, cel i układ pracy	9
I. Teoria i badania empiryczne – przegląd literatury	11
1. Przegląd koncepcji i terminologia	11
2. Obszary problemowe w typologiach regionów	15
3. Kryteria delimitacji i typy obszarów problemowych	19
4. Badania obszarów problemowych w rolnictwie	28
II. Rozpoznanie obszarów problemowych w rolnictwie	34
5. Koncepcja i założenia metodyczne	34
6. Obszary opóźnione w rozwoju	37
6.1. Wybór i analiza cech diagnostycznych	38
6.2. Delimitacja obszarów opóźnionych w rozwoju	58
6.3. Charakterystyka obszarów opóźnionych w rozwoju	64
7. Obszary rezerw produkcyjnych	75
8. Obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych	83
8.1. Obszary niskiej jakości środowiska przyrodniczego	83
8.2. Obszary zdegradowanego środowiska przyrodniczego	89
9. Obszary konfliktów	94
III. Ewolucja rolniczych obszarów problemowych	102
10. Typy rolniczych obszarów problemowych	102
11. Geneza rolniczych obszarów problemowych	104
12. Perspektywy rolnictwa na obszarach problemowych	107
Zakończenie	112
Literatura	115
Problem Arcas In Polish Agriculture (Summary)	124

WPROWADZENIE

Poziom rozwoju gospodarczego Polski jest przestrzennie zróżnicowany – prócz obszarów rozwiniętych występują obszary opóźnione w rozwoju. Zmiana systemu ekonomicznego w Polsce, polegająca na przejściu od centralnego sterowania do wolnego rynku, spowodowała między innymi pogłębienie się tych dysproporcji przestrzennych.

Szczególnie duże dysproporcje regionalne występują w zakresie poziomu rozwoju rolnictwa i jego potencjału produkcyjnego. Jest to wynik odmiennej sytuacji społeczno-gospodarczej w okresie zaborów, nierównomiernego rozwoju w latach międzywojennych i w czasach PRL. W wyniku migracji ludności na tereny gospodarczo rozwinięte, rozbudowy ośrodków miejskich, koncentracji przemysłu, pewne obszary w naszym kraju wykazują zastój, a nawet regres gospodarczy.

Długotrwałe procesy różnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych części kraju doprowadziły do powstania obszarów, na których rolnictwo ma stosunkowo niski poziom rozwoju, nie wykorzystuje w pełni możliwości produkcyjnych oraz przegrywa konkurencję z innymi funkcjami gospodarczymi. Nazywa się je rolniczymi obszarami problemowymi. Przed tamtejszym rolnictwem, przeżywającym w ostatnich latach głęboki kryzys, stoi wyzwanie – *być albo nie być*. Koniecznym staje się zatem rozpoznanie tych obszarów, które wymagają szczególnej pomocy ekonomicznej ze strony państwa, zaangażowania się w proces ich restrukturyzacji władz samorządowych oraz społeczności lokalnej, w tym przede wszystkim samych rolników. Prócz pomocy gospodarczej obszary te wymagają zmian strukturalnych, w tym przede wszystkim wprowadzenia nowych funkcji rozwojowych.

Przedmiotem pracy są rolnicze obszary problemowe w Polsce. Zawiera ona delimitację, identyfikację oraz charakterystykę i typologię tych obszarów. Podjęto także próbę rozpoznania przyczyn ich powstawania oraz oceny perspektyw stojących przed rolnictwem obszarów problemowych.

Autor ma nadzieję, że niniejsza rozprawa, prezentująca koncepcje teoretyczne i wykorzystująca metody badawcze stosowane w literaturze przedmiotu, stanie się zaczynem do dalszych studiów tej problematyki oraz będzie użyteczna w praktyce.

PROBLEMATYKA BADAWCZA, CEL I UKŁAD PRACY

Przeobrażenia systemu gospodarczego Polski w obecnym dziesięcioleciu wywierają bardzo duży wpływ na kondycję rolnictwa. Nie było ono i nadal nie jest przygotowane na tak radykalne zmiany i funkcjonowanie w warunkach wolnego rynku. Większość gospodarstw rolnych traktować trzeba jako przedsiębiorstwa kierowane na ogół przez nieprzygotowanych do tego ludzi, o niskim poziomie wykształcenia i braku znajomości elementarnych podstaw ekonomii.

O ile zmiany w innych działach gospodarki narodowej są czytelne i zrozumiałe dla społeczeństwa, w rolnictwie sytuacja nie jest tak klarowna. Nie da się też kilkoma stanowczymi decyzjami zreformować całego systemu własności i produkcji. Rolnictwo leży jakby na uboczu dyskusji ekonomicznych. Wszyscy zgodnie twierdzą, że to właśnie rolnictwo jest największym problemem polskiej gospodarki, także w kontekście integracji z Unią Europejską, ale sposób jego rozwiązania pozostaje niewiadomą. Wchodząc bowiem w szczegóły, nie potrafimy określić, jakie zmiany muszą się dokonać, aby mogło ono konkurować z rolnictwem krajów zachodnich.

Poziom rozwoju rolnictwa w Polsce i jego możliwości produkcyjne są przestrzennie zróżnicowane. Jest to wynik długotrwałych przekształceń gospodarki rolnej na terenach o odmiennej sytuacji społeczno-gospodarczej trwających od okresu zaborów po ostatnie dziesięć lat „wilczego kapitalizmu”. Z jednej strony mamy obszary, na których rolnictwo może konkurować pod każdym względem z rolnictwem Unii Europejskiej, z drugiej zaś istnieją obszary, gdzie gospodarstwa chłopskie produkują na granicy lub nawet poniżej granicy opłacalności. Nazywamy je obszarami problemowymi rolnictwa, obszarami opóźnionymi w rozwoju, obszarami depresyjnymi itp. To właśnie tam rolnicy odczuwają najdotkliwiej transformację systemową w ostatniej dekadzie.

Ale obszary problemowe rolnictwa to nie tylko te, o najniższym poziomie jego rozwoju. Zaliczyć należy do nich też tereny niewykorzystanego potencjału produkcyjnego (przyrodniczego i społeczno-ekonomicznego), obszary konfliktów pomiędzy rolnictwem a innymi funkcjami gospodarczymi, wreszcie obszary o niekorzystnych warunkach agroekologicznych – wynikających zarówno z położenia geograficznego naszego kraju oraz jego przeszłości geologicznej, jak i nieprzemysłanej działalności gospodarczej człowieka.

Zamierzeniem autora jest naukowe rozpoznanie rolniczych obszarów problemowych w Polsce, które zawiera w sobie cel poznawczy, metodyczny oraz

praktyczny. Chodzi bowiem o próbę zastosowania różnorodnych metod delimitacji, identyfikację, charakterystykę i typologię rolniczych obszarów problemowych, a także określenie przyczyn ich powstania oraz wskazanie możliwych kierunków rozwoju rolnictwa lub innych funkcji na tych terenach. Perspektywy obszarów problemowych rozpatrzono pod kątem szans i barier ich rozwoju.

Niniejsza rozprawa ma także wzbogacić i upowszechnić wiedzę na temat różnorodnych teorii i metod badań obszarów problemowych. W tym celu zgromadzono i przestudiowano bogatą literaturę przedmiotu.

Praca składa się z trzech części. W pierwszej, na tle literatury przedmiotu, dokonano przeglądu koncepcji i kierunków badań oraz ich empirycznych wyników. Rozpoznaniem objęto różne typy obszarów i metody ich delimitacji, z tym, że najwięcej uwagi poświęcono rolniczym obszarom problemowym. Zagadnienia związane z terminologią i definicją obszarów problemowych rozpatrzono na podstawie głównie literatury polskiej, natomiast kierunki badań i kryteria identyfikacji obszarów problemowych opracowano w oparciu o literaturę polską i zagraniczną.

Część druga, najobszerniejsza, zawiera delimitację oraz charakterystykę rolniczych obszarów problemowych. Przy użyciu różnorodnych metod zidentyfikowano i opisano obszary opóźnione w rozwoju, obszary rezerw produkcyjnych, obszary niekorzystnych warunków środowiska przyrodniczego oraz obszary konfliktów. Najwięcej miejsca poświęcono obszarom opóźnionym w rozwoju, które uznane zostały za najważniejszą kategorię rolniczych obszarów problemowych.

Badaniami objęto całą Polskę w skali gmin. Materiał statystyczny pochodził ze Spisu Rolnego w 1996 r. oraz innych źródeł GUS. W przypadkach uzasadnionych brakiem odpowiednich danych korzystano z materiałów statystycznych dotyczących innych lat, o czym każdorazowo się wzmiankuje.

Wiele cennych informacji uzyskano w trakcie badań terenowych w ramach kierowanego przez autora projektu badawczego pt. „*Gospodarka ziemią w Polsce w okresie restrukturyzacji i wchodzenia do struktur europejskich*”. Prowadzono je w latach 1997–1998 m.in. na rozpoznanych rolniczych obszarach problemowych, w gminach: Krynki, Łochów, Olsztynek, Wolbrom, Zagnańsk, Zawoja.

W trzeciej części opracowania, poza syntetycznym podsumowaniem wyników badań, zwrócono uwagę na ewolucyjny charakter rolniczych obszarów problemowych. Omówiono przyczyny ich powstawania oraz perspektywy, jakie stoją przed rolnictwem gospodarującym na obszarach problemowych.

Przyjęcie gminy jako podstawowej jednostki przestrzennej w badaniach, która jest stałym elementem w podziale administracyjnym kraju, umożliwi prowadzenie analogicznych badań w następnych latach. Porównanie uzyskanych wyników może być podstawą do określenia kierunków i dynamiki zmian, jakim podlegają rolnicze obszary problemowe. Badania tego typu mogą mieć duże znaczenie praktyczne podczas tworzenia planów przestrzennego zagospodarowania oraz strategii rozwoju i programów restrukturyzacji różnych jednostek terytorialnych.

I. TEORIA I BADANIA EMPIRYCZNE – PRZEGLĄD LITERATURY

1. PRZEGLĄD KONCEPCJI I TERMINOLOGIA

Co to są obszary problemowe¹? W literaturze naukowej spotyka się wiele różnorodnych propozycji zdefiniowania tego pojęcia. Odzwierciedlają one na ogół dyscyplinę badawczą, którą reprezentują ich autorzy. Różne sposoby podejścia do tego zagadnienia sprawiają, że obszar problemowy nie posiada jednoznacznej definicji i jest rozmaicie rozumiany.

W opracowaniach na ten temat używa się zamiennie takich terminów jak: obszary konfliktowe, obszary niedostatku, obszary depresyjne, obszary trudne, obszary rezerw produkcyjnych, obszary upośledzone, obszary zagrożeń, obszary opóźnione w rozwoju, obszary słabiej rozwinięte. W wielu przypadkach traktuje się je jako synonimy pojęcia „obszary problemowe”. Ich konotacja jest jednakowoż różna, a taka dowolność stosowania pojęć może prowadzić do powstania wielu nieporozumień, a nawet poważnych błędów. Ponadto widoczna jest duża dowolność w stosowaniu terminów: region, strefa, rejon, których zasięg przestrzenny jest niejednakowy, różne są też ich desygnaty.

W literaturze zachodniej granice pojęciowe terminu „obszary problemowe” i jemu pochodnych (np. depressed areas, distressed areas, backward areas, problem areas itp.) są równie szerokie i dalekie od wyrazistości jak w pracach polskich. Dlatego też zagadnienia związane z terminologią i definicją obszarów problemowych rozpatrzono na przykładzie literatury polskiej.

A. Zagożdżon (1988, s. 138) uważa, że obszar problemowy będący częścią przestrzeni geograficznej cechuje występowanie negatywnych zjawisk „...ze sfery społecznej, ekonomicznej i technicznej, które wywołują określone anomalie wewnętrzne (w strukturze przestrzennej) i anormalność obszaru”. Obszar taki tworzy zatem układ o cechach patologicznych, których wyeliminowanie wyma-

---

¹ Według *Słownika Wyrazów Obcych* (PWN 1995) pojęcie „problem” to – poważne zagadnienie, zadanie wymagające rozwiązania, sprawa, kwestia do rozstrzygnięcia.

ga zaangażowania sił i środków zewnętrznych. Również Z. Więckowicz (1989, s. 63) stwierdza, że obszar problemowy jest jednostką przestrzeni geograficznej, wykazującą „... *pewne anomalie rozwoju...*”. Rozwojowi takiemu towarzyszy szereg nieprawidłowości (konflikty i napięcia) negatywnie oddziałujących na funkcjonowanie obszaru. Stwarza to określone problemy, których nie da się rozwiązać siłami wewnętrznymi i wymagają interwencji z zewnątrz.

Z kolei R. Domański (1987, s. 103) badając gospodarkę woj. poznańską, przyjmuje, że obszarami problemowymi są te części województwa, w których „...*występują problemy szczególnie dokuczliwe lub trudne do rozwiązania*”. Są to: niski poziom rozwoju gospodarczego, mała efektywność gospodarowania, niszczenie środowiska przyrodniczego i konflikty pomiędzy funkcjami rozwojowymi. Podobne założenia przyjmuje J. Jakobsche (1985, s. 347), dla którego obszar problemowy charakteryzuje się nagromadzeniem konfliktowych funkcji w tych samych rejonach oraz występowaniem dysproporcji w rozwoju, co przejawia się w niskim poziomie życia, odpływie ludności oraz degradacji środowiska przyrodniczego.

Obszary problemowe można też definiować z punktu widzenia komplikacji, jakie stwarzają w gospodarce kraju. J. Szlachta (1984, s. 552) przyjął mianowicie, że powodują one poważne trudności dla polityki społeczno-ekonomicznej państwa, nie dające się rozwiązać w skali regionalnej. Podobny sposób rozumowania przyjmuje K. Secomski (1982). Oprócz tzw. regionów depresji o wysokim stopniu stagnacji, a czasem nawet regresji, wymienia regiony problemowe, które wymagają specjalnych posunięć dla rozwiązania szczególnych zagadnień. Autor pisze: „*Może to dotyczyć przede wszystkim konieczności gruntownej przebudowy czy strukturalnej rekonstrukcji regionu o przestarzałym przemyśle, rolnictwie...*” (Secomski 1982, s. 236).

W tym samym nurcie pozostaje koncepcja S. Cioka (1994, s. 11), który pod pojęciem obszaru problemowego rozumie „...*obszar o niskiej efektywności struktur społeczno-gospodarczych i przestrzennych, a więc wymagający ze strony planowania i polityki regionalnej specjalnych posunięć potrzebnych do rozwiązania zaistniałych tu problemów*”. Dla A. Rosnera, M. Kłodzińskiego i J. Wilkina (*Identyfikacja...* 1998, s. 194) wiejskimi obszarami problemowymi będą te, które posiadają relatywnie mały własny potencjał rozwojowy, a ich rozwój gospodarczy wymaga znacznego zasilenia zewnętrznego.

Obszary problemowe są definiowane także ze względu na ich niedostateczne „wyposażenie” w szerokim tego słowa znaczeniu. I tak dla M. Proniewskiego (1989) będą nimi te tereny, które są najłabiej wyposażone w infrastrukturę społeczną. Na podstawie takiego kryterium autor rozpoznaje i charakteryzuje obszary problemowe w woj. białostockim.

Jak już wcześniej wspomniano, w literaturze przedmiotu spotkać można także inne pojęcia, których desygnatem mogą być interesujące nas obszary. B. Winiarski (1965, s. 25–26) mówi o obszarach gospodarczo nierozwiniętych, charakteryzujących się „...*mało intensywnym stopniem wykorzystania zasobów, warunków naturalnych i czynnika ludzkiego, przy występowaniu równocześ-*

nie wyraźnych niedoborów w zakresie wyposażenia w majątek trwały”. Szeroką konotację posiada termin „obszary zaniedbane”, który dla R. Horodeńskiego (1985, s. 37) oznacza tereny o relatywnie najniższym poziomie rozwoju, uniemożliwiającym zaspokojenie potrzeb społecznie uzasadnionych. A. Stasiak (1985, s. 10) stosuje pojęcie „obszary słabiej rozwinięte”, które „...posiadają poziom rozwoju społeczno-gospodarczego niższy od średniej (kontynentu, kraju, regionu itd.)”. Poziom ów można mierzyć: stanem zainwestowania w majątek trwały, zamożnością społeczeństwa i zaspokojeniem jego potrzeb.

Obszary zasługujące na miano problemowych występują w niektórych koncepcjach regionu (zagadnienie to omówione zostanie dokładniej w następnej części pracy – rozdz. 2). J. Friedmann (Friedmann, Alonso 1964, s. 4) wyróżnia regiony depresyjne (*depressed regions*), które charakteryzuje upadająca gospodarka i nasilona emigracja. To samo pojęcie zastosował w swojej koncepcji regionów B. Winiarski (1976, s. 176–187). W grupie *regionów opóźnionych w rozwoju* wyróżnia między innymi *regiony depresji*, które dzieli na dwie podgrupy: obszary *wymagające rekonwersji strukturalnej*, gdzie struktura gospodarcza nie odpowiada współczesnym potrzebom oraz obszary *wymagające generalnej rekonstrukcji* na skutek „zrujnowania” rabunkową gospodarką zasobami naturalnymi.

Obszarami problemowymi mogą być niektóre regiony peryferyjne zwane też obszarami marginalnymi. A. Zagożdżon (1980, s. 817) pisze: „...*Układem peryferyjnym w przestrzenno-funkcjonalnej strukturze określonej całości będzie część obszaru o cechach peryferii, położona poza strefą największej aktywności gospodarczej*”.

O napięciach, które uzewnętrzniają się w przestrzeni na skutek otwarcia się części regionu, chylenia się regionu ku upadkowi, konfliktów w jakich znajdują się miasta lub tereny wiejskie, pisał S. Komorowski. Wśród trzech typów regionów identyfikuje on regiony słabe, gdzie „...*istniały silne napięcia, których nie udawało się opanować i poprawić sytuacji...*” (Komorowski 1988, s. 223).

Geografowie i specjaliści w zakresie nauk rolniczych podejmują próby zdefiniowania rolniczego obszaru problemowego. Według J. Falkowskiego (1990, s. 6) cechuje go niska efektywność rolnictwa w stosunku do uwarunkowań przyrodniczych, historyczno-ekonomicznych oraz zainwestowania w środki trwałe i obrotowe rolnictwa. Dla K. Bisa (1990, s. 11) będzie nim teren, na którym produkcja rolna jest mało efektywna i trudna do prowadzenia. Twierdzi on, że: „...*produkcja rolnicza w poszczególnych rejonach zależy od warunków przyrodniczych, które niemal „automatycznie” powodują niedorozwój całej infrastruktury i kultury rolnej, co w efekcie wywołuje upośledzenie rejonu*” (Bis 1990, s. 16). Tak skrajne podejście do genezy obszarów problemowych, uwzględniające prawie wyłącznie czynniki przyrodnicze, jest trudne do przyjęcia.

Z kolei E. Skawińska (1993, s. 14) uważa, że rolnicze obszary problemowe to „...*obszary ziemi, które spełniają lub mogą spełniać wiodącą funkcję rolniczą*”

z uwagi na korzystną jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i osiąganą efektywność produkcji rolnej, ale realizacja tej funkcji jest zagrożona”. Autorka podzieliła je na trzy kategorie: *obszary depresji produkcyjnej*, które nie wykorzystują możliwości stwarzanych przez warunki przyrodnicze i gospodarcze, *obszary konfliktowe*, charakteryzujące się koncentracją wielu funkcji, które ograniczają rozwój rolnictwa, oraz *obszary marginalne*, o niekorzystnych warunkach naturalnych.

R. Kulikowski (1992, s. 23–24) dzieli obszary problemowe na dwie grupy, tj. obszary depresyjne „...pozostające w niedorozwoju w porównaniu z innymi otaczającymi je obszarami o zbliżonych naturalnych i ekonomicznych warunkach produkcji...” oraz obszary konfliktowe „...charakteryzujące się koncentracją wielu funkcji (np. rolnictwo, przemysł, komunikacja itp.), a rozwój jednej z tych funkcji odbywa się często kosztem innych”. Na bazie tych definicji zidentyfikował rolnicze obszary problemowe w Polsce.

Osobnej uwagi wymagają obszary konfliktów. Bardzo istotnym w tego typu rozważaniach jest pytanie – czy obszary konfliktów mają cechy wspólne z obszarami problemowymi, a jeśli tak to jakie? Próbę odpowiedzi na te pytania zawarto w rozdziale 5. W tym miejscu należy jednak stwierdzić, że tylko niektóre obszary konfliktów można włączyć do grupy obszarów problemowych, a ich wybór zależy każdorazowo od badacza.

Sytuacjami konfliktowymi w przestrzeni oraz klasyfikacją konfliktów zajmował się przede wszystkim J. Kołodziejcki (1982, 1982a, 1982b, 1987). Jego zdaniem treścią konfliktów jest „...walka o dostęp do przestrzeni, do jej walorów i zasobów...” prowadzona przez podmioty gospodarujące w przestrzeni, które realizują różne cele społeczne i gospodarcze (Kołodziejcki 1982, s. 7). Z kolei J. Grocholska identyfikująca konflikty w strefie oddziaływania aglomeracji warszawskiej, uważa, że obszarem konfliktowym „...jest obszar bezpośrednich, bądź pośrednich oddziaływań danej funkcji na funkcje pozostałe. Przy czym przynajmniej jedna z nich posiada konfliktogenny charakter utrudniający prowadzenie innych działalności” (Grocholska 1986, s. 208).

W literaturze spotyka się różne propozycje klasyfikacji konfliktów. J. Kołodziejcki (1982, s. 15) w zależności od przyjętego kryterium dzieli je na: 1) konflikty potencjalne i istniejące, 2) konflikty lokalizacji funkcji i konflikty pomiędzy funkcjami, 3) konflikty pomiędzy rolnictwem i przemysłem, transportem i rekreacją, mieszkalnictwem i przemysłem itd. Wyróżnia także cztery najczęściej spotykane sytuacje konfliktowe (Kołodziejcki 1982, s. 22–24):

- popyt na walory i zasoby przestrzeni jest większy od podaży,
- popyt na walory przestrzeni nie może być zaspokojony bezkolizyjnie z powodu ich bezwzględного braku,
- możliwa jest lokalizacja kilku różnych funkcji, ale powoduje to utratę pewnych pierwotnych wartości przestrzeni,
- pełne wykorzystanie wszystkich wartości przestrzeni powoduje zakłócenia w funkcjonowaniu całej struktury.

Z kolei S. Kozłowski (1994, s. 116 – 122) proponuje podział konfliktów ze względu na ich zasięg – 1) globalne, 2) regionalne, 3) lokalne. Autor wyróżnia też pięć klas konfliktów w zależności od wartości środowiska i stopnia oddziaływania funkcji gospodarczych na środowisko. Najpoważniejszy konflikt (klasa A) towarzyszy na przykład lokalizacji elektrowni jądrowej na obszarze chronionym, zaś drobna kolizja (klasa E) ma miejsce w przypadku emisji zanieczyszczeń z małego zakładu przemysłowego.

Według M. Dutkowskiego (1995, s. 118 – 121) konflikty w relacji człowiek – środowisko zwane środowiskowymi dzielą się na: 1) konflikty przekonań, 2) konflikty interesów, 3) konflikty wartości. Konflikty przekonań wynikają z fragmentarycznej wiedzy o środowisku oraz różnic pomiędzy potocznym i naukowym opisem środowiska. Wśród konfliktów interesów autor wyróżnia konflikty ograniczoności (podaży) dobra środowiskowego oraz konflikty wynikające z niemożności zaspokojenia przez dane dobro różnych potrzeb. Wreszcie konflikty wartości wynikają z przypisania czemu innemu wartości lub różnych ocen jakiegoś zjawiska.

Kolizjami funkcji i interesów w przestrzeni zajmowali się ponadto T. Burger (1990), R. Domański (1991), K. Duczkowska-Małysz (1982), J. Grocholska (1980, 1982, 1985), J. Lendzion (1987), J. Zatorska-Sadurska (1990). Każdy autor inaczej ujmuje zagadnienie konfliktów, które są niemierzalne i przez to charakteryzują się dużym subiektywizmem.

2. OBSZARY PROBLEMOWE W TYPOLOGIACH REGIONÓW

Obszary problemowe występują w wielu typologiach regionów. Podejście do tego zagadnienia jest bardzo zróżnicowane, ale wszystkie koncepcje zmierzają do wyłonienia regionów o zachwianych możliwościach rozwoju. Odnaleźć je można w teorii rdzenia i peryferii, której podstawy jeszcze w ubiegłym wieku opracował F. Ratzel (1896). W latach następnych zagadnieniem tym zajmowali się m.in. D. Whittlesey (1939), R. Platt (1943), H. De Blij (1967). Jednak dopiero J. Friedmann (1968, 1974) rozwinął koncepcję rdzenia i peryferii. Szerzej na ten temat pisał Z. Rykiel (1991, s. 31 – 34).

Rdzeniami są obszary odznaczające się wysokim potencjałem rozwojowym i zdolnością generowania innowacji, peryferiami zaś regiony stagnacji lub wolnego rozwoju, który zależy od rdzeni. J. Friedmann (Friedmann, Alonso 1964, s. 3 – 4) wyróżnia cztery typy obszarów:

- 1) regiony rdzeniowe (*core regions*) będące centrami przemysłowymi, finansowymi i administracyjnymi o wysokim potencjale rozwojowym,
- 2) oście rozwoju (*development axes*) stanowiące pasma wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych łączących dwa lub więcej regionów rdzeniowych,
- 3) regiony graniczne (*frontier regions*) mające zróżnicowany potencjał rozwojowy, ale wykazujące zdolność do rozwoju,

4) regiony depresyjne (*depressed regions*) wykazujące stagnację bądź upadek gospodarczy i ubytek ludności.

Regiony graniczne i depresyjne reprezentują peryferie. Nie wszystkie jednak obszary peryferyjne skazane są na degradację gospodarczą. Biorąc pod uwagę ich potencjał rozwojowy J. Friedmann (zob. Berry, Conkling, Ray 1976, s. 258–259) wyróżnia wśród nich cztery typy:

- 1) peryferie przejściowe wstępujące (*upward transitional*),
- 2) peryferie przejściowe zstępujące (*downward transitional*),
- 3) regiony bogactw naturalnych (*mineral resource regions*),
- 4) regiony kolonizacji rolniczej (*agricultural colonization regions*).

Typ drugi to inaczej regiony depresyjne, które są w pełni wykształconymi obszarami problemowymi. Peryferie przejściowe wstępujące możemy uznać zaś za obszary problemowe w fazie wzrostu. Ich rozpoznanie, w tym głównie przyczyn wzrostu, powinno być bardzo cenne w trakcie opracowywania scenariuszy rozwoju dla regionów depresyjnych.

Dynamiczne ujęcie regionów zaproponowali B. Berry, E. Conkling i W. Ray (1976, s. 478–480). Wyróżnili oni następujące rodzaje regionów:

- 1) systemy upadające (*no-growth systems*), w których możliwości rozwoju słabną lub są zahamowane na skutek wyeksploatowania złóż, depopulacji, niekorzystnych zmian demograficznych itp.,
- 2) systemy samopodtrzymujące się (*self-maintaining systems*), które w wyniku różnorodnych impulsów mogą upadać lub rozwijać się,
- 3) regiony wzrostu (*growing open systems*), które rozwijają się dzięki impulsom z zewnątrz.

Również teoria biegunów wzrostu, z którą związane jest przede wszystkim nazwisko F. Perroux (1955, zob. też Boudeville 1974), implikuje istnienie obszarów problemowych. Koncepcję tą omawia w swojej pracy J. Grzeszczak (1971, s. 15–17) i zauważa, że biegunowi wzrostu przeciwstawia się strefę krytyczną, którą można uznać za region problemowy.

Blisko związany z tą koncepcją L. Davin (1968, s. 189–190) proponuje podział regionów problemowych na trzy grupy:

1. Regiony opóźnione znajdujące się na najniższym szczeblu rozwoju gospodarczego. Tylko czynniki zewnętrzne mogą przerwać „błędne koło ubóstwa” tych regionów.
2. Regiony słabo rozwinięte o niskim dochodzie, źle zorganizowanej strukturze. Znajdują się one w początkowej fazie rozwoju gospodarczego.
3. Regiony podupadłe (lub upadłe), w których występują problemy całkowitego lub częściowego zubożenia. Są to niegdyś tereny możliwe, które na skutek różnorodnych przyczyn utraciły swoją pozycję.

Wedle E.M. Hoovera (1971, s. 261–263) regiony, podobnie jak ludzie, potrzebują lekarza kiedy są chore. Pojawienie się obszarów problemowych traktuje jako zjawisko patologiczne. Na takim gruncie wyróżnia regiony zaco-

fane (*backward regions*), o niższym od sąsiadujących regionów rozwoju gospodarczym i cofające się regiony rozwinięte (*developed regions in recession*), które tracą potencjał rozwojowy.

Obszary problemowe występują w koncepcji zaproponowanej przez L. Klaassena (1965). Tworzy on cztery typy regionów na podstawie dwóch kryteriów: tempa wzrostu dochodów regionu w porównaniu z tempem wzrostu dochodu krajowego i poziomu dochodu w regionie w porównaniu z poziomem ogólnokrajowym (tab. 1).

Typ I (*prosperity area*) to obszary wysoko rozwinięte i nadal dynamicznie rozwijające się. Typ II (*distressed area in process of development*) to obszary słabo rozwinięte, które dysponują dużym potencjałem rozwojowym, dzięki czemu cechuje je szybki rozwój. Typ III (*declining prosperity area*) reprezentują obszary wysoko rozwinięte, ale charakteryzujące się przy tym tendencją spadku tempa rozwoju społeczno-gospodarczego. Są to zatem potencjalne obszary niedostatku (*potential distress*). Wreszcie typ IV (*distressed area*) to obszary biedy, bez własnego potencjału rozwojowego, wymagające doinwestowania i szczególnego zainteresowania ze strony państwa.

Zaletą powyższej koncepcji jest to, że regiony analizowane są w ujęciu dynamicznym. Badania porównawcze prowadzone na materiale statystycznym z kilkunastu lat mogą ukazać proces ich wzrostu lub upadku.

Tabela 1. Klasyfikacja regionów wg L. Klaassena

Tempo wzrostu dochodów w porównaniu z tempem wzrostu dochodu krajowego	Poziom dochodu w porównaniu z poziomem ogólnokrajowym	
	wysoki (> 1)	niski (< 1)
wysokie (> 1)	I – obszary dostatku	II – obszary niedostatku w fazie rozwoju
niskie (< 1)	III – obszary dostatku w fazie upadku	IV – obszary biedy, niedostatku

Źródło: J. Friedmann, C. Weaver (1979, s. 141).

Szczególnie interesującymi, w kontekście tematu tej pracy, są regiony typu III i IV. Typ III będzie potencjalnym obszarem problemowym, zaś IV – realnym, o którym J. Friedmann i C. Weaver (1979, s. 142) piszą: „...no one quite know what to do with them”. Cytat ten najlepiej obrazuje jak poważne problemy mają tam miejsce.

Koncepcję L. Klaassena wykorzystał w swojej typologii G. Gorzelak (1989, s. 29–36). Autor proponuje, aby siłę regionu określać na podstawie dwóch cech: tempa jego rozwoju w stosunku do tempa rozwoju całego kraju oraz wkładu regionu w rozwój całej gospodarki kraju w relacji do nakładu, jaki ona ponosi na jego rozwój. Na tej podstawie wyróżnia cztery typy regionów (tab. 2).

T a b e l a 2. Typy regionów wg G. Gorzelaka

Tempo wzrostu Kraj = 1	Bilans z resztą kraju	
	dodatni	ujemny
>1 (wysokie)	silne	wyzyskujące
< 1 (niskie)	wyzyskiwane	słabe

Źródło: G. Gorzelak (1989, s. 34).

Regiony wyzyskiwane oddają zbyt dużo środków, aby ich tempo rozwoju było wyższe od przeciętnego w kraju; nie osiągną go również regiony słabe, pomimo uzyskiwania pomocy z zewnątrz. Pierwsze mogą być tworzącymi się obszarami problemowymi, drugie – już istniejącymi.

Regiony silne i słabe wyróżnia także A. Kukliński (1980, s. 53–57), z tym, że zagadnienie to proponuje rozpatrywać trojako, tj. według koncepcji ilościowej, efektywności gospodarowania i poziomu życia. W koncepcji ilościowej, siłę lub słabość regionu należy oceniać z punktu widzenia wielkości potencjału gospodarczego lub demograficznego, czyli w kategoriach takich, jak: zatrudnienie, produkcja, zaludnienie itd. W koncepcji efektywności gospodarowania miernikiem stopnia rozwoju są osiągnięte przez region rezultaty ekonomiczne. W trzeciej koncepcji podstawowym miernikiem jest jakość życia człowieka – wysoką zapewniają regiony silne, niską – regiony słabe.

Klasyfikację regionów, w której uwzględniono występowanie obszarów ze zjawiskami problemowymi (np. stagnacja struktury i organizacji wiejskiego systemu osadniczego, wadliwa struktura gospodarstw, deficyt środków produkcji, niekorzystne kierunki ruchów migracyjnych itp.), zaproponował S. Komorowski (1988, s. 214). Wśród trzech typów regionów wyróżnionych na podstawie kryterium zdolności do pokonania wewnętrznych napięć znalazły się *regiony słabe*, których rozwój gospodarczy nie jest na tyle silny, aby mogły we własnym zakresie rozładować narastające napięcia wewnętrzne.

Obszary problemowe można też odnaleźć w typologii zaproponowanej przez B. Winiarskiego (1976, s. 173–187). Zwraca się w niej przede wszystkim uwagę na zróżnicowanie poziomu i tempa rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów. Autor dzieli je na dwie duże grupy: *regiony rozwinięte i rozwijające się* oraz *regiony opóźnione w rozwoju*, a te ostatnie dodatkowo na: *regiony nierozwinięte, wymagające aktywizacji* oraz *regiony depresyjne*.

Regiony nierozwinięte to takie, które nie są jeszcze objęte procesami ekspansji i posiadają tradycyjną strukturę ekonomiczną, z przewagą rolnictwa, leśnictwa i przemysłu wydobywczego. Nie wykorzystano w nich potencjału środowiska przyrodniczego i czynnika ludzkiego. Wśród tej grupy wyróżniono:

- *regiony „nowych możliwości”*, które w przypadku rozpoczęcia eksploatacji ważnych bogactw naturalnych mają szansę szybkiego rozwoju ekonomicznego,

- regiony „oczekujące” o niewystarczającej dynamice eksploatacji zasobów przyrody,
- regiony przygraniczne – zaniedbane ze względu na peryferyjne położenie.

Nie wszystkie regiony nierozwinięte zasługują na miano obszarów problemowych. Będą nimi natomiast te z drugiej podgrupy – regiony depresyjne, wśród których autor wymienił:

- regiony wymagające rekonwersji strukturalnej, „...na których istniejąca struktura gospodarcza nie odpowiada już współczesnym potrzebom oraz możliwościom i wymaga rekonwersji” oraz
- regiony wymagające generalnej rekonstrukcji, tj. „...obszary zrujnowane, na terenie których prowadzona w sposób rabunkowy gospodarka zasobami naturalnymi pozbawiła kompletnie podstaw dotychczasową strukturę ekonomiczną” (Winiarski 1976, s. 181).

3. KRYTERIA DELIMITACJI I TYPY OBSZARÓW PROBLEMOWYCH

Obszarami problemowymi zajmują się naukowcy reprezentujący różne dziedziny wiedzy, takie jak: geografia, ekonomia, ekologia, rolnictwo, architektura, biologia. Dlatego też wyznacza się je zazwyczaj z punktu widzenia jakiegoś kryterium (np. rolnicze obszary problemowe, obszary zagrożenia ekologicznego, obszary niekorzystnych zmian ludnościowych itp.).

Podejście do obszarów problemowych i sposób ich identyfikacji mogą być bardzo różne. Na przykład w Brazylii w okresie wielkiego głodu spowodowanego przez suszę, wydzielano je na podstawie mapy opadów. Z kolei w Wielkiej Brytanii kryterium ich delimitacji jest odpowiedni wskaźnik bezrobocia (Domański 1995, s. 173–174).

W USA do obszarów problemowych E.M. Hoover (1971, s. 262) zalicza Apallachy – jako wielką strefę ubóstwa rolniczego – oraz pięć innych obszarów (Upper Great Lakes, New England, Coastal Plains, Ozarks, Four Corners) obejmujących co najmniej dwa stany. Kryteriami służącymi do ich rozpoznania są m.in.: wyczerpywanie się surowców mineralnych, niekorzystne warunki przyrodnicze dla rolnictwa, nasiloną erozja gleb, dynamiczny proces wylesiania, depopulacja. Władze federalne traktują je jako obszary specjalnej troski, wymagające pomocy i osobnych studiów w zakresie planowania przestrzennego.

Zaskakujące kryteria wydzielenia obszarów problemowych w USA zastosował w latach 60-tych B. Chinitz (1969, s. 53). Znalazły się wśród nich – poza Apallachami, rezerwatami Indian i tzw. depresyjnymi obszarami wiejskimi – regiony wysokiego dochodu i szybkiego rozwoju gospodarczego. Włączenie ich do grupy obszarów problemowych wynika z faktu występowania tam w pewnych okresach wysokiego poziomu bezrobocia.

W 1972 r. podczas konferencji szefów rządów EWG w Paryżu przyjęto nowe zasady polityki regionalnej, której celem było m.in. przyspieszenie rozwoju gospodarczego terenów zacofanych. Specjalna komisja EWG wyróżniła wśród nich trzy typy (Żurawicki 1974, s. 775):

- 1) zacofane obszary rolnicze charakteryzujące się wysokim udziałem ludności wiejskiej, niską gęstością zaludnienia, odpływem ludności w wieku produkcyjnym,
- 2) obszary o zacofanym przemyśle z dużym potencjałem siły roboczej i dominacją tradycyjnych gałęzi przemysłu,
- 3) regiony peryferyjne nieatrakcyjne inwestycyjnie m.in. ze względu na dużą odległość od głównych rynków zbytu.

Poszerzenie EWG w 1973 r. o Danię, Irlandię i Wielką Brytanię zmieniło obraz zróżnicowania regionalnego Wspólnoty i spowodowało konieczność modyfikacji założeń polityki regionalnej. W 1975 r. powołano Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (*European Regional Development Fund*), którego zadaniem było łagodzenie nierówności regionalnych Wspólnoty, głównie w zakresie rolnictwa, przemysłu i struktury zatrudnienia (Gorzelał 1995, s. 98).

Przyłączenie do Wspólnoty Grecji, a później Hiszpanii i Portugalii spowodowało znaczne zwiększenie obszarów uprawnionych do pomocy. Doprowadziło to m.in. do głębokiej reformy Funduszy Strukturalnych w 1988 r. W Jednolitym Akcie Europejskim (*Single European Act*) wyróżniono pięć głównych celów (dziedzin) objętych Funduszami Strukturalnymi (Gorzelał 1995, s. 100):

- 1) promowanie rozwoju i procesów dostosowawczych na obszarach zacofanych,
- 2) przekształcenia regionów dotkniętych upadkiem przemysłu,
- 3) walka z długotrwałym bezrobociem osób w wieku powyżej 25 lat,
- 4) ułatwienie integracji zawodowej młodych osób,
- 5) a) dostosowanie produkcji, przetwarzania i dystrybucji w rolnictwie i leśnictwie oraz b) promowanie rozwoju obszarów rolniczych.

Cele 1, 2 i 5(b) dotyczą obszarów, które muszą spełniać pewne kryteria wyznaczone przez Komisję Europejską. Na tej podstawie można wyróżnić następujące rodzaje obszarów problemowych:

- obszary zacofane, na których PKB na mieszkańca jest mniejszy niż 75% średniej dla krajów członkowskich (do takich obszarów należą: Grecja, Portugalia, Irlandia, południowe Włochy, część Hiszpanii),
- upadające regiony przemysłowe charakteryzujące się wyższym od średniej dla krajów stowarzyszonych poziomem bezrobocia i spadkiem zatrudnienia w przemyśle (środkowa i północna Anglia, południowa Szkocja, zachodnia Belgia, północno-wschodnia Francja, północne Włochy, północno-zachodnia Holandia),
- zacofane obszary rolnicze cechujące się dużym udziałem zatrudnionych w rolnictwie, niskimi dochodami z rolnictwa, niskim PKB na mieszkańca, niską gęstością zaludnienia i peryferyjnym położeniem (południowa Francja, północna Szkocja, południowo-wschodnie Niemcy).

Po wejściu do Unii Szwecji i Finlandii pojawił się nowy rodzaj obszarów problemowych, tj. rzadko zaludnione tereny dalekiej Północy.

W latach siedemdziesiątych wydano w Wielkiej Brytanii kilkanaście publikacji w ramach serii poświęconej regionom problemowym w Europie (*Problem Regions of Europe*). Zaliczono do nich: Północną Irlandię (Busteed 1974), belgijsko-francuską strefę graniczną (Clout 1975), Masyw Centralny (Clout 1973), zachodnią i północną część Polski (Hamilton 1975), Randstad w Holandii (Lawrence 1973), północną część Skandynawii (Mead 1974), „Mezzogiorno” (Mountjoy 1982), Andaluzję (Naylon 1975), dolinę Rodanu (Thompson 1975), szkockie wyżyny i wyspy (Turnock 1974) oraz północno-wschodnią Anglię (Warren 1973).

Jeden z większych obszarów problemowych Europy Zachodniej tzw. „Mezzogiorno” obejmuje południowe Włochy, włącznie z Sardynią i Sycylią. Charakteryzuje go znacznie niższy rozwój społeczno-gospodarczy niż północną część Włoch. Przejawia się to stosunkowo niskim dochodem netto na mieszkańca, rozdrobnieniem gospodarstw rolnych, tradycyjnymi formami gospodarki rolnej, wysokim bezrobociem itp. Wśród przyczyn powstania tak dużego obszaru problemowego wymienia się: wysoki przyrost naturalny, niekorzystne warunki środowiska przyrodniczego, brak zainteresowania ze strony państwa w okresie narastania negatywnych zjawisk, zacofanie kulturowe i społeczne.

W Austrii obszarem problemowym jest wschodnia strefa przygraniczna. Wśród jego specyficznych cech A. Mync (1989, s. 367) wymienia: sąsiedztwo z krajami o stosunkowo słabych powiązaniach gospodarczych, położenie peryferyjne w stosunku do obszarów EWG, niedostateczny rozwój gospodarczy (niskie dochody, bezrobocie, słaba infrastruktura) oraz odpływ ludności.

Podobna sytuacja ma miejsce na Węgrzech. Na podstawie analizy poziomu życia ludności P. Klekner (1992, s. 125) wykazał istnienie regionów cofających się w rozwoju, które leżą w strefie przygranicznej (północny wschód i południowy zachód kraju). Teren, na którym występują 573 miejscowości objęto specjalnym programem rządowym.

Z kolei w Grecji, N. Konsolas (1992, s. 50) identyfikuje obszary problemowe za pomocą 23 cech diagnostycznych charakteryzujących sytuację demograficzną i ekonomiczną w skali prefektur. Na tej podstawie do problemowych zalicza prawie wszystkie wyspy oraz południową część Peloponezu.

Wśród innych prac zagranicznych poświęconych głównie obszarom problemowym na uwagę zasługują: P.G. Beck (1971), P.J. Demesick i P.A. Wood (1987), W. Hanington (1976), E.A.G. Robinson (1969), D. Seers i in. (1979).

*

*

*

Obszary problemowe znalazły swoje miejsce w *Diagnozie stanu gospodarki przestrzennej Polski* opracowanej przez zespół naukowy KPZK PAN pod kierunkiem A. Kuklińskiego (1983). Badaniami objęto m.in. ludnościowe i rolnicze obszary problemowe, obszary problemowe zachowań społecznych, obszary

problemowe w zakresie zdrowotności oraz obszary ekologicznego zagrożenia. Część wyników badań została w późniejszym okresie opublikowana (Eberhardt 1989; Kassenberg, Rolewicz 1984; Kokotkiewicz 1985; Kulikowski 1992; Zagożdżon 1988). Pełny zestaw prac wykonanych w *Diagnozie* omówił R. Szul (1987).

A. Zagożdżon (1988) wyznaczył kryteria delimitacji i zidentyfikował osiem rodzajów obszarów problemowych w Polsce (tab. 3).

Tabela 3. Obszary problemowe wg A. Zagożdżona

Obszary problemowe	Kryteria i cechy wyboru	Przyczyny (wybrane elementy)
obszary odpływu ludności ze wsi	ujemne saldo migracji	deprecjacja zawodu rolnika, brak emocjonalnego związku z gospodarstwem
obszary obniżonej efektywności rolnictwa	wartość ziemi, pracy, stopień towarowości i wykorzystanie warunków naturalnych	rozdrobienie gospodarstw, braki infrastrukturalne, wyludnienie
obszary zagrożenia ekologicznego	silne skażenie jakiegoś elementu lub słabsze sumy elementów środowiska	brak świadomości ekologicznej decydentów
obszary dysproporcji strukturalnych	różne wskaźniki we wszystkich zakresach	wadliwa urbanizacja, monofunkcyjność obszarów
obszary peryferyjne i pogranicza	niska efektywność gospodarowania	niewłaściwa orientacja gospodarcza w skali kraju i regionu
Sudety – obszar wieloproblemowy	zagrożenie ekologiczne, depopulacja wsi, obniżenie efektywności gospodarowania i inne	brak świadomości zagrożenia ekologicznego, trudności adaptacyjne imigrantów
obszary obniżonej zdrowotności	zachorowalność, wyposażenie służby zdrowia	warunki życia, środowisko przyrodnicze
„strefy niedostatku”	niski poziom życia	polityka nakładów inwestycyjnych

Źródło: A. Zagożdżon (1988, s. 139).

Koncepcja Zagożdżona wydaje się niespójna. Z jednej strony autor wyróżnia obszary problemowe na podstawie kryterium przedmiotowego (rolnictwo, ekologia), z drugiej zaś wydziela Sudety, które kwalifikuje według wielu różnych kryteriów. W pierwszym przypadku zastosowano wyróżnienie przedmiotowe, w drugim regionalne. Wydaje się też, że wiele innych obszarów kraju może być podobnie jak Sudety nazwane wieloproblemowymi (np. Górny Śląsk, Karpaty).

R. Szul (1988, s. 167–170) prezentujący „terapeutyczne” podejście do obszarów problemowych proponuje następującą ich klasyfikację:

- 1) *obszary promocyjne „obumierające”*, które charakteryzują niski poziom życia i aktywności gospodarczej oraz wysoka depopulacja; wymagają one wzrostu dochodów mieszkańców poprzez zwiększenie ich aktywności gospodarczej,

- 2) *obszary promocyjne „nadmiernie żywotne”* o nadmiernym przyroście ludności i niskim poziomie życia, wymagające wzrostu dochodów mieszkańców i obniżenia przyrostu naturalnego lub zwiększonej emigracji,
- 3) *obszary promocyjne „pośrednie”* charakteryzujące się niskim poziomem życia, niską, ale ustabilizowaną aktywnością gospodarczą i stabilną liczbą ludności,
- 4) *obszary korekcyjne „obumierające”*, wysoko rozwinięte, ale ze spadkiem aktywności gospodarczej związanym z kurczeniem się zasobów naturalnych; wymagają modernizacji gospodarki i zmian strukturalnych,
- 5) *obszary korekcyjne „nadmiernie żywotne”*, które cechują się wysokim rozwojem gospodarczym, koncentracją ludności, uciążliwą dla środowiska i człowieka działalnością gospodarczą; w celu łagodzenia negatywnych skutków działalności gospodarczej wymagają zmiany struktury gospodarki.

Teoretyczne podstawy delimitacji obszarów problemowych przygotowano podczas sporządzania planu przestrzennego zagospodarowania kraju na lata 1986–1995 (*Założenia...1985*). Przyjęto, że są nimi (patrz: Jakobsche 1985, s. 349):

- obszary konfliktu funkcji obejmujące aglomeracje i rejony wydobycia surowców,
- obszary zagrożenia ekologicznego, na których istnieje niebezpieczeństwo katastrofy ekologicznej,
- obszary o stosunkowo niskim standardzie życia ludności,
- obszary o trwałym zjawisku odpływu ludności, powodującym zmniejszenie się liczby ludności w dziesięcioleciu poprzedzającym okres planu,
- obszary o najwyższym stopniu zużycia majątku trwałego,
- obszary o korzystnych warunkach dla rozwoju i lokalizacji przemysłu,
- obszary sprzyjające intensyfikacji produkcji rolnej,
- obszary chronionej przyrody.

Natomiast według *Długookresowej koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju* (1990), w Polsce znajdują się cztery grupy obszarów problemowych:

- 1) obszary dysproporcji i konfliktów w gospodarce przestrzennej (katowicki, krakowski, warszawski, łódzki, gdański, wrocławski, legnicko-głogowski),
- 2) obszar sudecki,
- 3) obszar północno-wschodni,
- 4) obszar zamojsko-sandomierski.

Próbie wyznaczenia obszarów problemowych w oparciu o szereg różnorodnych cech diagnostycznych podjęła Z. Dembowska (1994). Autorka analizuje następujące rodzaje obszarów problemowych:

- 1) zniszczenia lub zagrożenia walorów środowiska przyrodniczego,

- 2) deformacji stosunków ludnościowych,
- 3) niedorozwoju gospodarczego,
- 4) niskiego poziomu życia mieszkańców.

Posłużyły one do wyłonienia kompleksowych obszarów problemowych. Niestety podstawą odniesienia były województwa, które wydają się być zbyt dużymi jednostkami przestrzennymi do prowadzenia tego typu badań.

Ostateczna klasyfikacja województw pozwoliła wyodrębnić zwarty obszar o niekorzystnych cechach społeczno-gospodarczych, który ciągnie się pasem od byłego województwa przemyskiego po województwo olsztyńskie. Zdaniem autorki, największy kompleks problemowy występuje w północno-wschodniej Polsce, z którego wyłączone jest tylko województwo białostockie.

W grupie kompleksowych badań obszarów problemowych należy wymienić prace S. Cioka (1991, 1994), który zajmuje się południowo-zachodnią Polską, w tym przede wszystkim Sudetami. Badania dotyczą wszelkich sfer działalności gospodarczej i społecznej człowieka. Na szczególną uwagę zasługuje praca tegoż autora prezentująca dorobek polskiej nauki w dziedzinie interesujących nas badań (Ciok 1996). Zawarto w niej przegląd teorii i koncepcji obszarów problemowych oraz metody ich delimitacji.

Wielu autorów podejmowało próby identyfikacji obszarów gospodarczo nierozwiniętych, które wyznaczano za pomocą zbioru cech diagnostycznych (Jałowicki 1982, s. 43–44; Opałło 1995, s. 61; Wypych 1981, s. 27–28). Badania tego typu należy jednak uznać za zbyt ogólne, bowiem za podstawową jednostkę odniesienia przyjmuje się w nich województwo.

* * *

Teoretyczne rozważania na temat **ludnościowych obszarów problemowych** prowadził A. Jelonek (1986, 1988). Według niego główne konflikty, jakie rodzą się w przestrzeni, w relacji gospodarka – społeczeństwo, dotyczą: rozwoju biologicznego, struktur demograficznych i społecznych, stanu i rozmieszczenia ludności oraz ruchów migracyjnych (Jelonek 1988, s. 67). Autor analizuje kryteria rozpoznania obszarów problemowych w zakresie zagrożeń demograficznych. Na ich podstawie wyróżnia między innymi: obszary o długotrwałym ujemnym bilansie migracyjnym, obszary o zaburzonej reprodukcji ludności, obszary o zdeformowanej strukturze płci i wieku, strefy stykowe różnych grup etnicznych i inne. Przykład ten świadczy jak szeroko, a zarazem szczegółowo można traktować zagadnienie obszarów problemowych w ramach jednej tylko dyscypliny badawczej.

Dla A. Zagożdżona (1988, s. 140) ludnościowe obszary problemowe to przede wszystkim tereny odpływu ludności ze wsi. Za kryterium ich delimitacji proponuje przyjąć ujemne saldo migracji trwające na danym terytorium przez dłuższy czas.

Z podobnych założeń wychodzi P. Eberhardt (1989). Autor omawia proces wyludniania się niektórych ziem w Polsce i określa stopień jego natężenia. Obszary o największym odpływie ludności uznaje za problemowe.

Badaniami objęto cały kraj, a delimitację obszarów depopulacyjnych przeprowadzono na podstawie czterech kryteriów. Wydzielono obszary, w których zaludnienie zmalało: w latach 1946–1978 o ponad 30%, 1950–1978 o ponad 20%, 1960–1978 o ponad 15%, 1970–1978 o ponad 5%. Następnie określono gminy, które spełniały co najmniej dwa powyższe kryteria (były one podstawą do wyodrębniania regionu) i osobno te, które spełniały co najmniej jedno kryterium (określały one granice wyodrębnionego regionu). Procedura delimitacji polegała na nakładaniu na siebie map (6 kombinacji – np. 1946–1978 i 1950–1978) i wyznaczaniu wspólnych obszarów o znamionach depopulacji.

Na podstawie powyższych założeń P. Eberhardt (1989, s. 53–67) wyodrębnił dwa zespoły regionów i dwa pojedyncze regiony, w których procesy wyludniania były długotrwałe i o dużym natężeniu:

- 1) *regiony północno-wschodnie* (mazursko-warمیński, kurpiowsko-biebrzański, podlasko-nadbużański, janowsko-hrubieszowski, suwalski, roztoczański) o przewadze funkcji rolniczej, niskim stopniu uprzemysłowienia i małej gęstości zaludnienia,
- 2) *regiony Polski centralnej* (nadwiślański, nadpilicki, środkowej Warty) o zróżnicowanej problematyce społeczno-gospodarczej,
- 3) *region sudecki* charakteryzujący się dynamicznym odpływem ludności pomimo wysokiego stopnia uprzemysłowienia i zurbanizowania,
- 4) *region zachodniopomorski* o ujemnym bilansie migracyjnym na wsi i w części miast.

Ludnościowymi obszarami problemowymi zajmowała się także Z. Dembowska (1994, s. 12–13). Obszary „deformacji stosunków ludnościowych” oraz „niskiego poziomu życia” autorka wyznaczyła za pomocą cech diagnostycznych, które budzą wiele uwag. Na przykład trzy cechy – niski udział grup w wieku produkcyjnym, wysoki udział ludności w wieku podeszłym na wsi i wysoki udział ludzi w wieku poprodukcyjnym – można zastąpić jedną, ponieważ wszystkie one mówią nam o tym samym. Pierwszy typ obszarów tworzą były województwa ciągnące się wzdłuż granicy wschodniej (z wyjątkiem woj. białostockiego) oraz województwa wschodniej części Mazowsza, drugi typ grupy województw: białostockie, łomżyńskie i białkopodlaskie, radomskie, piotrkowskie, sieradzkie, konińskie i wrocławskie, zamojskie i przemyskie.

Z. Strzelecki (1995, s. 53) dzieli obszary „deformacji demograficznej” na trzy grupy:

- 1) obszary depopulacji, gdzie liczba ludności w latach 1981–1990 zmniejszyła się o ponad 5%,
- 2) obszary deformacji struktury wieku, na których ludność w wieku produkcyjnym stanowi mniej niż połowę ogółu ludności,
- 3) obszary defeminizacji, gdzie w grupie wiekowej 20–29 lat, na 100 mężczyzn przypada mniej niż 80 kobiet.

W świetle tak przyjętych założeń okazało się, że niekorzystne procesy ludnościowe koncentrują się przede wszystkim w północno-wschodniej, wschod-

niej i centralnej części Polski. Szczególnie na północnym wschodzie nakładają się na siebie wszystkie trzy grupy wymienionych obszarów.

Niekorzystnymi procesami ludnościowymi na terenie Opolszczyzny zajmował się K. Szczygieski (1988, s. 106 – 107). Autor postawił sobie za cel delimitację istniejących oraz potencjalnych rejonów niekorzystnych zjawisk demograficznych. Opracowano je pod kątem problemu integracji grup etnicznych, migracji zagranicznych i zagrożeń ekologicznych mających wpływ na zdrowie człowieka.

Ważną pozycję w badaniach ludnościowych obszarów problemowych stanowił koordynowany w latach 1986 – 1990 przez IGiPZ PAN program „*Wyludnianie się wsi polskiej*”. Oprócz badań ogólnych, prowadzone były studia w skali regionalnej przez kilka ośrodków naukowo-badawczych. W projekcie kierowanym przez A. Stasiaka opublikowano wiele interesujących prac (Frenkel 1989; Heffner 1990; Jasiulewicz 1989; Mirowski 1995), które mogą stanowić podstawę do studiów nad ludnościowymi obszarami problemowymi.

Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce zostały wydzielone w ramach prac nad przestrzenną diagnozą stanu środowiska przyrodniczego. Stanowiły one część szerszych studiów do planu przestrzennego zagospodarowania kraju przy Radzie Ministrów. Termin „obszary ekologicznego zagrożenia” zastosowano w aktach prawnych po raz pierwszy w 1983 r. (zał. nr 4 do uchwały nr 21/83 Rady Ministrów z 4.03.1983 r. w sprawie NSPG i Uchwała Sejmu PRL z 28.04.1983 r. o NSPG).

Na ogół przyjmuje się, że obszary zagrożenia ekologicznego to takie, gdzie przekroczona została norma w zakresie skażenia jednego z elementów przyrody bądź całego środowiska przyrodniczego. A. Kassenberg i Cz. Rolewicz (1984, s. 151) wyróżnili trzy typy obszarów, „...na których stan środowiska uznano za szczególnie zagrażający równowadze ekologicznej lub zdrowiu ludzkiemu”. Były nimi:

- 1) obszary ekologicznego zagrożenia,
- 2) obszary chronione zagrożone zachwianiem równowagi przyrodniczej,
- 3) uzdrowiska zagrożone utratą walorów leczniczych.

Najwięcej uwagi poświęcono obszarom ekologicznego zagrożenia, tj. terenom o koncentracji największych i najbardziej uciążliwych źródeł zanieczyszczenia środowiska. Kryteriami służącymi do ich wydzielenia były: przekroczenie dopuszczalnych stanów normatywnych co najmniej dwóch elementów środowiska przyrodniczego lub wielokrotne przekroczenie stanu normatywnego jednego elementu.

Na tej podstawie wyróżniono 27 obszarów o zagrożonej równowadze ekologicznej. Wśród nich A. Kassenberg (1986, s. 155) wydzielił następujące grupy:

- rejonu kłęski ekologicznej (górniośląski, krakowski, legnicko-głogowski, rybnicki, gdański),

- obszary o zanieczyszczonym środowisku we wszystkich elementach (aglomeracje, większe ośrodki przemysłowe oraz obszary surowcowo-energetyczne),
- obszary o silnie zanieczyszczonym powietrzu (np. wrocławski, tomaszowski, plocki).

Ogółem zajmowały one w 1990 r. 11,2% powierzchni kraju, a zamieszkiwało je 35,4% ludności Polski (*Obszary...1992*, s. 7).

Podstawą wydzielenia zagrożonych obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych było zanieczyszczenie wód i powietrza, nadmierny ruch turystyczny, presja miast i niekorzystne zabiegi melioracyjne. Wśród nich znalazło się 9 parków narodowych i 6 parków krajobrazowych. Trzeci typ obszarów zagrożonych – uzdrowiska – wyróżniono w oparciu o informacje na temat jakości środowiska i stanu wyposażenia w infrastrukturę techniczną. Na liście uzdrowisk zagrożonych utratą walorów leczniczych znalazły się 23 miejscowości, głównie w Sudetach.

Badania na obszarach ekologicznego zagrożenia prowadził T. Wilgat (1994). Wyliczony przez niego wskaźnik zagrożenia środowiska² miał bardzo dużą rozpiętość (od 16 do 1485 pkt.), co wskazuje na ogromne zróżnicowanie zagrożenia środowiska. Najwyższy wskaźnik osiągnęły trzy obszary: bełchatowski, górnośląski i rybnicki, najniższy zaś: gdański, tomaszowski i chełmski.

Przeprowadzona analiza skłoniła autora do wniosku, że granice obszarów ekologicznego zagrożenia zawarte w Raporcie GUS (*Raport...1990*, s. 304–324) nie są wyznaczone w sposób właściwy. Autor pisze: „Przeprowadzona próba [...] potwierdza opinię o konieczności korekty przebiegu granic, a nawet o potrzebie rewizji kryteriów wyznaczania obszarów zagrożenia” (Wilgat 1994, s. 29). Jego zdaniem istnieją takie tereny, które powinny być włączone do Raportu, a niektóre w nim zawarte posiadają zbyt duże powierzchnie.

Inne prace poświęcone obszarom zagrożenia ekologicznego to na ogół studia pogłębiające wiedzę na ten temat. Należą do nich opracowania statystyczne (*Obszary... 1984, 1992; Ochrona... 1983*), analityczne (*Aktualne...1993; Falencka-Jabłońska 1991; Rola-Kunach 1984, 1984a, 1992; Rudnicki 1991; Siemiński 1985; Wojtan 1984, 1984a*) i kartograficzne (*Przyrodnicze... 1997; Terelak i in. 1994*).

Wiele cennych prac z tego zakresu powstało w Instytucie Ochrony Środowiska i Instytucie Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa (Jarosz, Marchwińska 1991; Siuta 1995; Siuta, Kucharska 1997; Terelak i in. 1994). Ich autorzy, reprezentujący nauki rolnicze, koncentrują się na takich zagadnieniach, jak: erozja gleb, mechaniczna i chemiczna degradacja gleb oraz degradacja szaty roślinnej.

Inne rodzaje obszarów problemowych są w kręgu zainteresowań bardzo

² T. Wilgat uzyskał wskaźnik sumując pięć mierników określających degradację poszczególnych elementów środowiska – zagrożenie ściekami, emisję pyłów i gazów, odpady przemysłowe, powierzchnie nie zrekultywowane, zagrożenie lasów państwowych.

wąskiej grupy specjalistów. Należą do nich m.in. **obszary obniżonej zdrowotności**. Interesującą pracę na ten temat wykonał zespół pracowników Instytutu Medycyny Pracy im. J. Nofera w Łodzi (Dutkiewicz 1997). We wnioskach zwrócono uwagę na zdecydowanie gorszą sytuację stanu zdrowia mieszkańców rejonów miejskich w porównaniu z pozamiejskimi. Największe nasilenie ujemnych efektów zdrowotnych na obszarach zurbanizowanych zanotowano w południowej Polsce i w pasie dolnego biegu Wisły, zaś na obszarach wiejskich w byłych województwach: szczecińskim, toruńskim i wałbrzyskim. Wykazano też, że najkorzystniejsza sytuacja pod tym względem występuje we wschodniej części kraju (Dutkiewicz 1997, s. 168). Na podobne tematy pisali Cz. Andryszek (1993) i J. Bejnarowicz (1994).

Z kolei **obszary problemowe zachowań społecznych** badała I. Kokotkiewicz (1985). W ujęciu przestrzennym rozpatrywano zagadnienia dotyczące przestępczości, alkoholizmu, dezorganizacji rodziny oraz patologii pracy.

4. BADANIA OBSZARÓW PROBLEMOWYCH W ROLNICTWIE

Wzrost dynamiki niekorzystnych procesów w rolnictwie polskim w latach 80-tych i 90-tych wzmógł zainteresowanie rolniczymi obszarami problemowymi. W myśl przyjętej definicji charakteryzują się one koncentracją negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych, które czynią je upośledzonymi w stosunku do obszarów sąsiednich. W niniejszym rozdziale podjęta została próba omówienia kierunków badań i metod delimitacji rolniczych obszarów problemowych. Różnorodność kryteriów ich identyfikacji w wybranych krajach obrazuje tabela 4.

Tabela 4. Kryteria wydzielenia rolniczych obszarów problemowych w wybranych krajach (wybrane przykłady)

Kraj	Kryteria wydzielenia
Austria	wysokość n.p.m., położenie w strefie przygranicznej
Finlandia	odległość do rynków zbytu, warunki naturalne
Hiszpania	niski poziom dochodu w rolnictwie
Holandia	odpływ ludności i utrata funkcji rolniczej
Szwecja	długość okresu wegetacji
Wielka Brytania	wysoka stopa bezrobocia na wsi

Źródło: opracowano na podstawie J. Heller (1989a, s. 102–104), E. Skawińska (1993, s. 29), F. Thissen (1992, s. 79).

W Wielkiej Brytanii wysoka stopa bezrobocia jest tylko jednym z kryteriów rozpoznania obszarów problemowych w rolnictwie. Dla I. Bowlera (1992, s. 56–57) będą nimi regiony marginalne (*marginal periphery regions*), na których środowisko naturalne limituje sferę ekonomicznego rozwoju rolnictwa. Są to tereny wyżynne w Szkocji oraz północna i południowo-zachodnia Anglia.

W 1975 r. decyzją Rady Ministrów ówczesnej EWG wydzielono trzy kategorie zacofanych obszarów rolniczych, tj. tereny górzyste, opóźnione strefy rolnicze i tzw. małe obszary, które wymagają stosowania instrumentów łagodzących niekorzystną sytuację w rolnictwie (Orzeszko 1991, s. 168). Szczegółowe kryteria wydzielenia tych obszarów opracowywane były przez poszczególne kraje, a następnie kierowano je do akceptacji przez Parlament Europejski. Na przykład w RFN były to (Heller 1989, s. 45):

- tereny górzyste – położenie powyżej 800 m n.p.m. lub 600 m n.p.m., jeśli jednocześnie występują duże nachylenia terenu (powyżej 18%),
- opóźnione strefy rolnicze – gęstość zaludnienia poniżej średniej krajowej, udział zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie zatrudnionych powyżej 15%, niska jakość warunków przyrodniczych,
- obszary małe – niekorzystne położenie i niska dochodowość rolnictwa.

Według przyjętej przez EWG klasyfikacji, obszary zacofane obejmują ponad połowę ogólnej powierzchni użytków rolnych (tab. 5).

T a b e l a 5. Struktura zacofanych obszarów rolniczych w wybranych krajach byłej EWG, 1986

Kraj	Udział użytków rolnych włączonych do obszarów problemowych (%)			
	ogółem	tereny górzyste	opóźnione strefy rolnicze	małe obszary
Francja	38,5	14,0	23,1	1,4
Hiszpania	62,4	21,7	38,3	2,4
RFN	50,9	2,9	47,1	0,9
Wielka Brytania	52,5	-	52,4	0,1
Włochy	51,1	31,2	18,7	1,2

Ź r ó d ł o : obliczenia własne na podstawie J. Heller (1989a, s. 100).

Inną koncepcję identyfikacji obszarów problemowych prezentuje komunikat Komisji Europejskiej w Brukseli pt. *The Future of Rural Society* (Cloke, Goodwin 1992, s. 23). Znalazły się w nim trzy typy obszarów:

- 1) obszary presji nowoczesnego stylu życia – nowoczesne intensywne rolnictwo konkuruje z rozrastającymi się osiedlami i towarzyszy temu zanieczyszczenie i degradacja środowiska naturalnego (np. północne Niemcy, Holandia, trójkąt Paryż – Bruksela – Bonn),
- 2) obszary podupadającego rolnictwa charakteryzujące się słabo rozwiniętym rolnictwem, brakiem alternatywnych miejsc pracy i odpływem młodzieży (np. Północna Irlandia, Mezzogiorno, część Grecji),
- 3) obszary peryferyjne o niekorzystnych warunkach przyrodniczych, społeczno-ekonomicznych oraz wysokim stopniu depopulacji (np. Masyw Centralny, część Alp i Pirenejów).

W Polsce zagadnieniem rolniczych obszarów problemowych zajmuje się niewielka grupa badaczy. Mało jest też publikacji poświęconych tej tematyce, którą porusza się na ogół przy okazji innych badań z zakresu rolnictwa.

Badania obszarów problemowych w rolnictwie inspirowane były przez Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. Podjął je zespół problemowy *Diagnozy stanu gospodarki przestrzennej Polski*, który działał w latach 1980–1983. W późniejszym okresie prowadzono je m.in. w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (IGiPZ) im. St. Leszczyckiego, Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (IRWiR) oraz Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ).

W IGiPZ PAN rolniczymi obszarami problemowymi zajmował się R. Kulkowski (1986, 1987, 1992, 1995). Rozpoznane przez niego obszary depresyjne i obszary o niskiej efektywności produkcji rolniczej były zaczynem do dyskusji i dalszych studiów. Obszarami problemowymi i konfliktowymi zajmowali się także: J. Grocholska (1985, 1990) oraz autor (Bański 1997; 1998, s. 87–91).

Badania w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PAN były podstawą do opracowania przez MRiGŻ „*Koncepcji regionalizacji polityki rolnej*”, którą w 1989 r. przyjął KERM. Zaproponowano w niej, aby do rejonów problemowych zaliczyć (zob. E. Skawińska, 1993, s. 53):

- gminy, w których gleby lekkie stanowią co najmniej 70% powierzchni gruntów ornych o trwałym zagospodarowaniu,
- gminy, w których na koniec 1988 r. co najmniej 10% lub 700 ha było w dyspozycji Państwowego Funduszu Ziemi,
- grunty rolne położone powyżej 350 m n.p.m. lub o nachyleniu stoków powyżej 12°, o ile nie są objęte uchwałą górską.

Według takich kryteriów do rejonów problemowych kwalifikowało się około 500 gmin (Kurck 1992, s. 73).

Wiele prac wykonanych w IERiGŻ może stanowić podłoże do studiów nad rolniczymi obszarami problemowymi. Należą do nich opracowania W. Kamińskiego (1989, 1993, 1993a), W. Michny (1996), A. Szemberg (1990, 1995), W. Zawadzkiego (1991) oraz publikacje wydane w ramach projektu badawczego *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000*, którego kierownikiem był W. Kamiński.

Z kolei w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN studia mają szerszy charakter i obejmują diagnozowanie współczesnych procesów przeobrażeń obszarów wiejskich. Wśród nich realizowano projekt Komitetu Integracji Europejskiej pt. *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, kierowany przez A. Rosnera. Ponadto w ostatnich latach Instytut wydał wiele publikacji na temat głównych mechanizmów rozwoju rolnictwa i procesów jego dostosowania do wymogów Unii Europejskiej oraz przestrzennego zróżnicowania obszarów wiejskich (Frenkel 1989, 1997; Frenkel, Rosner 1995; Kłodziński, Rosner 1996; Siemiński 1992; Wieruszewska 1997). Zostały one szeroko wykorzystane w niniejszej pracy.

Rolnicze obszary problemowe były tematem badań Komisji Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Polskiego Towarzystwa Geograficznego kierowanej przez J. Falkowskiego. Zorganizowane w Lublinie w 1990 r., VII Seminarium Geograficzno-Rolnicze zatytułowano *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*. Pod tym samym tytułem ukazała się publikacja redagowana przez R. Jeduta (1990). Celem seminarium było określenie przyczyn powstania obszarów problemowych, diagnozy ich stanu oraz zaproponowanie niezbędnych przekształceń na tych obszarach.

Cenną pozycję w rozważaniach na temat obszarów problemowych w rolnictwie stanowi praca wykonana w ramach projektu badawczego pt. *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce* kierowanego przez B. Głębockiego (1998). Szczególnie interesującym jest opracowanie T. Kaczmarka (1998), który bada między innymi obszary wiejskie pod kątem ich wielofunkcyjnego rozwoju. Rozwój funkcji pozarolniczych świadczy o przedsiębiorczości mieszkańców wsi oraz istnieniu alternatywy dla działalności o charakterze rolniczym. Zdaniem autora do obszarów o słabo rozwiniętych funkcjach pozarolniczych należą: wschodnia Polska (od Suwalszczyzny po Wyżynę Lubelską), obszary popegeerowskie oraz części byłych województw: kieleckiego, piotrkowskiego i częstochowskiego. Brak alternatywy dla rolnictwa należy w tym wypadku oceniać negatywnie.

R. Kulikowski (1992, 1995) wśród rolniczych obszarów problemowych wyróżnił dwie podstawowe kategorie. Pierwsza to obszary depresyjne pozostające w niedorozwoju w porównaniu z innymi otaczającymi je terenami, druga – to obszary wielofunkcyjne (konfliktowe), na których rozwój jednej z funkcji odbywa się kosztem innych.

Delimitację obszarów depresyjnych wykonał dwiema różnymi metodami. Pierwsza polegała na porównaniu efektów produkcyjnych rolnictwa ze wskaźnikiem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (*jppp*)³. Miernikami wykorzystania warunków agroekologicznych były – wartość produkcji roślinnej z 1 ha użytków rolnych przypadająca na 1 punkt wskaźnika *jppp* oraz wartość produkcji globalnej rolnictwa na 1 punkt tegoż wskaźnika. Stosując drugą metodę, obszary problemowe wyznaczano na podstawie cech diagnostycznych określających negatywne zjawiska ze sfery społecznej, gospodarczej i produkcyjnej.

Ocena stopnia wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej przeprowadzona w skali gmin umożliwiła wyróżnić osiem obszarów problemowych (Kulikowski 1992, s. 28–31):

- 1) *dolnośląski* charakteryzujący się niskim poziomem infrastruktury społecznej i technicznej oraz wyludnianiem obszarów wiejskich,

³ W 1974 r. Instytut Upraw Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach opracował ocenę rolniczej przestrzeni produkcyjnej w skali 100-punktowej (Witek 1974, 1981). Przyrodnicze możliwości produkcyjne są odbiciem czterech elementów – jakości gleb, rzeźby terenu, klimatu i stosunków wodnych. Wskaźnik IUNG jest jak dotąd jedynym syntetycznym miernikiem warunków przyrodniczych w skali gmin dla całej Polski. Został on pozytywnie przyjęty przez środowisko naukowe i jest powszechnie stosowany w badaniach naukowych.

- 2) *łomżyńsko-białostocki* o dominacji rolnictwa indywidualnego, niskim poziomie kultury rolnej, słabej mechanizacji i znacznym odpływie ludności,
- 3) *kutnowsko-ciechanowski*, w którym niska efektywność w produkcji rolnej wynika m.in. z niskiego poziomu infrastruktury technicznej,
- 4) *miechowski* o słabym wykorzystaniu bardzo dobrych warunków naturalnych, związanym z silnym rozdrobnieniem gospodarstw oraz dużym udziałem chłopo-robotników,
- 5) *olsztyńsko-elbląski*, w którym niski stopień wykorzystania przestrzeni produkcyjnej wynika z zaniedbań w infrastrukturze technicznej, niedorozwoju przetwórstwa spożywczego oraz niskiego poziomu usług produkcyjnych,
- 6) *przemysko-rzeszowski* charakteryzujący się dobrymi warunkami agroekologicznymi, wysokim udziałem ludności dwuzawodowej i rozdrobnieniem gospodarstw,
- 7) *pyrzycki*, gdzie niewystarczające wykorzystanie dobrych warunków agroekologicznych wynika z niskich zasobów siły roboczej oraz niedorozwoju usług produkcyjnych,
- 8) *sandomiersko-zamojski* z bardzo dobrymi warunkami agroekologicznymi, ale stosunkowo niskim poziomem kwalifikacji ludności rolniczej i wynikającą z tego niską produktywnością pracy.

Wymienione obszary cechuje stosunkowo wysoki wskaźnik *jpp*, do którego nie dostosowano odpowiedniej produkcji roślinnej. Nie ma natomiast obszarów o gorszych warunkach agroekologicznych, na których rolnicy osiągają również słabe efekty produkcyjne. Czy zatem taka procedura delimitacji ma sens? Tak – ma ona bowiem umożliwić identyfikację jednej z kategorii rolniczych obszarów problemowych, tj. takich, gdzie nie wykorzystano w pełni potencjału środowiska przyrodniczego.

Z kolei na podstawie ośmiu cech diagnostycznych R. Kulikowski (1992, s. 35–38) zidentyfikował 7 obszarów depresyjnych: karpacki, kielecko-radomsko-piotrkowski, Kotliny Sandomierskiej, krakowsko-częstochowski, kurpiowski, suwalsko-białostocki, włodawsko-zamojsko-lubaczowski. Można je połączyć w trzy większe kompleksy problemowe:

1) *karpacki* z nadmiernym rozdrobnieniem gospodarstw, niskim poziomem nakładów kapitałowych, znacznym wykorzystaniem zwierzęcej siły pociągowej i utrudnieniami wynikającymi z niekorzystnych warunków naturalnych,

2) *północno-wschodni* charakteryzujący się słabą produktywnością ziemi, niskim poziomem wykształcenia rolników i niedostatecznymi nakładami na produkcję,

3) *wyżyny* o nadmiernym rozdrobnieniu gospodarstw, niskim pozio-

mie towarowości, słabym przygotowaniu zawodowym rolników, niskiej mechanizacji i miejscami braku specjalizacji produkcji.

J. Falkowski (1990, s. 6) proponuje, aby rozpoznanie rolniczych obszarów problemowych zawierało w sobie określenie przyczyn ich powstania, diagnozę stanu w różnej skali oraz kierunki przekształceń mających na celu rozwiązanie złożonych problemów na wybranych obszarach. Bardzo szczegółowo rozpatruje przyczyny powstania rolniczych obszarów problemowych, wśród których wymienia 18 elementów – począwszy od zagadnień ludnościowych po wadliwą politykę rolną państwa.

Według K. Bisa (1990, s. 11–12) do obszarów problemowych należą tereny o stosunkowo słabych warunkach glebowych i klimatycznych oraz rzeźbie utrudniającej prowadzenie prac polowych. Autor zalicza tu także rejony o bardzo korzystnych warunkach glebowych, które nie są dostatecznie wykorzystane w produkcji rolnej.

Dla J. Suchty (1988) podstawą do poszukiwania rolniczych obszarów problemowych jest efektywność produkcji w rolnictwie. Autor wyodrębnił 22 województwa, w których jego zdaniem produkcja towarowa w latach 1980–1985 w odniesieniu do umownie przyjętej wartości nakładów czynników wytwórczych była niska. Następnie analizował przyczyny niskiej efektywności produkcji, wśród których wymienił: niski poziom mechanizacji, złą jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, rozdrobnienie gospodarstw, wysoki udział gospodarstw dwuzawodowych, słabe wyposażenie w infrastrukturę techniczną i inne. Są to czynniki, które mogą stanowić cechy diagnostyczne w procesie identyfikacji interesujących nas obszarów.

Delimitacją rolniczych obszarów problemowych w woj. toruńskim zajmował się zespół kierowany przez E. Skawińską. Rejony nie wykorzystanego potencjału produkcyjnego zostały wyznaczone na podstawie 35 cech diagnostycznych połączonych w 5 grup: przyrodniczo-glebową, demograficzną, infrastrukturalno-kapitałową, organizacyjno-własnościową i wyników produkcji (Kufel, Skawińska 1991, s. 31).

Na temat obszarów problemowych w rolnictwie pisali również J. Cichoń (1991), K. Duczowska-Małysz (1982), M. Malikowski, K. Sowa (1995) i inni.

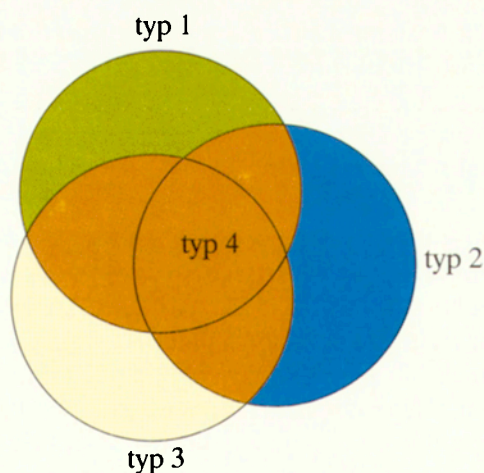
Dorobek polskiej nauki w zakresie badań rolniczych obszarów problemowych jest ubogi. Niewiele jest prac poświęconych metodom delimitacji i identyfikacji obszarów problemowych w skali kraju. Można stwierdzić, że z nielicznymi wyjątkami badacze ograniczali się do rozpoznawania tych zagadnień tylko na wybranych terenach lub w wybranych regionach. Niniejsza praca ma uzupełnić tę lukę, tzn. objąć badaniami szczegółowymi – w skali gmin – cały kraj oraz uaktualnić i zweryfikować rozpoznane wcześniej obszary niekorzystnych zjawisk w gospodarce rolnej. Ważnym jej celem jest też wypracowanie odpowiednich kryteriów i metod delimitacji rolniczych obszarów problemowych.

II. ROZPOZNANIE OBSZARÓW PROBLEMOWYCH W ROLNICTWIE

5. KONCEPCJA I ZAŁOŻENIA METODYCZNE

Na wstępie można przyjąć, że obszar problemowy jest jednostką przestrzenną i cechuje go anormalność jednego lub wielu elementów tej przestrzeni. Obszar problemowy charakteryzuje więc nagromadzenie negatywnych zjawisk, które utrudniają jego prawidłowy rozwój. Wśród badaczy największe zainteresowanie zyskały trzy typy obszarów – obszary ekologicznego zagrożenia, ludnościowe obszary problemowe i rolnicze obszary problemowe. Wokół nich ogniskują się inne kategorie obszarów problemowych.

Wymienione typy obszarów problemowych mają różną genezę i dynamikę powstawania, niemniej mają one też wiele cech wspólnych, przez co wzajemnie przenikają się, a tereny, na których dochodzi do tego zjawiska, można nazwać wieloprotblemowymi.

Ryc. 1. Relacje pomiędzy obszarami problemowymi

Relations among problem areas

<http://rcin.org.pl>

Zamieszczona rycina 1 ukazuje w sposób bardzo uproszczony relacje pomiędzy różnymi typami obszarów problemowych. Typ 4 jest tylko przykładem (jedną z kombinacji) obszaru wieloproblemowego, który powstał w wyniku nałożenia się na siebie trzech różnych typów obszarów problemowych.

Zawarte w omówionej wcześniej literaturze definicje, metody badawcze, cele poznawcze, sposoby interpretacji wyników i same wyniki mogą stanowić podłoże do uogólnień i wypracowania jednorodnej koncepcji rolniczych obszarów problemowych. Zdaniem autora *rolniczy obszar problemowy charakteryzuje się nagromadzeniem negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych i (lub) przyrodniczych, które czynią go upośledzonym w stosunku do obszarów rolniczych o cechach przeciętnych w kraju i osłabiają jego funkcję rolniczą.*

Należy w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że do problemowych zaliczymy także tereny o niekorzystnych walorach przyrodniczych, które utrudniają prowadzenie działalności rolniczej. Niektórzy autorzy proponują, aby słabe warunki agroekologiczne uznać tylko jako jedną z przyczyn powstania obszarów problemowych. Są one jednak na tyle ważne, aby stanowić podstawę odrębnej delimitacji.

W wielu pracach obszary problemowe utożsamia się z obszarami konfliktowymi, co jest błędem. Ograniczoność przestrzeni jest podłożem konkurencji pomiędzy różnymi podmiotami gospodarczymi dążącymi do zdobycia jak największej powierzchni terenu dla swoich potrzeb. W tej swoistej walce o przestrzeń zwyciężają „działalności” mające największą siłę przebicia. Możliwość wykorzystania przestrzeni przez dwie lub więcej funkcje i związana z tym konkurencja pomiędzy podmiotami gospodarczymi jest źródłem konfliktu. W ujęciu przestrzennym ma on miejsce w przypadku zachwiania równowagi systemu, tj. nadmiernej rozbudowy jakiejś funkcji oddziałującej zazwyczaj negatywnie na walory przestrzeni i inne funkcje. Rozwój jednych funkcji ogranicza, bądź uniemożliwia należyte wykonywanie innych funkcji. Innymi słowy – konfliktowym będzie obszar, na którym popyt na określone walory i zasoby przestrzeni jest większy od podaży.

W świetle powyższych uwag należy stwierdzić, że jednostek konfliktowych nie można utożsamiać z jednostkami problemowymi, niemniej niektóre obszary konfliktowe można traktować jako szczególne przypadki obszarów problemowych.

Na podstawie rozpoznanej literatury przedmiotu i przyjętych założeń można zaproponować podział rolniczych obszarów problemowych na cztery typy:

- 1) obszary opóźnione w rozwoju, charakteryzujące się relatywnie niskim poziomem rozwoju rolnictwa,
- 2) obszary rezerw produkcyjnych, o niedostatecznym wykorzystaniu przyrodniczego i (lub) społeczno-gospodarczego potencjału produkcyjnego,
- 3) obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych, na których jakość środowiska przyrodniczego utrudnia prowadzenie działalności rolniczej,

- 4) obszary konfliktowe, charakteryzujące się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych, głównie technoprodukcyjnych, które ograniczają należyte wykonywanie funkcji rolniczej.

Przestrzenna identyfikację tych czterech typów obszarów opracowano stosując różnorodne metody. Obszary opóźnione w rozwoju oraz obszary rezerw produkcyjnych wyznaczono stosując metody matematyczno-statystyczne, natomiast obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych i konfliktowe – na podstawie studiów literatury oraz materiałów kartograficznych i statystycznych.

Najwięcej uwagi poświęcono obszarom opóźnionym w rozwoju. W pierwszym etapie ich rozpoznania poszukiwano cech, które najpełniej opisują sytuację rolnictwa we wszystkich jednostkach przestrzennych. Posłużyły one do wyznaczenia *wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa* w gminach, a ten z kolei był podstawą identyfikacji poszukiwanych obszarów.

Przyjęto, że cechy diagnostyczne powinny charakteryzować następujące zagadnienia: strukturę agrarną, wykształcenie mieszkańców gospodarstw rolnych, stopień wyposażenia rolnictwa w maszyny i infrastrukturę techniczną oraz jego efekty produkcyjne. Założono też, że wszystkie mierniki cech będą równorzędne z punktu widzenia ich wpływu na poziom rozwoju rolnictwa w gminach.

Procedura wylaniania cech diagnostycznych przebiegała dwutorowo przy zastosowaniu metod matematycznych oraz dedukcji. Należy w tym miejscu podkreślić, że dobór cech mających na celu pomiar poziomu rozwoju rolnictwa winien być użyteczny poznawczo, tzn. muszą one w sposób możliwie obiektywny oceniać badany poziom rozwoju rolnictwa. Dlatego wybrano cechy mierzalne, powszechne oraz reprezentatywne i stabilne, to jest takie, w których wartość mierników nie zmienia się z roku na rok, oraz nieliczne, co jest ważne z punktu widzenia interpretacji wyników.

Kolejną fazą rozpoznania obszarów opóźnionych w rozwoju było opracowanie wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa w skali gmin⁴. Z metodologicznego punktu widzenia ważnym problemem jest konstrukcja syntetycznego wskaźnika umożliwiającego porównywanie jednostek przestrzennych za pomocą zagregowanej wielkości. Innymi słowy chodzi o normalizację wybranych mierników umożliwiającą ich porównywalność.

Po przeprowadzeniu prób uznano, że najlepsze efekty da metoda wyróżnienia, w każdej z cech, pięciu przedziałów klasowych, którym przyporządkuje się odpowiednią wartość (od 1 do 5). W ten sposób gminy opisano kilkuelementowym kodem liczbowym. Sumując liczby uzyskano poszukiwany wskaźnik. Gminy poniżej pewnej przyjętej wartości progowej tego wskaźnika zaliczono do obszarów problemowych. Zaletą stosowanej procedury jest to, że

⁴ Próbę opracowania takiego wskaźnika na podstawie 7 cech diagnostycznych autor podejmował już wcześniej (Bański 1997, s. 35–37).

wyznaczony kod służy równocześnie do wyodrębnienia pewnych typów obszarów opóźnionych w rozwoju. Odrębna ocena poszczególnych mierników w kodzie umożliwia obserwację zmian na przestrzeni lat, a to z kolei w przyszłych badaniach pozwoli na dynamiczne ujęcie obszarów problemowych.

Inne metody zastosowano do rozpoznania obszarów rezerw produkcyjnych. Oparto się na doświadczeniach badaczy, którzy wcześniej zajmowali się oceną wykorzystania warunków środowiska przyrodniczego przez rolnictwo (Koreleski 1984, 1984a, 1988; Kulikowski 1986). Niezależnie rozpoznano obszary przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych rezerw produkcyjnych.

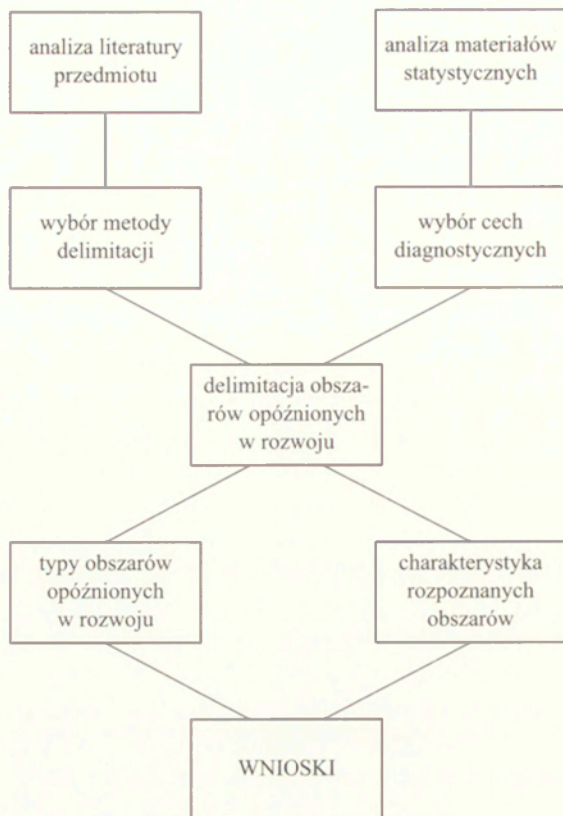
Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych wyznaczono dwiema metodami. Chodziło m.in. o to, aby sprawdzić ich poprawność. Założono, że będą one pozytywnie zweryfikowane w przypadku, kiedy wyznaczone na ich podstawie obszary osiągną wysoki stopień korelacji. W pierwszej metodzie miernikiem wykorzystania warunków agroekologicznych była wartość produkcji globalnej z 1 ha użytków rolnych przypadająca na 1 punkt jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG. Przyjęcie granicznej wartości tej produkcji wyłoniło poszukiwane obszary problemowe. Druga metoda polegała na ocenie relacji pomiędzy teoretycznymi a rzeczywistymi plonami czterech zbóż. Przy pomocy obydwu metod wyłoniono te same obszary, co uwiarygodniło poprawność ich zastosowania.

W przypadku delimitacji obszarów społeczno-ekonomicznych rezerw produkcyjnych miernikiem była globalna produkcja rolna z 1 ha użytków rolnych przeliczona na 1 pkt. zmodyfikowanego wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa (W_{pr}).

Obszary konfliktowe i obszary zdegradowanego środowiska przyrodniczego rozpoznano na podstawie literatury i materiałów kartograficznych. Obszary konfliktowe są kategorią trudną do zmierzenia za pomocą tylko matematycznych metod. Wymagają one wnikliwej i wszechstronnej analizy. Weźmy np. teren o bardzo dobrej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, na którym planuje się wybudowanie autostrady. Jak ocenić konflikt pomiędzy rolnictwem i transportem? Z jednej strony rolnictwo traci grunty, na których możliwe jest osiągnięcie wysokiej produkcji, z drugiej jednak strony powstanie nowych dróg przyczyni się do wzrostu jego opłacalności na skutek przybliżenia rynków zbytu i obniżenia kosztów transportu. Ocena zawsze winna uwzględniać „korzyści” i „straty” obydwu stron.

6. OBSZARY OPÓŹNIONE W ROZWOJU

Rolnicze obszary opóźnione w rozwoju nie doczekały się dotychczas badań szczegółowych. Dlatego też w tej rozprawie, uznając je za najważniejszą kategorię rolniczych obszarów problemowych, poświęcono im najwięcej uwagi. Cechą charakterystyczną badanych obszarów jest najniższy w skali kraju poziom rozwoju rolnictwa, co wywołuje określone problemy w jego prawidłowym funkcjonowaniu.

Ryc. 2. Proces rozpoznania obszarów opóźnionych w rozwoju
Identification of backward areas

6.1. WYBÓR I ANALIZA CECH DIAGNOSTYCZNYCH

Wybór mierników do diagnozowania rolnictwa był limitowany przez możliwości uzyskania określonych danych statystycznych w ujęciu gmin. Wykorzystano przede wszystkim zasoby Banku Danych Lokalnych GUS (1997, 1998), w tym głównie kategorię Rolnictwo i Leśnictwo oraz Spis Rolny – 1996. Z wyjątkiem plonów, które przyjęto dla 1997 roku⁵, cały pozostały materiał statystyczny dotyczy rolnictwa indywidualnego w 1996 r.

Z grupy kilkunastu przebadanych cech wybrano do diagnozowania sześć. Trzy z nich określono bezpośrednio wartością wyrażoną w procentach (A, C,

⁵ W pierwszym etapie opracowania plony uśredniono dla okresu 1995–1997. Wobec braku danych w ujęciu gmin dla 1995 i 1996 r. obliczono teoretyczne plony na podstawie danych w skali województw. Okazało się, że pomimo różnic ich wielkości w poszczególnych latach obraz przestrzennego zróżnicowania pomiędzy obliczoną średnią a plonami w 1997 r. jest bardzo podobny. Dlatego też zdecydowano przyjąć do dalszych badań plony tylko z 1997 r.

D), natomiast w pozostałych (B, E, F) wskaźnik liczbowy wyliczono za pomocą cech II rzędu. Przyjęto następujący zestaw cech diagnostycznych (mierników):

- A. Poziom wykształcenia osób zamieszkałych w gospodarstwie rolnym – udział osób z wykształceniem ponadpodstawowym (%).
- B. Wyposażenie gospodarstw w infrastrukturę techniczną (pkt.):
 B_1 – udział gospodarstw z wodociągiem sieciowym lub zagrodowym (%),
 B_2 – udział gospodarstw wyposażonych w kanalizację lub szambo (%),
 B_3 – udział gospodarstw z telefonem (%),
 B_4 – udział gospodarstw z gazem sieciowym (%).
- C. Wielkość gospodarstw – udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha w ogólnej liczbie gospodarstw (%).
- D. Gospodarstwa towarowe – udział gospodarstw rolnych prowadzących tylko działalność rolniczą, głównie na rynek, w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących tylko działalność rolniczą (%).
- E. Wyposażenie gospodarstw w samochody i maszyny (pkt.):
 E_1 – liczba samochodów osobowych na 100 gospodarstw,
 E_2 – liczba kombajnów zbożowych na 100 ha obsianych zbożem,
 E_3 – liczba ciągników na 100 ha użytków rolnych.
- F. Plony podstawowych roślin uprawnych (pkt.):
 F_1 – plony pszenicy (q/ha),
 F_2 – plony żyta (q/ha),
 F_3 – plony jęczmienia (q/ha),
 F_4 – plony ziemniaków (q/ha).

Wybór cech oparty został na pewnych podstawowych założeniach. Po pierwsze, przyjęto, że cechy będą równorzędne pod kątem ich wpływu na poziom rolnictwa. Po drugie, wybrane mierniki powinny wartościować badane zagadnienie (np. 10% rolników z wykształceniem ponadpodstawowym – bardzo źle, ponad 60% – bardzo dobrze).

W wyborze cech zastosowano m.in. współczynnik korelacji liniowej określony wzorem:

$$r_{xy} = \frac{1}{n-1} \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{S_x S_y},$$

gdzie: n – liczba obiektów, i – numer zmiennej, x_i , y_i – wartości zmiennych, $\bar{x}$, $\bar{y}$ – średnie arytmetyczne, S_x , S_y – odchylenia standardowe.

Wysoko diagnostycznymi uznano te, które osiągają niski współczynnik korelacji w stosunku do pozostałych analizowanych cech (tab. 6). Dlatego też najwyższe współczynniki korelacji były jednym z kryteriów eliminacji danej cechy z dalszych rozważań. Innym elementem oceny diagnostyczności cech

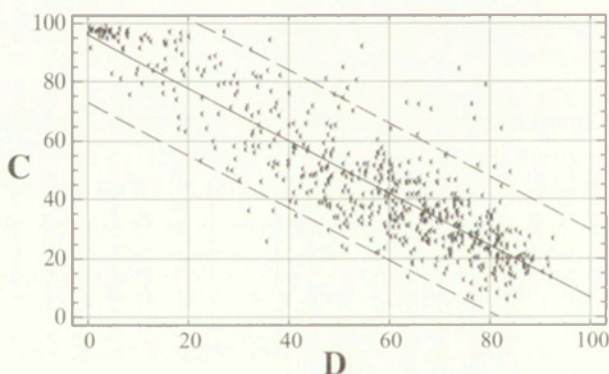
była ich zmienność. Chodziło o to, aby w zespole jednostek przestrzennych charakteryzowały się one dużym zróżnicowaniem.

Tabela 6. Współczynnik korelacji (r_{xy}) pomiędzy wybranymi cechami diagnostycznymi

Nr cechy	A	B	C	D	E	F
A	1	0,6291	0,4664	-0,2201	0,3469	0,1445
B	0,6291	1	0,2662	-0,0645	0,4886	0,2614
C	0,4664	0,2662	1	-0,8409	-0,0561	-0,4008
D	-0,2201	-0,0561	-0,8409	1	0,2986	0,5315
E	0,3469	0,4886	-0,0645	0,2986	1	0,4233
F	0,1445	0,2614	-0,4008	0,5315	0,4233	1

Źródło: obliczenia własne.

Jest rzeczą oczywistą, że w zbiorze kilku cech znajdują się takie, które wykazują między sobą wyższy stopień współzależności. Działo się tak z miernikami C i D, dla których współczynnik korelacji osiągnął wartość $r_{xy} = -0,841$ (ryc. 3). Świadczy on o wyraźnym wzroście udziału gospodarstw towarowych wraz ze spadkiem odsetka gospodarstw małych. W tym przypadku zdecydowano, że obydwaj mierniki, które nie wykazują tak silnych relacji z pozostałymi, są na tyle ważne, iż powinny znaleźć się w zbiorze cech diagnostycznych.

Ryc. 3. Wpływ wielkości gospodarstw na ich towarowość

C – udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha (%), D – udział gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą głównie na rynek (%)

Correlation between size of farms and market oriented farms
C – share of farms under 5 ha (%), D – share of market oriented farms (%)

W trakcie wyboru cech diagnostycznych świadomie pominięto zagadnienia związane z migracją ludności rolniczej. Współzależność pomiędzy procesem wyludniania się obszarów wiejskich a rozwojem rolnictwa jest trudna w ocenie ilościowej i budzi kontrowersje. Ponadto często stosowane pojęcie „nadmier-

na migracja” jest nieokreślone i w poszczególnych częściach kraju może przybierać różne wartości.

Według J. Cichonia (1991, s. 17–18) odpływ ludności ze wsi do miast nie ma negatywnego wpływu na gospodarkę rolną, a wręcz przeciwnie, redukcja zatrudnienia w rolnictwie jest jednym z podstawowych warunków jego rozwoju. Z tak postawionym stwierdzeniem nie można się zgodzić. Faktem jest, że zmniejszenie liczby pracujących w rolnictwie jest elementem jego postępu (np. prowadzi do poprawy struktury agrarnej, stymuluje wzrost poziomu mechanizacji, zmniejsza bezrobocie na wsi), ale nie można tego utożsamiać z odpływem ludności ze wsi. Migrują bowiem przede wszystkim ludzie młodzi, o największym potencjale twórczym. Kolejnym negatywnym zjawiskiem tego procesu jest defeminizacja wsi. A zatem przeciwnie, migracja ludności może (ale nie musi) zaburzać prawidłowe funkcjonowanie rolnictwa. W myśl takiego założenia obszary problemowe rolnictwa powinny w znacznym stopniu pokrywać się z obszarami wyludniającymi się.

Do podobnych wniosków dochodzi W. Kamiński (1989, s. 21) twierdząc, że nadmierna migracja ze wsi „...powoduje istotne zmiany struktury demograficznej wsi i tym samym zmniejsza sprawność funkcjonowania i możliwości rozwijania gospodarki żywnościowej”. Prowadzić ona może do zjawisk patologicznych, które stymulują powstawanie „terenów cofających się w rozwoju”.

Pominięto też cechy dotyczące chowu zwierząt, a przyczyną tego był brak odpowiednich danych statystycznych. Ostatni Spis Rolny zawiera wyłącznie informacje o pogłowie zwierząt w skali gmin, nie jest zatem możliwe opracowanie mierników wartościujących. Na przykład trudno jednoznacznie wskazać jak obsada bydła na 100 ha użytków rolnych oddziałuje na poziom rolnictwa.

Rozwój rolnictwa zależy w coraz większym stopniu od czynników pozaekonomicznych i pozaprzyrodniczych. W badaniach nad efektywnością rolnictwa uwzględniać trzeba w większym stopniu takie elementy, jak posiadanie wolnego czasu, zadowolenie z pracy w gospodarstwie itp. Postulat ten jest w naszym wypadku trudny do spełnienia ze względu na niewymierność i subiektywizm takich cech oraz brak odpowiedniego materiału statystycznego. Można go uzyskać w badaniach ankietowych, które mają jednak ograniczony zasięg terytorialny i są kosztowne.

Pewne elementy subiektywnych odczuć rolników co do jakości poziomu ich życia oraz przyszłości kierowanych przez nich gospodarstw rolnych zawiera jedna z kategorii w Spisie Rolnym – liczba użytkowników utrzymujących się wyłącznie lub głównie z pracy we własnym gospodarstwie według samooceny perspektyw rozwojowych gospodarstwa. Uwzględniono ją w dalszej części pracy podczas weryfikacji wyznaczonych obszarów problemowych.

W dalszej części tego rozdziału omówiono przestrzenne zróżnicowanie rolnictwa pod kątem wybranych mierników. Ponieważ cechy te są tylko środkiem w rozpoznaniu rolniczych obszarów problemowych, ich charakterystyka jest ogólna.

A. POZIOM WYKSZTAŁCENIA OSÓB ZAMIESZKAŁYCH W GOSPODARSTWIE ROLNYM

Poziom wykształcenia ludności na wsi pomimo stałego wzrostu jest nadal znacznie niższy niż mieszkańców miast. Co gorsza, najniższy poziom wykształcenia ma ludność rolnicza pracująca we własnym gospodarstwie. Szerzej na ten temat pisała B. Gałczyńska (1993, 1998) oraz B. Gałczyńska i R. Kulikowski (1986).

Wykształcenie rolników ma bezpośredni wpływ na efekty produkcyjne i poziom rozwoju gospodarstw rolnych⁶. Badania wykonane w IERiGŻ, obejmujące pierwszą połowę lat 90-tych, wykazały, że w tym trudnym dla rolnictwa okresie, rolnicy lepiej wykształceni efektywniej wykorzystywali zasoby ziemi, pracy i środki obrotowe. Odmiennie wyglądała sytuacja w gospodarstwach, których kierownicy posiadali tylko wykształcenie podstawowe. Od kilku lat obserwowano w nich „przejadanie” majątku (Klepacki 1997).

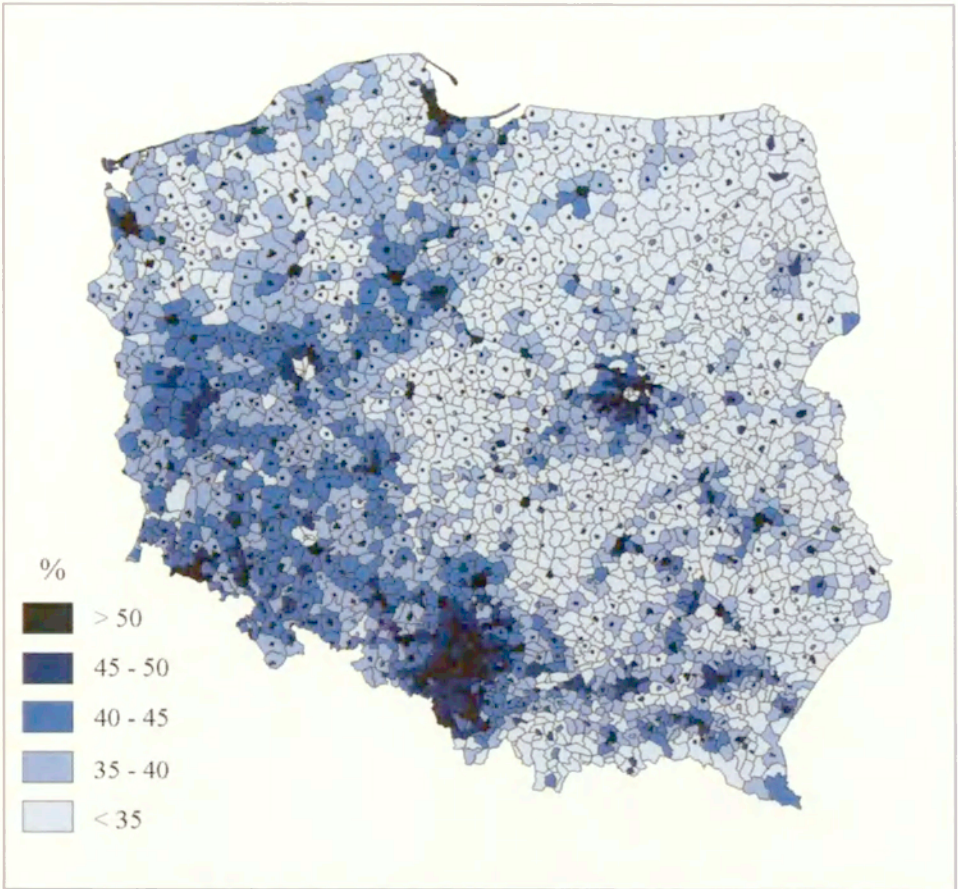
Pod względem poziomu wykształcenia rolników zdecydowanie wyróżniają się obszary Wielkopolski, Kujaw, Dolnej Wisły i Dolnego Śląska, gdzie udział osób z wykształceniem ponadpodstawowym przekracza 50%. Z kolei najslabiej wykształceni użytkują ziemię w północno-wschodniej Polsce, Karpatach i na znacznej części Mazowsza.

Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia ludności czynnej zawodowo w rolnictwie jest wynikiem przeszłych i obecnych stosunków społeczno-gospodarczych. Już w okresie zaborów wystąpiło wyraźne zróżnicowanie wykształcenia ludności. W zaborze austriackim i pruskim kładziono dużo większy nacisk na kształcenie młodzieży niż w zaborze rosyjskim. Ponadto wśród ludności zamieszkującej zachodnią część kraju wykształciły się tradycje podnoszenia kwalifikacji i kultury rolnej. Poziom wykształcenia rolników koreluje z ich wiekiem. Tam gdzie wśród właścicieli gospodarstw występuje znaczny odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym poziom wykształcenia jest na ogół bardzo niski.

Cecha przyjęta w niniejszej pracy (poziom wykształcenia osób mieszkających w gospodarstwie) wykazuje prawie identyczne zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 4) pomimo, że dotyczy również nie zatrudnionych lub zatrudnionych częściowo w gospodarstwie. Najkorzystniejsza sytuacja ma miejsce na Górnym Śląsku, Opolszczyźnie, Nizinie Śląskiej, Żuławach Wiślanych, Kujawach oraz w Wielkopolsce i strefie podmiejskiej Warszawy. Wykształcenie ponadpodstawowe ma tam powyżej 40% mieszkańców gospodarstw. Z kolei najmniej korzystna sytuacja jest we wschodniej połowie kraju i na terenie Karpat. Najniższy poziom wykształcenia mają mieszkańcy gmin: Lipnica Wlk. i Szaflary (woj. małopolskie), Jedwabne, Przytuły, Trzcianne, Turośl, Zawady (woj. podlaskie). Zaledwie co piąta osoba uzyskała wykształcenie ponadpodstawowe.

---

⁶ Z uwagi na to, że Spis Rolny z 1996 r. nie zawiera danych dotyczących poziomu wykształcenia właścicieli gospodarstw rolnych, zdecydowano wykorzystać cechę mówiącą o poziomie wykształcenia osób mieszkających w gospodarstwie.

Ryc. 4. Udział osób z wykształceniem ponadpodstawowym w ogólnej liczbie mieszkańców indywidualnych gospodarstw rolnych, 1996

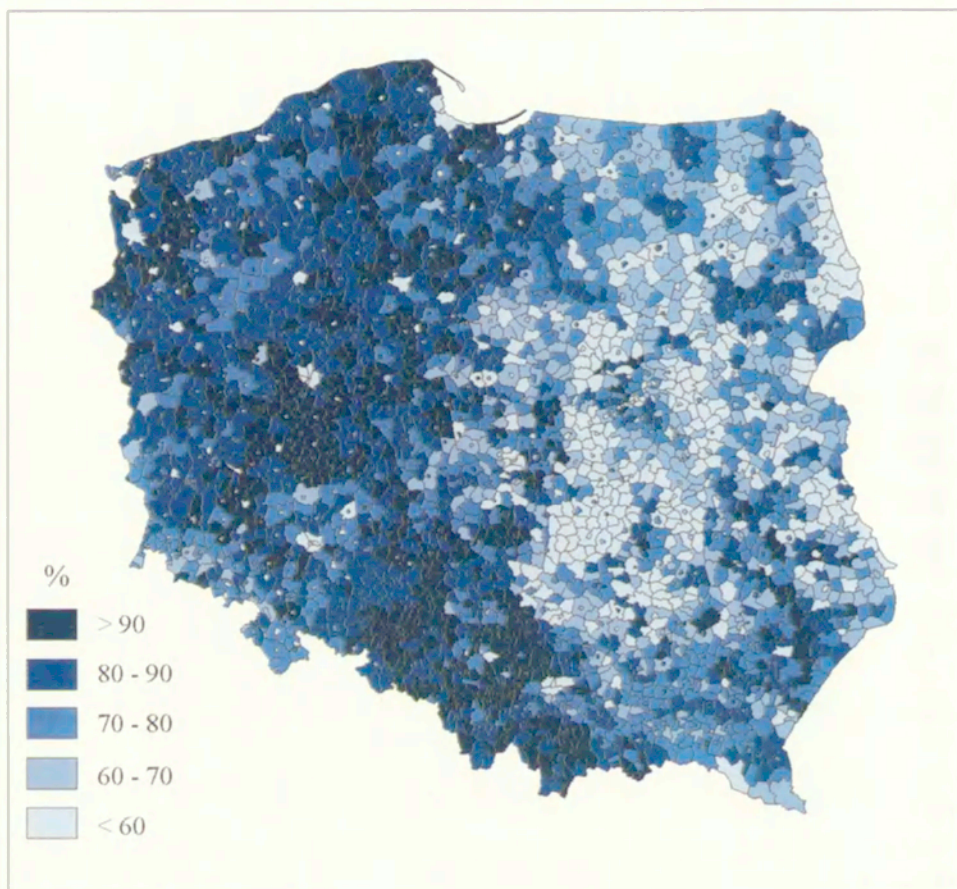
Share of post-primary school graduates in the total number of household members on private farms, 1996

B. WYPOSAŻENIE GOSPODARSTW W INFRASTRUKTURĘ TECHNICZNĄ

Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w infrastrukturę techniczną oceniono na podstawie czterech cech diagnostycznych drugiego rzędu przybierających postać następujących mierników: udział gospodarstw z wodociągiem sieciowym lub zagrodowym, udział gospodarstw posiadających kanalizację lub szambo, udział gospodarstw z telefonem, udział gospodarstw zgazyfikowanych. Wybrany zestaw mierników mógłby być wzbogacony poziomem zmeliorowania użytków rolnych oraz gęstością dróg. Nie pozwoliła na to jednak ograniczona baza danych statystycznych.

Gospodarka wodna jest jednym z bardziej skomplikowanych problemów w rolnictwie. Wykorzystuje ono wodę nie tylko w procesie produkcji, ale ze względu na przestrzenny aspekt działalności oraz przejmowanie wody wprost z obiegu, kształtuje jej obieg w przyrodzie.

Zaopatrzenie w bieżącą wodę jest warunkiem koniecznym w modernizacji gospodarki rolnej. Jeszcze w połowie lat siedemdziesiątych ponad 3/4 gospodarstw indywidualnych czerpało wodę ze studni. Dzięki budowie wodociągów zbiorowych i zagrodowych sytuacja ta uległa znacznej poprawie – w 1995 r. z wodociągu korzystało już 4/5 ludności wiejskiej. Według A. Stasiaka i R. Kulikowskiego (1996, s. 43) w latach 1990–1995 długość sieci wodociągowej w gminach wiejskich wzrosła o 67%.

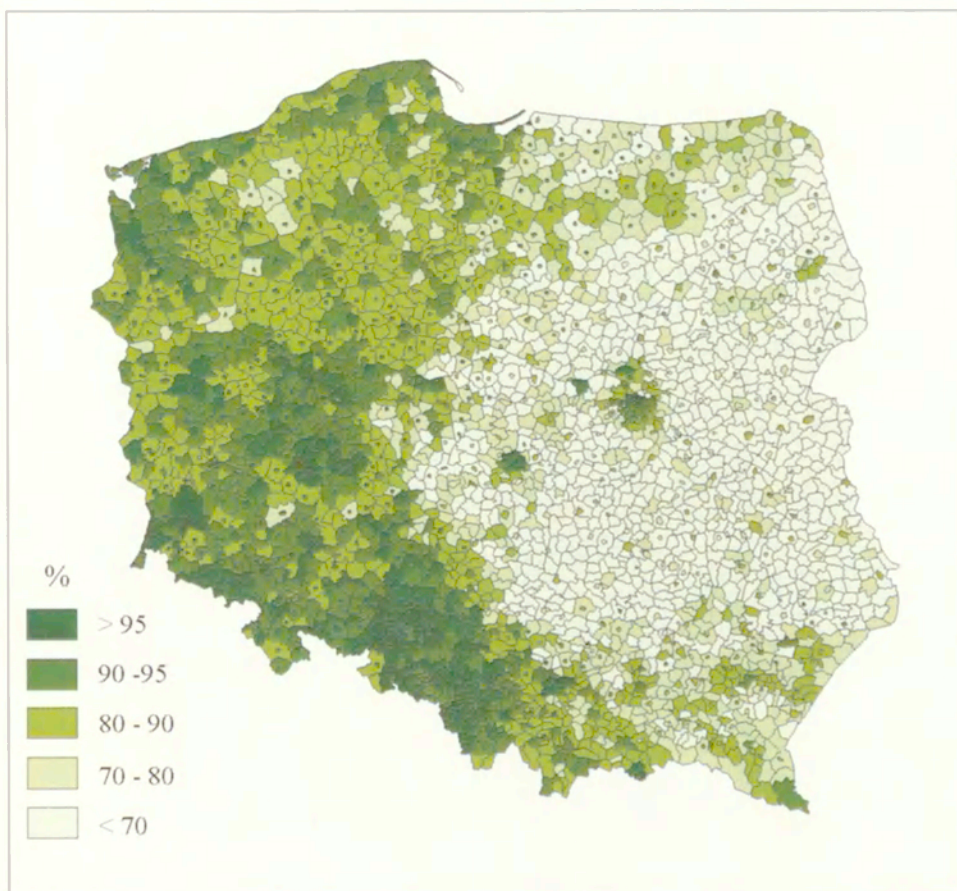
Ryc. 5. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z wodociągiem sieciowym lub zagrodowym, 1996

Share of private farms with water supply system, 1996

Pod względem zaopatrzenia w wodę najlepsza sytuacja jest w zachodniej części kraju. Na Górnym Śląsku, Opolszczyźnie oraz w Wielkopolsce wodociąg sieciowy lub zagrodowy mają prawie wszystkie indywidualne gospodarstwa rolne (ryc. 5). Równie korzystnie wygląda zaopatrzenie w wodę na Nizinie Szczecińskiej oraz części Kujaw i Żuław Wiślanych. Najgorzej pod tym względem jest na Równinie Radomskiej, w Górach Świętokrzyskich i na

Wysoczyźnie Siedleckiej, gdzie w wielu gminach bieżącą wodę posiada tylko co trzecie gospodarstwo rolne.

Wieś polska wymaga znacznych nakładów w zakresie gospodarki ściekowej. Sieć kanalizacyjna powinna być instalowana równocześnie z siecią wodociągową. Niestety warunek ten nie był spełniany. Na przykład w latach 1986 – 1990 tylko 30% gospodarstw podłączonych wówczas do sieci wodociągowej zostało jednocześnie wyposażone w sieć kanalizacyjną (Stoła, Szczęśny 1998, s. 187).

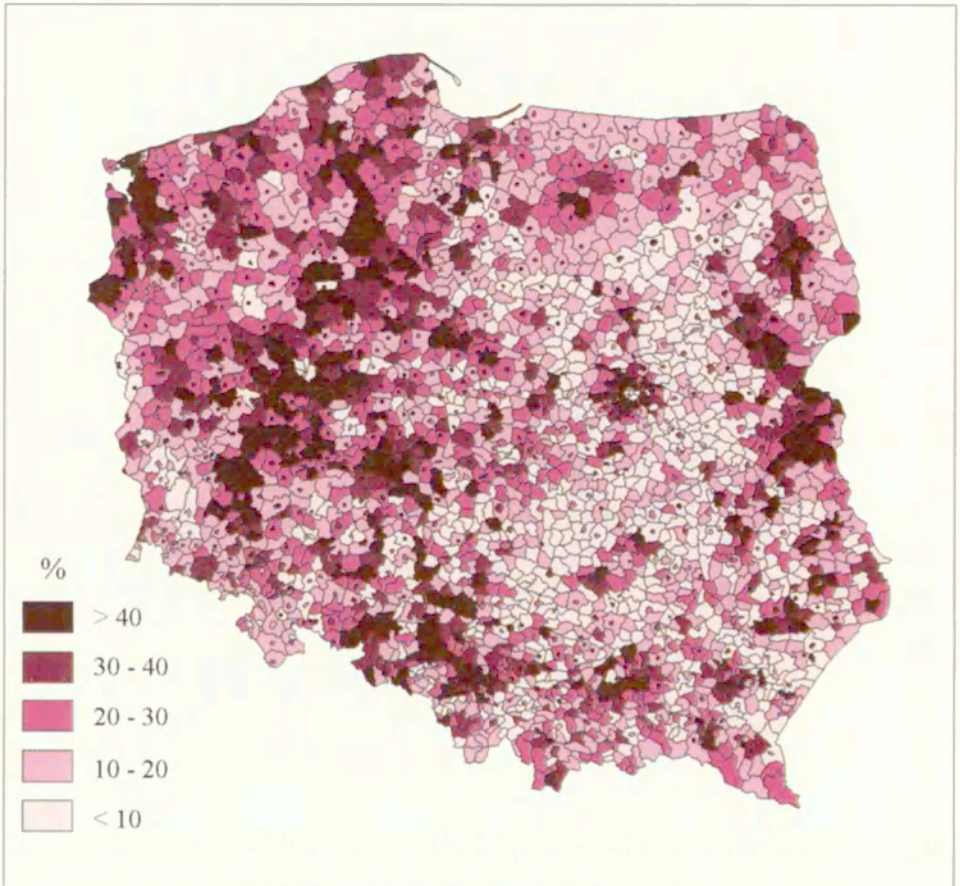
Ryc. 6. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z siecią kanalizacyjną lub szambem, 1996
Share of private farms with sewerage system or septic tank, 1996

Na terenie Mazowsza i wschodnich gmin przygranicznych około 30–40% gospodarstw indywidualnych nie ma kanalizacji ani szamba (ryc. 6). Ścieki odprowadza się bezpośrednio do gruntu, zanieczyszczając glebę i wody gruntowe. Z drugiej strony mówi się o szansach rozwoju na tych terenach rolnictwa ekologicznego oraz (głównie na północnym-wschodzie kraju) agroturystyki.

Podobnie jest na terenie Gór Świętokrzyskich i ich obrzeżu, gdzie zaled-

wie co drugie gospodarstwo posiada kanalizację (np. Bliżyn, Łągów, Mniów, Ruda Maleniecka, Smyków, Suchedniów).

Wielu inwestycji wymaga telefonizacja wsi, aczkolwiek sytuacja pod tym względem poprawia się szybko z roku na rok. W ujęciu przestrzennym trudno wskazać jakieś zwarte obszary, które posiadałyby stosunkowo wysoki poziom telefonizacji. Najlepiej jest na Opolszczyźnie, w Wielkopolsce i na Podlasiu – telefony posiada co drugie lub co trzecie gospodarstwo rolne. Z kolei na Mazowszu, Warmii i Mazurach oraz w Małopolsce stopień telefonizacji jest miejscami niższy od 10% (ryc. 7).

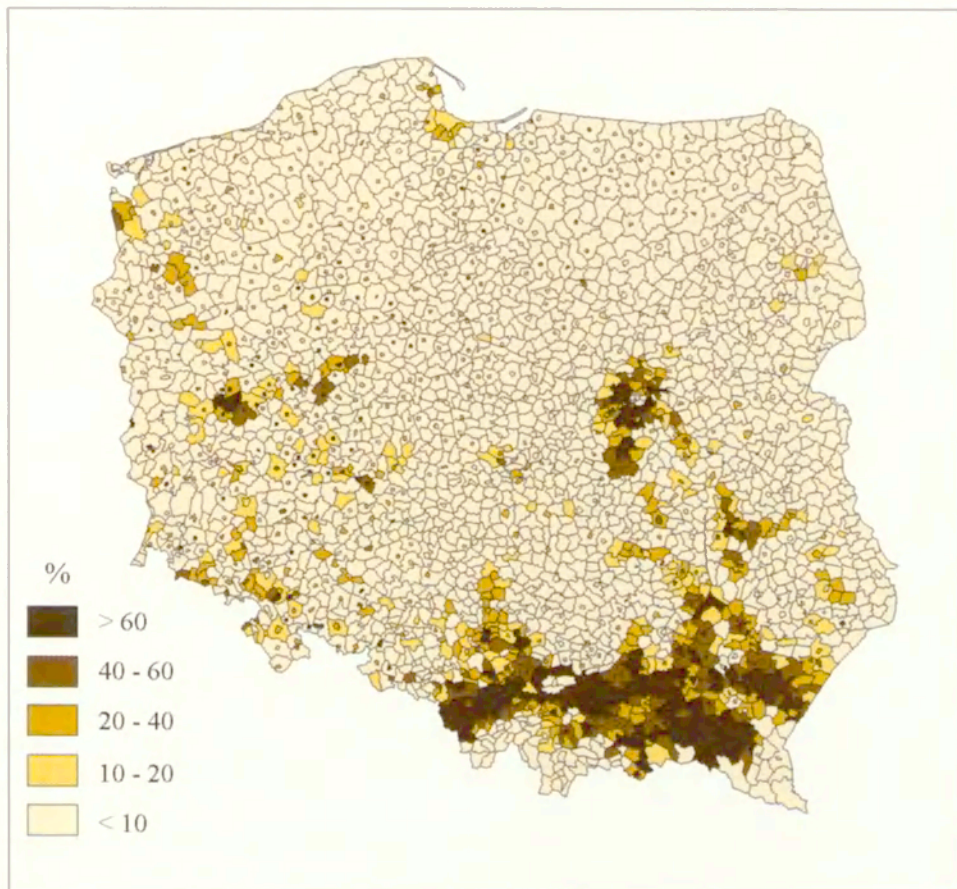
Ryc. 7. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z telefonem, 1996

Share of private farms equipped with a telephone, 1996

W dobie rozwoju telefonii komórkowej znaczenie telefonów stacjonarnych słabnie, niemniej odnosi się to na razie głównie do obszarów miejskich. Liczba abonentów nowego systemu telefonii na wsi jest prawdopodobnie jeszcze niewielka.

Bardziej klarownie przedstawia się obraz wyposażenia obszarów wiejskich w gaz sieciowy (ryc. 8). Jedynie na Podkarpaciu, kolebce naszego przemysłu naftowego, wsie są w znacznej mierze zgazyfikowane. Na pozostałym obszarze kraju tylko nieliczne posiadają sieć gazową – około 1500 gmin (miejskich i wiejskich) nie ma jej w ogóle.

Ryc. 8. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z siecią gazową, 1996
Share of private farms connected to gas network supply, 1996

C. WIELKOŚĆ GOSPODARSTW

Wysoki odsetek małych gospodarstw rolnych (poniżej 5 ha) oceniono jako negatywną cechę rolnictwa. Proponowany miernik może budzić pewne kontrowersje. Nie wszystkie bowiem małe gospodarstwa rolne należy oceniać negatywnie i skazywać na niepowodzenie i upadek. Z grupy tej należy wyłączyć podmioty wysoko wyspecjalizowane w produkcji zwierzęcej (trzoda chlewna, drób) lub roślinnej (warzywa, kwiaty i owoce). Stanowią one jednak niewielki udział w ogólnej liczbie małych gospodarstw.

Struktura wielkościowa indywidualnych gospodarstw rolnych jest przestrzennie zróżnicowana. Generalnie można stwierdzić, że są one zbyt małe, aby osiągać zadowalające efekty produkcyjne. Zwracają na to uwagę specjaliści z Unii Europejskiej. Bezwzględnym warunkiem wzrostu opłacalności produkcji oraz poprawy jej jakości jest ich zdaniem powiększenie średniej powierzchni gospodarstw kosztem tych najmniejszych i najślabszych ekonomicznie. Musi zatem zmniejszyć się ogólna liczba gospodarstw rolnych. Według prognoz A. Stasiaka i W. Zglińskiego (1997, s. 51–52) przeciętna powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie zwiększy się z 7 ha w 1996 r. do 9–11 ha w 2020 r. W tym samym okresie liczba indywidualnych gospodarstw rolnych zmniejszy się z 2 038 tys. do około 1 650 tys. Odbędzie się to przede wszystkim kosztem tych małych o powierzchni 2–5 ha. Liczba najmniejszych, tj. do 2 ha, nie ulegnie dużym zmianom, ale tracą one charakter gospodarstw rolnych i staną się działkami przydomowymi.

W 1995 r. gospodarstwa o powierzchni do 5 ha stanowiły ponad połowę wszystkich jednostek i użytkowały około 1/5 (2 894 tys. ha) ogółu ziem zagospodarowanych przez rolnictwo. Od wielu lat maleje liczba gospodarstw małych i średnich, rośnie natomiast bardzo małych (1–2 ha) i dużych (pow. 15 ha).

Tabela 7. Indywidualne gospodarstwa rolne wg grup obszarowych, 1995

Gospodarstwa	Ogółem	1–2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–15 ha	pow. 15 ha
liczba (tys.)	2048	429	690	545	215	164
powierzchnia (tys. ha)	13820	600	2263	3867	2656	4426

Źródło: GUS.

Największym rozdrobnieniem agrarnym charakteryzuje się południowo-wschodnia Polska (ryc. 9). Na Podkarpaciu gospodarstwa małe stanowią około 80% ogółu i zajmują 2/3 powierzchni użytków rolnych. Podobnie jest w Górach Świętokrzyskich, gminach podwarszawskich i na Ziemi Lubuskiej.

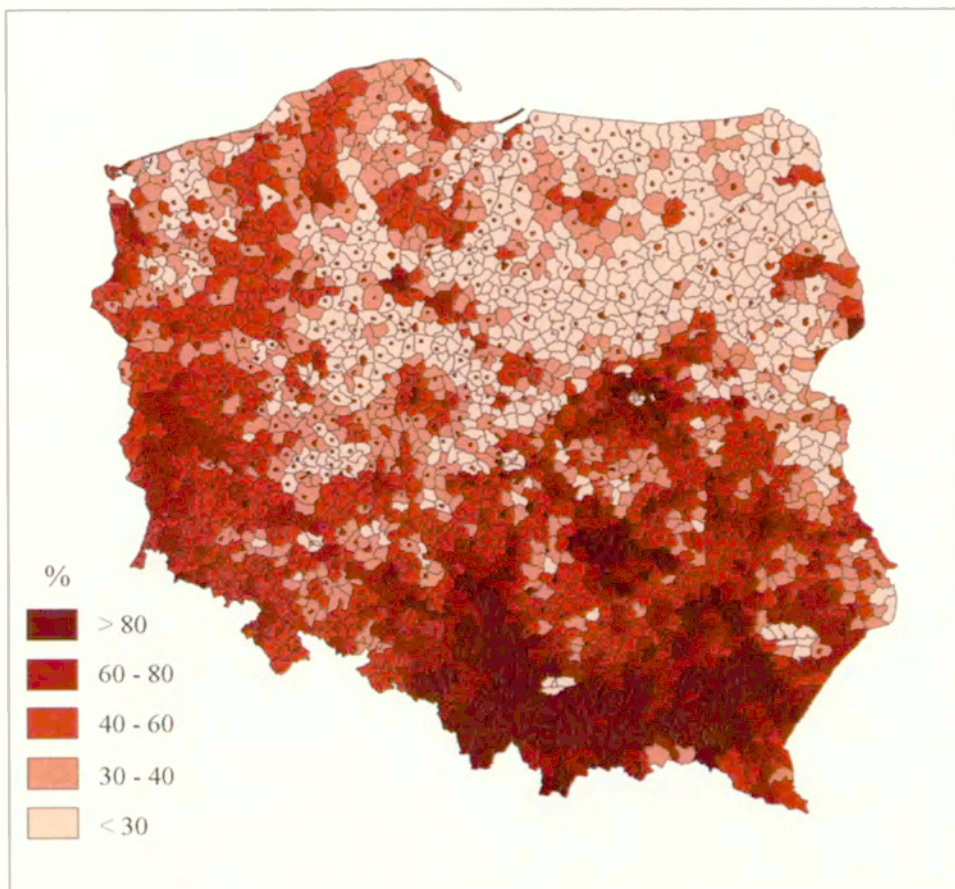
Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych rośnie z południa ku północy. W południowo-wschodniej Polsce wynosi ona przeciętnie mniej niż 4 ha, zaś w północnej – powyżej 9 ha. W ostatnich latach na północy pojawiły się możliwości powiększenia powierzchni gospodarstw. Ziemie po byłych PGR są stosunkowo tanie. Wszystko to sprawia, że gospodarstwa powyżej 15 ha stanowią tam 1/3 ogółu i użytkują ponad 2/3 gruntów rolnych.

Zróżnicowanie struktury agrarnej wynika z uwarunkowań historycznych i polityki rolnej państwa w okresie PRL-u. Powstanie licznych małych gospodarstw wynikało m.in. z postępującego uprzemysłowienia i urbanizacji.

Wśród małych gospodarstw rolnych znaczny odsetek stanowią gospodarstwa ludności dwuzawodowej. Zazwyczaj uzyskuje ona większe dochody spoza rolnictwa, a produkcja rolna przeznaczona jest głównie na potrzeby własne. Niemniej w ostatnich latach ograniczenia na rynku pracy spowodowały, że duża grupa mieszkańców tych gospodarstw utraciła pracę i została zmuszona

do powrotu na wieś. Wzrosło bezrobocie – głównie ukryte – trudne nawet do oszacowania.

Problem ukrytego bezrobocia jest szczególnie widoczny na terenach o rozdrobnionej strukturze agrarnej oraz słabym poziomie zurbanizowania. Tam właśnie występuje większość spośród 24% gospodarstw indywidualnych z nadwyżkami siły roboczej.

Ryc. 9. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni poniżej 5 ha, 1996

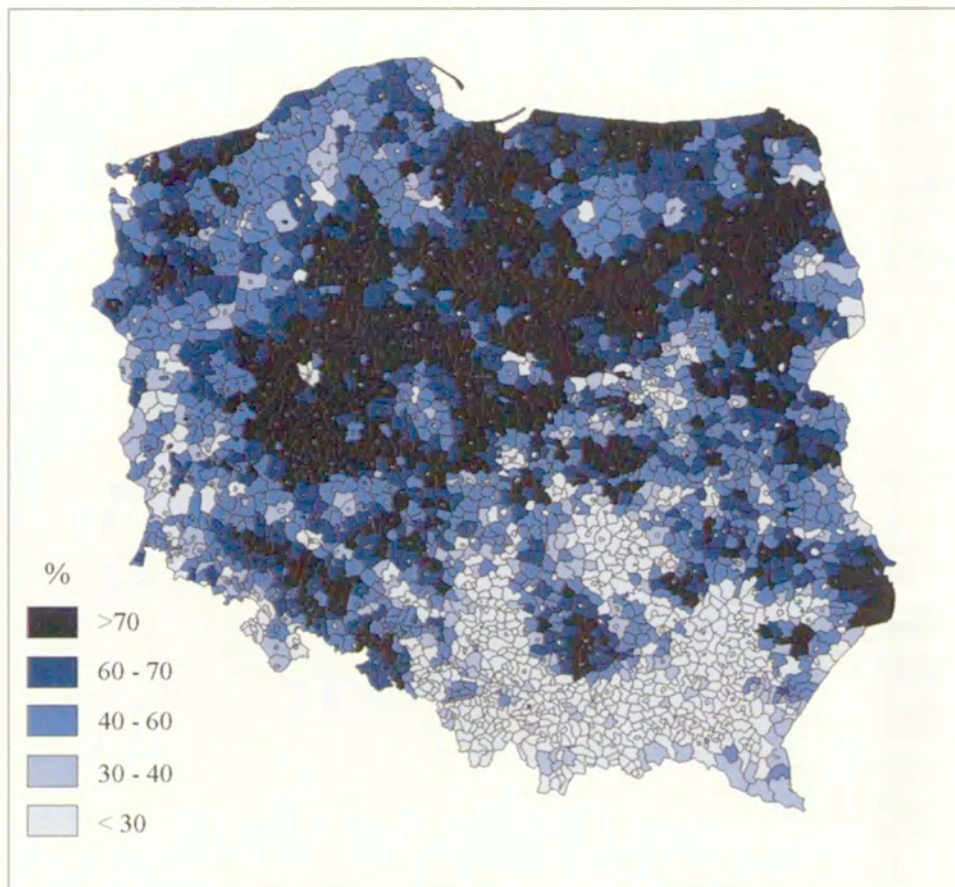
Share of private farms under 5 ha, 1996

D. GOSPODARSTWA TOWAROWE

Przyjęto, że miernikiem mającym świadczyć o towarowości rolnictwa będzie udział gospodarstw indywidualnych prowadzących tylko działalność rolniczą głównie na rynek w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących tylko działalność rolniczą. Kryterium wydzielenia była wartość produkcji towarowej w roku gospodarczym 1995/96 wyższa od 2500 zł (*Systematyka...*1998, s. 24).

W opozycji do nich są dwie pozostałe kategorie, tj. gospodarstwa produkujące wyłącznie na własne potrzeby (produkcja towarowa równa 0) i produkujące głównie na własne potrzeby (produkcja towarowa do 2500 zł).

Według danych GUS, 87,3% gospodarstw indywidualnych prowadzi tylko działalność rolniczą⁷, można więc uznać, że ich reprezentacja jest na tyle liczna, aby dać miarodajne wyniki dla ogółu rolnictwa indywidualnego.

Ryc. 10. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek, 1996
Share of market oriented farms, 1996

Wśród indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą 12,7% produkuje wyłącznie na własne potrzeby, 37,4% – głównie na

⁷ Nie oznacza to, że gospodarstwa te czerpią dochody tylko z rolnictwa. Wg A. Szemberg (1995) w 1994 r. takich gospodarstw było tylko 11%. Pozostałe 89% miało dochody z rolnictwa i innych źródeł (praca, renty, zasiłki, emerytury).

własne potrzeby, a 47,4% – głównie na rynek. Wśród tych ostatnich najliczniejszą grupę stanowią gospodarstwa, których produkcja towarowa nie przekraczała w roku obliczeniowym 15 000 zł (*Systematyka...* 1998, s. 27).

W strukturze produkcji globalnej rolnictwa indywidualnego w 1997 r. udział produkcji roślinnej i zwierzęcej był na podobnym poziomie – odpowiednio 52% i 48%. Natomiast w strukturze produkcji towarowej zdecydowanie przeważała produkcja zwierzęca i wynosiła około 65% ogółu.

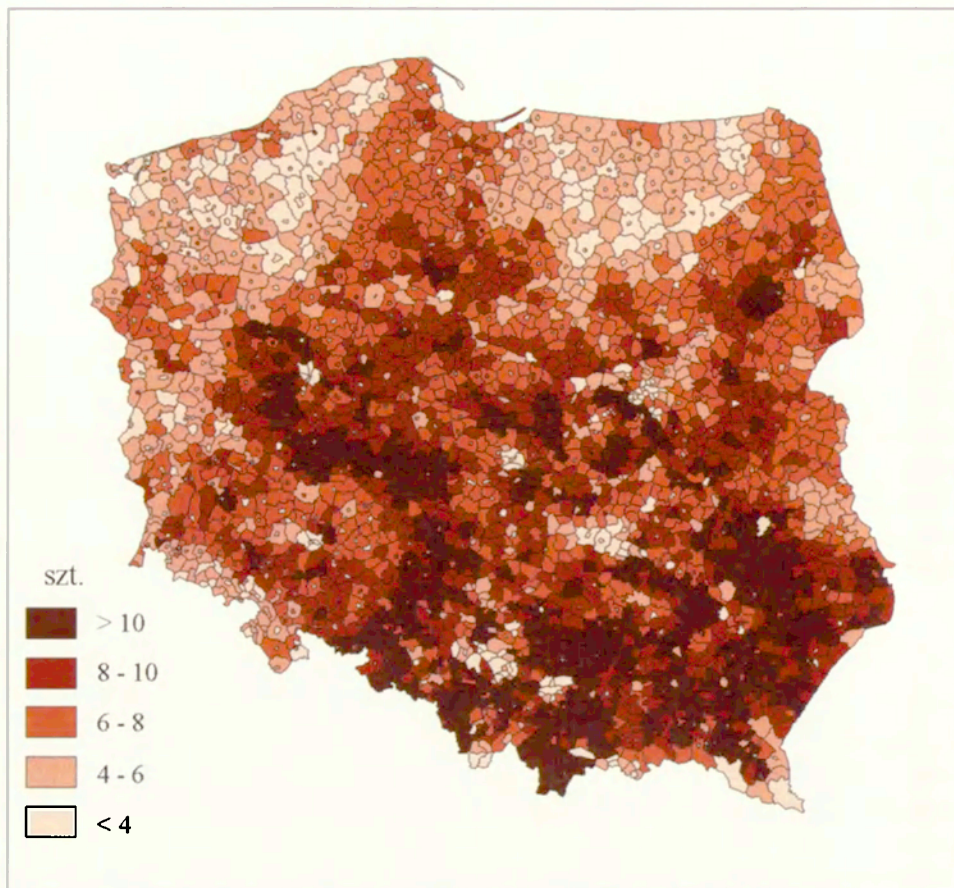
Rolnictwo polskie w stosunku do rolnictwa Unii Europejskiej charakteryzuje niski stopień towarowości. Niewiele ponad połowę produkcji trafia na rynek (55% w 1997 r.). Najwyższym stopniem towarowości (ponad 60%) charakteryzuje się rolnictwo Wielkopolski, Niziny Szczecińskiej, Niziny Śląskiej, Niziny Podlaskiej, Kujaw i Żuław. Potwierdza to rycina 10, z której wynika, że na tych właśnie terenach jest najwyższy udział gospodarstw produkujących głównie na rynek. Przeważają one też na Wyżynie Lubelskiej i Miechowskiej oraz w grójecko-skierniewickim rejonie sadowniczym. Z kolei na terenie Karpat, części Małopolski oraz miejscami w Sudetach i na Ziemi Lubuskiej dominuje rolnictwo o charakterze samozaopatrzeniowym.

E. WYPOSAŻENIE GOSPODARSTW W SAMOCHODY I MASZyny ROLNICZE

Mechanizacja jest elementem sprzyjającym redukcji zatrudnienia w rolnictwie. Postęp techniczny zmienia bowiem proporcje pomiędzy pracą żywą a pracą przy wykorzystaniu środków technicznych. Na ogół przyjmuje się, że mechanizacja podnosi wydajność pracy i produktywność ziemi, czyli jest nieodzownym elementem postępu w rolnictwie.

Na wskaźnik wyposażenia gospodarstw w samochody i maszyny rolnicze złożyły się trzy mierniki: udział samochodów osobowych na 100 gospodarstw, traktorów na 100 ha użytków rolnych i kombajnów zbożowych na 100 ha gruntów obsianych zbożami.

W 1995 r. rolnictwo indywidualne dysponowało 1244 tys. traktorów. Najwięcej, bo ponad 10 sztuk na 100 ha użytków rolnych występowało w południowo-wschodniej części kraju oraz w niektórych częściach Opolszczyzny i Wielkopolski (ryc. 11). Należy pamiętać przy tym, że traktory będące w posiadaniu rolników mają różną moc oraz różnią się stanem technicznym. R. Szczęsny (1997, s. 21) zauważa, że najczęściej traktorów jest na terenach, gdzie przeważają gospodarstwa małe. Posiadają one ciągniki w znacznym stopniu wyeksploatowane, a ich wykorzystanie ze względu na powierzchnię gospodarstwa jest niepełne, co podraża koszty produkcji. Na Podkarpaciu niektóre ciągniki są własnej produkcji, o małej mocy. Najmniej ciągników jest na północy i zachodzie Polski, gdzie powierzchnia indywidualnych gospodarstw rolnych jest stosunkowo duża.

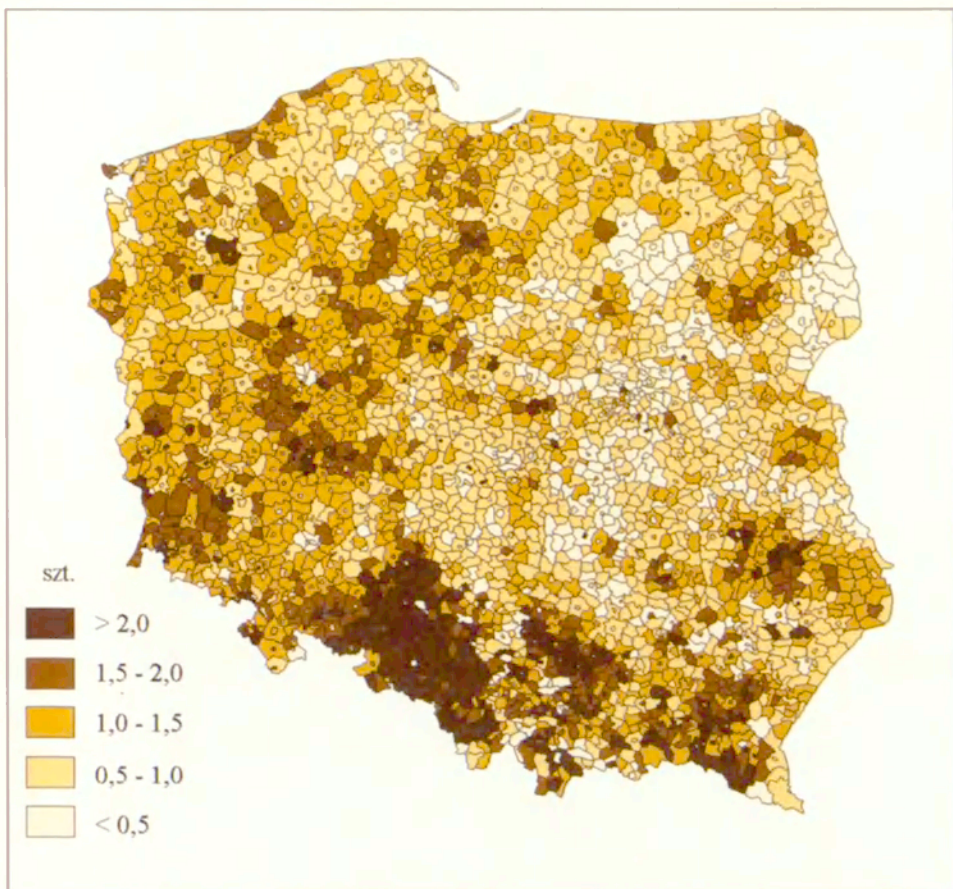

Ryc. 11. Liczba ciągników w gospodarstwach indywidualnych na 100 ha użytków rolnych, 1996
Number of tractors per 100 ha of agricultural land in private farms, 1996

Spśród maszyn rolniczych wymienionych w Spisie Rolnym (kombajny zbożowe, ziemniaczane i buraczane) wybrano kombajny zbożowe.

Najwięcej kombajnów zbożowych ma rolnictwo indywidualne na Opolszczyźnie oraz Wyżynie Miechowskiej i w Niece Nidziańskiej. Stosunkowo dużo, tj. ponad 1 kombajn na 100 ha obsianych zbożem, jest w zachodniej Polsce oraz na Wyżynie Lubelskiej i w Kotlinie Sandomierskiej. Z kolei najmniejszą liczbą kombajnów zbożowych dysponują rolnicy ze środkowej Polski (ryc. 12).

Bardzo duże różnice przestrzenne dotyczą wyposażenia gospodarstw w samochody osobowe (ryc. 13). Miernik ten świadczy pośrednio o ich sytuacji ekonomicznej. Najwięcej samochodów osobowych mają rolnicy w Wielko-

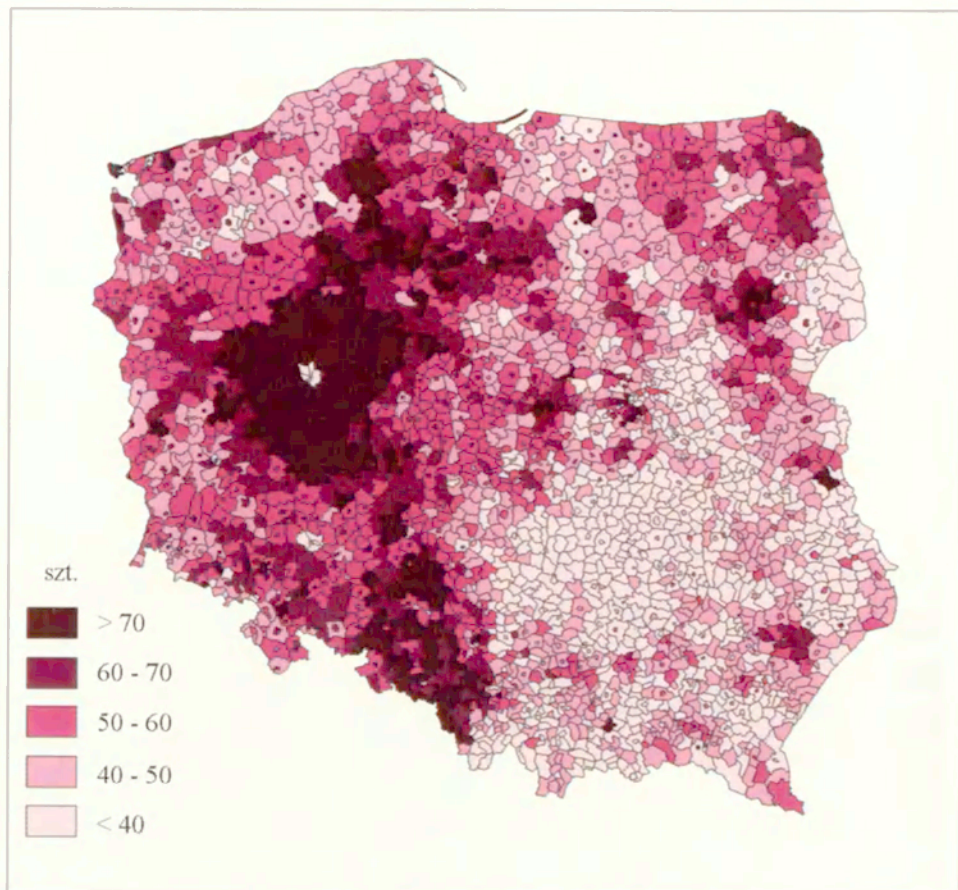

Ryc. 12. Liczba kombajnów zbożowych w gospodarstwach indywidualnych na 100 ha obsianych zbożem, 1996

Number of combine-harvesters per 100 ha under cereals in private farms, 1996

polsee, na Kujawach i Opolszczyźnie, a zatem tam, gdzie rolnictwo od dawna cechuje się relatywnie najwyższym poziomem rozwoju. W kilkunastu gminach Wielkopolski na jedno gospodarstwo przypada ponad 1 samochód. Rekordową pod tym względem jest gmina Sieraków – na 100 gospodarstw przypada 117 samochodów.

Najstąbiej wyposażone w samochody osobowe są gospodarstwa położone na Wyżynie Małopolskiej, Równinie Radomskiej oraz Polesiu Lubelskim; przeciętnie co trzecie dysponuje samochodem. Najgorzej przedstawia się sytuacja w gminach leżących na terenie Gór Świętokrzyskich i ich obrzeżu. W gminie Chlewiska i Szydłowiec samochód posiada odpowiednio co dziesiąty i co siódmy rolnik.

Ryc. 13. Liczba samochodów osobowych na 100 gospodarstw indywidualnych, 1996
Number of cars per 100 private farms, 1996

F. PŁONY PODSTAWOWYCH ROŚLIN UPRAWNYCH

W wyborze roślin uprawnych kierowano się zasadą, aby były one uprawiane możliwie we wszystkich gminach. W przypadku uprawy pszenicy, żyta, jęczmienia i ziemniaków warunek ten nie był spełniony tylko w 38 gminach.

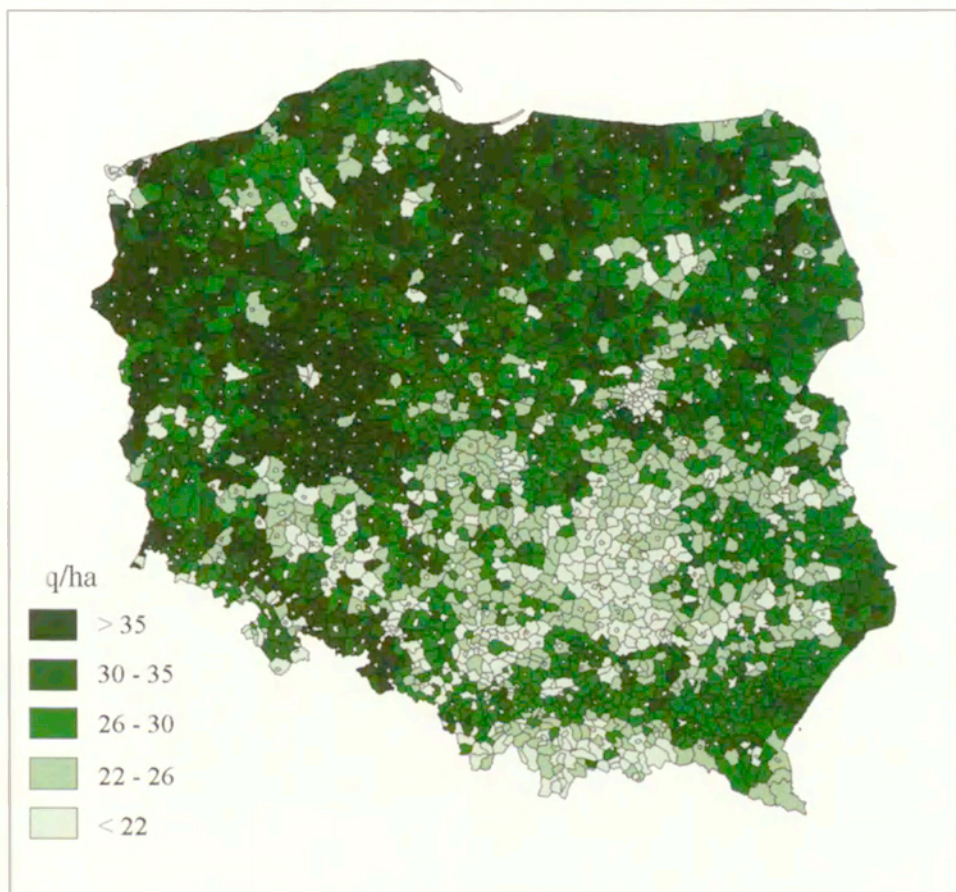
W 1997 r. pszenica zajmowała powierzchnię 2,04 mln ha. Jest ona uprawiana na terenie całego kraju, jednak wymagania glebowe i klimatyczne sprawiają, że wykazuje wyraźną rejonizację. Pszenica jest w Polsce najważniejszym zbożem chlebowym. Powierzchnia jej uprawy wzrasta z roku na rok – głównie kosztem żyta.

Uprawa pszenicy koncentruje się na Nizinie Śląskiej, Pogórzu Karpackim, Wyżynie Małopolskiej i Lubelskiej oraz w Kujawach i Żuławach Wiślanych. Są to obszary o dobrych warunkach środowiska przyrodniczego. Najmniej

pszenicy uprawia się na północnym wschodzie, północnym zachodzie oraz Mazowszu.

Równie wyraźne zróżnicowanie przestrzenne dotyczy wysokości jej plonów (średnia z lat 1995 – 1997 – 32,7 q/ha). Wpływają na to warunki agroekologiczne oraz w jeszcze większym stopniu kultura rolna i sposoby gospodarowania. Okazuje się bowiem, że najwyższe plony pszenicy osiągnęto w Wielkopolsce, na Nizinie Szczecińskiej oraz Żuławach i Kujawach, zaś najniższe w środkowej i południowo-wschodniej części kraju (ryc. 14).

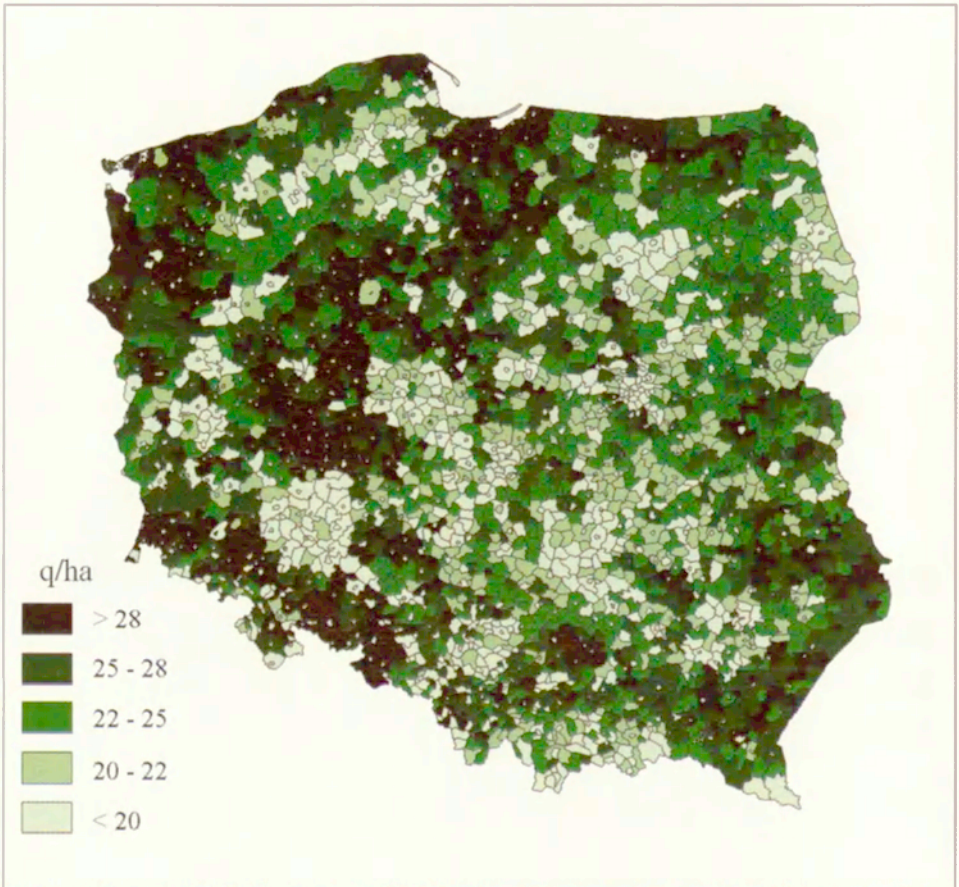
Ryc. 14. Plony pszenicy, 1997 (q/ha)

Yields of wheat, 1997 (q/ha)

Żyto uprawiano w 1997 r. na 2,15 mln ha. Powierzchnia obsiana żytem stopniowo maleje i jest ono w coraz większym stopniu zbożem paszowym. Żyto nie wykazuje silnej koncentracji uprawy. Najwięcej jest go w środkowej oraz wschodniej części kraju. Pod względem zajmowanej powierzchni jest tam nadal najważniejszą rośliną uprawną. Wynika to z tradycji, małych wymagań

glebowych i klimatycznych, a także niskiego poziomu kultury rolnej. Żyto jest poza tym zbożem „bezpiecznym”, odpornym na niskie temperatury i choroby, dlatego wielu rolników nie podejmuje ryzyka uprawy innych zbóż i decyduje się właśnie na uprawę żyta.

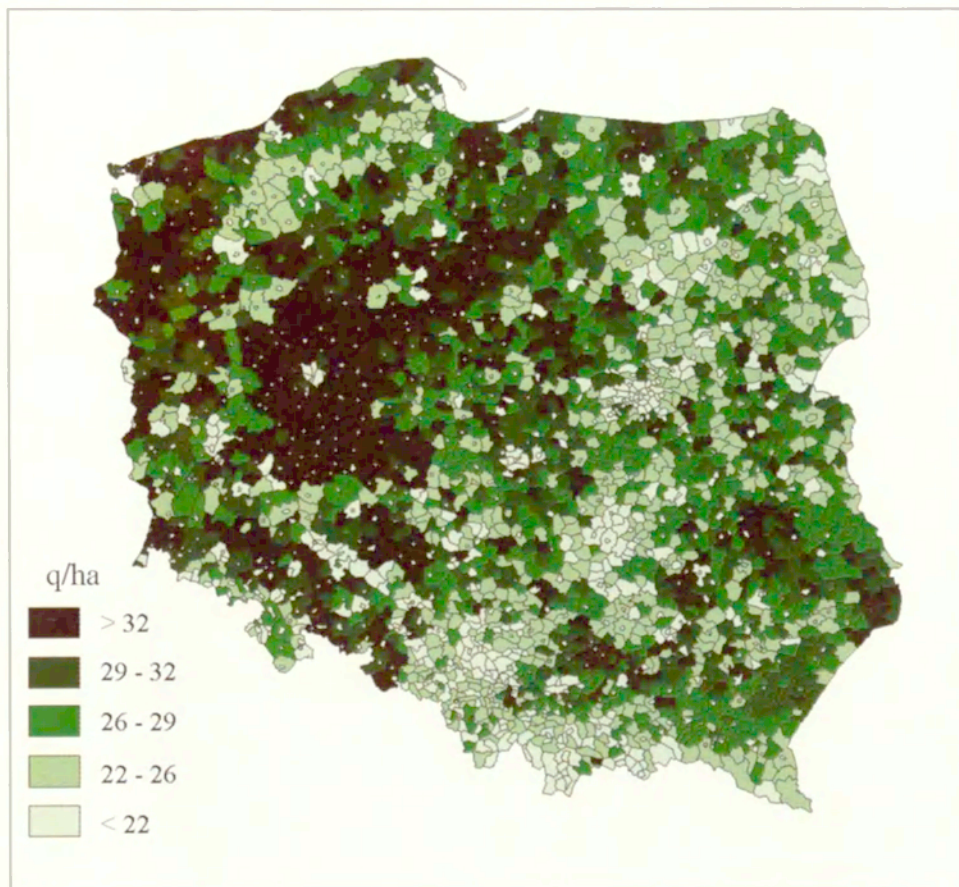
Plony żyta (średnio 23,9 q/ha) wykazują podobne zróżnicowanie przestrzenne jak plony pszenicy. Najwyższe osiąga się w Wielkopolsce, na Żuławach, Kujawach, Nizinie Szczecińskiej oraz Nizinie Śląskiej i Zamojszczyźnie (ryc. 15). Najgorsze efekty mają gospodarstwa rolne w środkowej i północno-wschodniej Polsce.

Ryc. 15. Plony żyta, 1997 (q/ha)
Yields of rye, 1997 (q/ha)

Jęczmień – główne zboże paszowe – uprawiany był w 1997 r. na 0,98 mln ha. Ze względów glebowych i klimatycznych rozmieszczenie jego uprawy wykazuje pewną rejonizację. Największe powierzchnie zajmuje na Kujawach, w Wielkopolsce oraz na terenach wyżynnych (Małopolska, Lubelszczyzna).

Zróżnicowane przestrzennie są również jego plony. Najwyższe osiąga się na Dolnym Śląsku, Kujawach i w Wielkopolsce (ryc. 16). Średnie plony w latach 1995 – 1997 wyniosły 30,4 q/ha.

Ryc. 16. Plony jęczmienia, 1997 (q/ha)

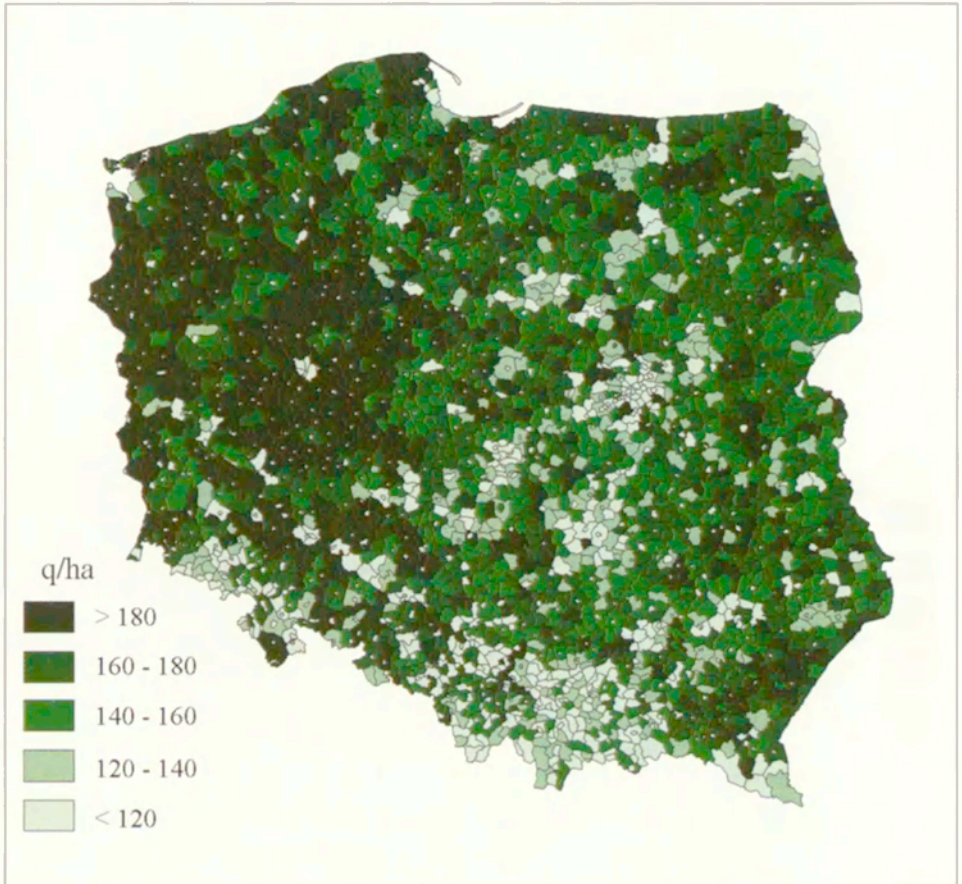
Yields of barley, 1997 (q/ha)

Ziemniaki, po pszenicy i żytcie zajmują trzecie miejsce w strukturze zasiewów na gruntach ornych. W 1997 r. uprawiano je na 1,31 mln ha. Powierzchnia uprawy ziemniaków stopniowo zmniejsza się. Spowodowane jest to malejącą konsumpcją i coraz mniejszym ich wykorzystaniem jako paszy w chowie trzody chlewnej. Ograniczenia w powierzchni uprawy ziemniaków wynikają też z faktu, że wymagają one dużych nakładów pracy, a co za tym idzie, niska jest opłacalność ich produkcji.

Ziemniaki uprawiane są przede wszystkim we wschodniej, południowo-wschodniej i centralnej części kraju. Największe powierzchnie pod ziemniakami występują na granicy województw wielkopolskiego i łódzkiego. Rolnic-

two z tego obszaru zaopatruje w ziemniaki Górny Śląsk i aglomerację Łodzi. Podobnie jest we wschodniej części województwa mazowieckiego, skąd ziemniaki wędrują na rynek warszawski i za wschodnią granicę Polski.

Plony ziemniaków (przeciętnie – 174,3 q/ha) wykazują zróżnicowanie przestrzenne. Najwyższe osiągane są w zachodniej, a najniższe w centralnej i południowej części kraju (ryc. 17).

Ryc. 17. Plony ziemniaków, 1997 (q/ha)

Yields of potatoes, 1997 (q/ha)

6.2. DELIMITACJA OBSZARÓW OPÓŹNIONYCH W ROZWOJU

Delimitację obszarów opóźnionych w rozwoju rozpoczęto od wyboru cech diagnostycznych. Przyjęto założenie, że wszystkie one będą równorzędne z punktu widzenia ich wpływu na poziom rozwoju rolnictwa w gminach. Kolejną fazą rozpoznania to opracowanie wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa w skali gmin. W tym celu znormalizowano wybrane mierniki, co umożliwiło ich porównywalność.

Próbe normalizacji cech diagnostycznych dokonano za pomocą prostej formuły:

$$t_{ij} = \frac{(x_{ij} - \bar{x}_j)}{l_j},$$

gdzie: x_{ij} – wartość cechy j w jednostce i , $\bar{x}_j$ – średnia arytmetyczna cechy j , l_j – odchylenie standardowe cechy j .

Współczynnik poziomu rozwoju rolnictwa (W_{ij}) w poszczególnych jednostkach przestrzennych obliczono według wzoru:

$$W_{ij} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^i t_{ij},$$

gdzie: n – liczba cech diagnostycznych, j – numer cechy.

W ten sposób każdą jednostkę (gminę) opisano wartością, która określała stopień rozwoju rolnictwa na jej terenie. Próba wykazała, że przy zastosowaniu takiej procedury utrudniona jest obserwacja jak poszczególne cechy oddziałują na wskaźnik W_{ij} , a to z kolei utrudnia wydzielenie pewnych typów gmin. Przyjęto zatem inną metodę normalizacji.

W każdej z cech wyróżniono 5 przedziałów klasowych, którym przyporządkowano odpowiednią wartość od 1 do 5. Innymi słowy ocenę badanego zagadnienia dokonano za pomocą skali 5-stopniowej. W ten sposób gminy zostały określone 6-cyfrowym kodem (np. 1,2,1,3,2,1). Zaletą takiego ujęcia jest możliwość analizy poziomu rolnictwa w każdej gminie pod kątem wybranych cech oraz możliwość badania podobieństw i różnic pomiędzy jednostkami. Po zsumowaniu liczb zawartych w kodzie uzyskano wskaźnik (minimum 6 pkt., maksimum 30 pkt.) poziomu rozwoju rolnictwa (W_p) w gminie:

$$W_p = \sum_{j=1}^i a_{ij},$$

gdzie: a_{ij} – znormalizowana wartość cechy j ($j = 1,2...6$) dla jednostki i .

W przypadku mierników B, E i F standaryzację przeprowadzono tą samą metodą, ale dwustopniowo. Najpierw znormalizowano mierniki drugiego rzędu, uzyskując pewien wskaźnik liczbowy, a następnie znormalizowano ów wskaźnik.

Kolejnym krokiem było przyjęcie wartości granicznej wskaźnika, poniżej której gminy włączono do obszarów problemowych. Po przeprowadzeniu prób, przyjęto, że powinna ona stanowić około 80% średniej wartości dla kraju.

Tabela 8. Standaryzacja cech diagnostycznych – wyposażenie gospodarstw w infrastrukturę techniczną

Nr cechy	Punktacja wg przedziałów klasowych				
	1	2	3	4	5
B ₁	60 i mniej	60–70	70–80	80–90	> 90
B ₂	70 i mniej	70–80	80–90	90–95	> 95
B ₃	10 i mniej	10–20	20–30	30–40	> 40
B ₄	10 i mniej	10–20	20–40	40–60	> 60

Tabela 9. Standaryzacja cech diagnostycznych – wyposażenie gospodarstw w samochody i maszyny

Nr cechy	Punktacja wg przedziałów klasowych				
	1	2	3	4	5
E ₁	40 i mniej	40–50	50–60	60–70	> 70
E ₂	0,5 i mniej	0,5–1	1–1,5	1,5–2	> 2
E ₃	4 i mniej	4–6	6–8	8–10	> 10

Tabela 10. Standaryzacja cech diagnostycznych – plony wybranych roślin uprawnych – 1997 (q/ha)

Nr cechy	Punktacja wg przedziałów klasowych				
	1	2	3	4	5
F ₁	25 i mniej	25–29	29–33	33–36	> 36
F ₂	20 i mniej	20–22	22–25	25–28	> 28
F ₃	24 i mniej	24–28	28–32	32–35	> 35
F ₄	120 i mniej	120–150	150–180	180–200	> 200

Tabela 11. Standaryzacja cech diagnostycznych

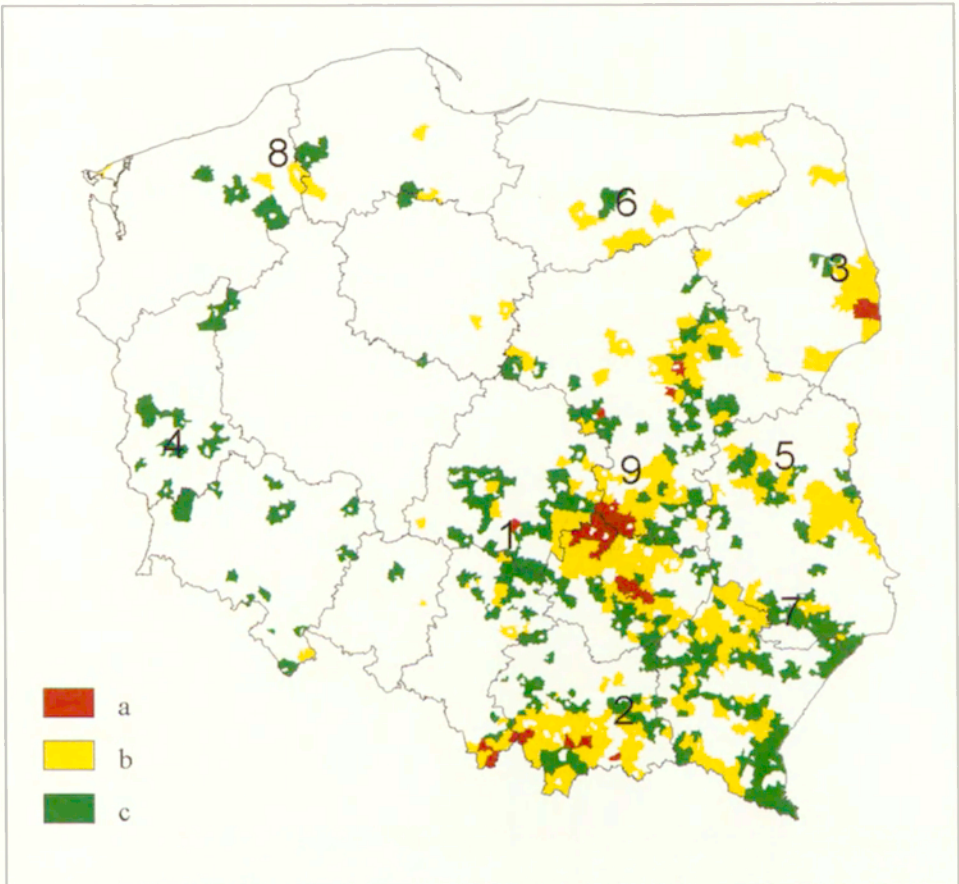
Nr cechy	Punktacja wg przedziałów klasowych				
	1	2	3	4	5
A ¹	35 i mniej	35–40	40–45	45–50	> 50
B ²	7 i mniej	7–10	10–13	13–16	> 16
C ¹	80 i więcej	60–80	40–60	30–40	> 40
D ¹	30 i mniej	30–40	40–60	60–70	> 70
E ²	5 i mniej	5–7	7–10	10–12	> 12
F ²	7 i mniej	7–10	10–13	13–16	> 16

¹ w procentach, ² w punktach.

W efekcie za wartość graniczną wskaźnika W_p wyznaczającą obszary opóźnione w rozwoju przyjęto 13 punktów (przy przeciętnej wartości 16,4 pkt.). Uzyskano obraz (ryc. 18), który pozwolił wyróżnić 9 rolniczych obszarów problemowych⁸:

⁸ Niski poziom rozwoju rolnictwa charakteryzuje też pojedyncze gminy w innych częściach kraju. Zostały one pominięte w dalszych badaniach.

- 1) jury krakowsko-częstochowskiej,
- 2) karpacki,
- 3) knyszyńsko-białowiecki,
- 4) lubuski,
- 5) mazowiecko-poleski,
- 6) olsztyński
- 7) sandomiersko-roztoczański,
- 8) śródkowopomorski,
- 9) świętokrzyski.

Ryc. 18. Rolnicze obszary opóźnione w rozwoju

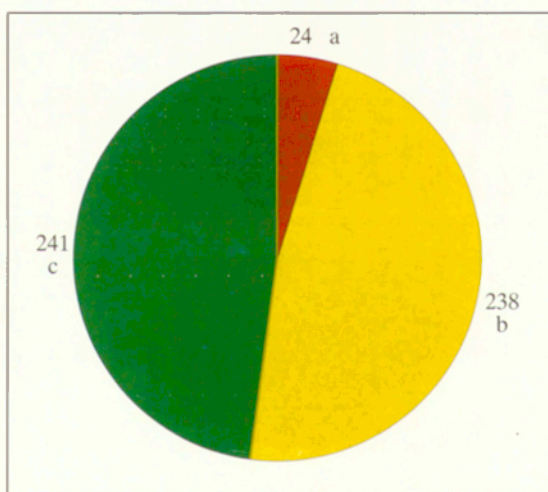
- 1 – jury krakowsko-częstochowskiej, 2 – karpacki, 3 – knyszyńsko-białowiecki, 4 – lubuski, 5 – mazowiecko-poleski, 6 – olsztyński, 7 – sandomiersko-roztoczański, 8 – śródkowopomorski, 9 – świętokrzyski
 a – obszary patologiczne, b – obszary krytyczne, c – obszary progowe

Agricultural backward areas

- 1 – jury krakowsko-częstochowskiej, 2 – karpacki, 3 – knyszyńsko-białowiecki, 4 – lubuski, 5 – mazowiecko-poleski, 6 – olsztyński, 7 – sandomiersko-roztoczański, 8 – śródkowopomorski, 9 – świętokrzyski
 a – pathological areas, b – critical areas, c – threshold areas

Zidentyfikowane obszary podzielono według stopnia koncentracji niekorzystnych cech na trzy typy:

1. **Obszary patologiczne** (kod z 6 i 5 elementami o wartości 1) odznaczające się najniższym rozwojem rolnictwa w kraju; badane mierniki osiągają najniższe wartości. Zapóźnienie tych terenów jest na tyle głębokie, że gospodarstwa czerpiące dochody wyłącznie z rolnictwa nie mają szans rozwoju i są skazane na upadek. Warunkiem koniecznym ich rozwoju jest wprowadzenie na te obszary innych funkcji gospodarczych (turystyka i rekreacja, leśnictwo) oraz stworzenie nowych miejsc pracy. Uzasadnionym jest rozwój dwuzawodowości.
2. **Obszary krytyczne** (kod z 4 i 3 elementami o wartości 1), które na ogół sąsiadują z obszarami patologicznymi. Bez zewnętrznej pomocy gospodarczej rolnictwo tych obszarów skazane jest na upadek. Na rynku pozostaną tylko nieliczne, najsilniejsze ekonomicznie gospodarstwa rolne. Wskazany jest rozwój innych funkcji, które pozwolą zatrudnić nadmiar ludności rolniczej.
3. **Obszary progowe** (kody inne). Można je nazwać obszarami szans, bowiem racjonalnie prowadzona restrukturyzacja rolnictwa może sprawić, że osiągnie ono przeciętny poziom rozwoju.

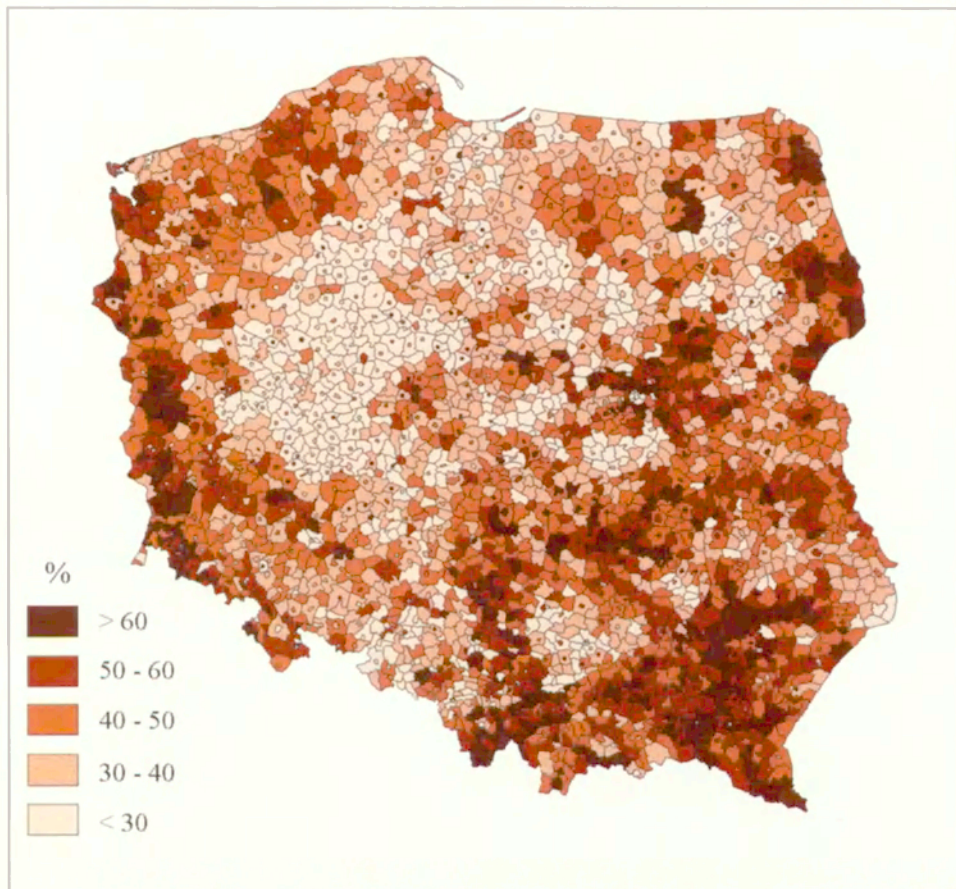
Ryc. 19. Liczebność gmin wg typów obszarów opóźnionych w rozwoju
a - obszary patologiczne, b - obszary krytyczne, c - obszary progowe

Number of communes according to types of agricultural backward areas
a - pathological areas, b - critical areas, c - threshold areas

Ciekawe wyniki uzyskano porównując rozpoznane obszary problemowe z terenami, na których rolnicy negatywnie oceniają możliwości rozwojowe

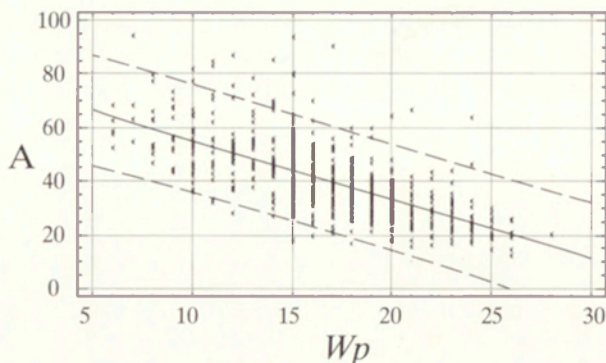
swoich gospodarstw. Okazało się mianowicie, że obszary problemowe pokrywają się w znacznym stopniu z terenami, na których występuje ponad połowa tzw. gospodarstw nierozwojowych (ryc. 20). Potwierdza to korelacja wyliczona pomiędzy wskaźnikiem W_p i udziałem gospodarstw nierozwojowych w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych (pod uwagę wzięto 600-elementowy zbiór gmin wiejskich), która osiągnęła wartość $r_w = -0,6733$ (ryc. 21). Wynika z niej, że udział takich gospodarstw wyraźnie maleje wraz ze wzrostem poziomu rozwoju rolnictwa. Wynik ten można potraktować jako pozytywną weryfikację rozpoznanych obszarów.

Ryc. 20. Udział gospodarstw rolnych ocenianych przez ich właścicieli jako nierozwojowe, 1996
Share of private farms evaluated by owners as stagnant, 1996

Wiarygodność uzyskanych wyników potwierdza także wcześniejsza próba opracowania wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa, którą autor podjął w ramach projektu badawczego KBN – *Gospodarka ziemią w okresie restrukturyzacji i wchodzenia do struktur europejskich*. Wyznaczono go na podstawie 7 cech diagnostycznych, przy czym założono, że mają one różny wpływ na

poziom rozwoju rolnictwa. Zróżnicowanie to wyrażono punktami (np. udział roślin intensyfikujących w powierzchni zasiewów: 0–10 pkt., liczba ciągników na gospodarstwo rolne: 0–5 pkt.). Najniższe wartości wskaźnika uzyskały te same obszary, które zidentyfikowano w niniejszej pracy.

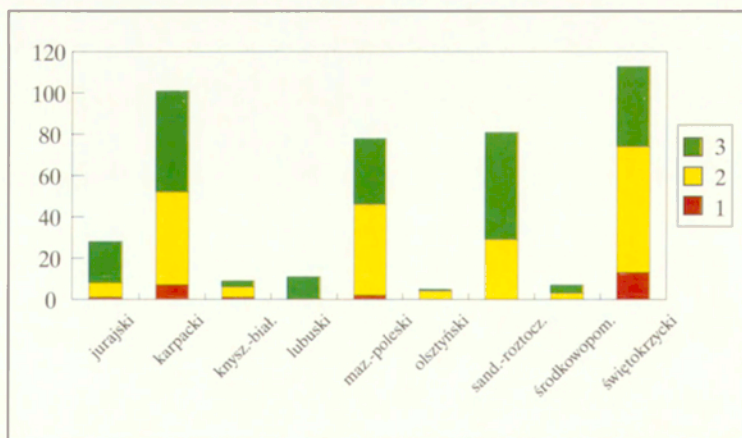
Ryc. 21. Zależność poziomu rozwoju rolnictwa i udziału gospodarstw nierozwojowych
 W_p – wskaźnik poziomu rozwoju rolnictwa (pkt.), A – udział gospodarstw nierozwojowych (%)

Correlation between level of development of agriculture and share of farms evaluated by owners as stagnant

W_p – agricultural level coefficient (points), A – share of stagnant farms (%)

6.3. CHARAKTERYSTYKA OBSZARÓW OPÓŹNIONYCH W ROZWOJU

Spośród analizowanych mierników największe dysproporcje pomiędzy wyznaczonymi obszarami a przeciętną krajową dotyczą towarowości rolnictwa (tab. 12). Na obszarach problemowych odsetek gospodarstw towarowych jest prawie dwukrotnie mniejszy niż średnio w kraju (odpowiednio 29,9% i 51,2%).

Ryc. 22. Liczba gmin w obszarach opóźnionego rozwoju
 1 – obszary patologiczne, 2 – obszary krytyczne, 3 – obszary progowe

Number of communes in agricultural backward areas
 1 – pathological areas, 2 – critical areas, 3 – threshold areas

Tabela 12. Wartości wybranych mierników na obszarach problemowych

Obszar/cecha	A	B ₁	C	D	E ₁	F ₁
Polska	36,6	75,1	55,3	51,2	48,3	32,7
jury krak.-częstochowskiej	36,3	79,6	65,2	31,7	42,0	23,8
karpacki	34,3	82,0	84,5	15,4	37,6	23,6
knyszyńsko-białowieski	31,1	61,0	47,8	35,5	31,5	27,4
lubuski	39,2	80,7	65,4	25,8	50,6	23,8
mazowiecko-poleski	31,7	60,2	49,2	44,3	33,3	25,4
olsztyński	29,2	69,7	32,8	55,9	44,0	23,0
sandomiersko-roztockański	34,1	72,3	74,3	21,8	38,3	24,4
środkowopomorski	34,8	82,6	48,0	41,6	42,7	19,5
świętokrzyski	31,6	60,2	61,3	33,7	30,7	21,5

Źródło: obliczenia własne.

- A – udział osób z wykształceniem ponadpodstawowym (%),
 B₁ – udział gospodarstw z wodociągiem sieciowym lub zagrodowym (%),
 C – udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha (%),
 D – udział gospodarstw rolnych prowadzących tylko działalność rolniczą, głównie na rynek, w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących tylko działalność rolniczą (%),
 E₁ – liczba samochodów osobowych na 100 gospodarstw indywidualnych,
 F₁ – plony pszenicy (q/ha).

Zestawione poniżej dwie tabele (13 i 14) przedstawiające wartości wybranych mierników w gminach o najniższych i najwyższych wartościach wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa (W_p) obrazują najlepiej, jak głębokie jest zjawisko polaryzacji gospodarki rolnej w Polsce. Z ich porównania wynika jeden zasadniczy wniosek – rolnicze obszary problemowe, w tym głównie obszary patologiczne, dzieli od wysoko rozwiniętych obszarów Wielkopolski „przepaść”.

Tabela 13. Wartości wybranych mierników w gminach o najniższym wskaźniku poziomu rozwoju rolnictwa (W_p)

Gmina/cecha	A	B ₁	C	D	E ₁	F ₁	W_p
Chlewiska (mazowieckie)	26,9	23,7	84,4	16,3	10,8	19,0	6
Daleszyce (świętokrzyskie)	29,5	59,4	84,1	12,8	28,2	19,0	6
Końskie (świętokrzyskie)	33,8	51,0	84,2	14,8	24,9	20,5	6
Milówka (śląskie)	34,0	87,2	96,6	5,0	26,5	21,0	6
Ruda Malen. (świętokrzyskie)	28,6	21,3	83,1	9,5	18,3	24,0	6
Stąporków (świętokrzyskie)	31,6	32,7	95,6	2,2	20,6	15,0	6
Koszarawa (śląskie)	29,3	94,5	92,6	15,4	24,8	20,0	7
Ujsoły (śląskie)	33,0	89,1	95,9	2,9	22,2	22,0	7
Zawoja (śląskie)	28,6	86,1	91,9	0,4	30,6	22,0	7

Źródło: obliczenia własne.

Tabela 14. Wartości wybranych mierników w gminach o najwyższym wskaźniku poziomu rozwoju rolnictwa (W_p)

Gmina/cecha	A	B ₁	C	D	E ₁	F ₁	W_p
Kleszczewo (wielkopolskie)	40,5	98,1	14,1	90,0	101,9	41,0	28
Zduny (wielkopolskie)	41,6	90,3	24,5	86,9	87,4	44,0	28
Brodnica (wielkopolskie)	45,1	95,1	29,6	81,3	101,9	40,0	27
Buk (wielkopolskie)	41,1	94,2	26,3	87,3	98,0	39,0	27
Dopiewo (wielkopolskie)	48,0	91,9	50,0	70,3	87,0	42,0	27
Granowo (wielkopolskie)	36,6	97,3	25,0	87,2	92,7	40,5	27
Kobylin (wielkopolskie)	41,5	94,9	23,8	88,6	100,0	42,0	27
Kostrzyn (wielkopolskie)	43,5	90,4	23,2	86,9	96,9	36,0	27
Krobia (wielkopolskie)	36,6	97,9	24,5	89,6	94,2	46,0	27

Źródło: obliczenia własne.

Rozpoznane obszary problemowe zajmują około 19% ogólnej powierzchni kraju, w tym 17% wszystkich użytków rolnych.

Obszar jury krakowsko-częstochowskiej obejmuje 28 gmin z Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Przeważają jednostki reprezentujące obszary progowe.

Przeciętna wielkość gospodarstw rolnych nie przekracza 6 ha, co jest wynikiem uwarunkowań historycznych, przeludnienia wsi i dużego odsetka chłopo-robotników. Do końca lat 80-tych zaledwie 15% gospodarstw utrzymywało się wyłącznie z produkcji rolnej. Codzienne dojazdy do pracy, odległej nawet o kilkadziesiąt kilometrów, absorbowwały na tyle właściciele gospodarstw, że nie mieli oni czasu ani siły na zaangażowanie się w produkcję rolną. Dlatego też w krajobrazie wsi jurajskiej przeważają grunty obsiane zbożem (żyto, owies) i ziemniakami oraz przydomowe sady.

Innym niekorzystnym elementem gospodarki rolnej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej jest struktura agrarna. Poza wspomnianą już wcześniej niewielką powierzchnią gospodarstw, charakteryzuje je także szachownica gruntów – około 70% gospodarstw rolnych posiada trzy i więcej działek. Podraża to koszty produkcji i utrudnia stosowanie specjalistycznych maszyn rolniczych.

Rolnictwo obszaru jurajskiego cechuje ponadto wysoki udział ludności w wieku poprodukcyjnym, która jest niedostatecznie wykształcona. Młodzież kuszona lepszymi warunkami życia wyjechała do dynamicznie rozbudowujących się miast Śląska. Proces ten łagodził zjawisko przeludnienia wsi, ale z drugiej strony pozbawił wieś ludzi młodych i przedsiębiorczych.

Restrukturyzacja przemysłu i górnictwa Górnego Śląska zmniejsza popyt na siłę roboczą ze wsi. Rolnictwo tego rejonu, już bardzo przeludnione, nie jest i nie będzie w stanie wchłonąć powstałych nadwyżek. Bardzo prawdopodobny jest zatem wzrost bezrobocia na wsi.

Przed rolnictwem obszaru jurajskiego stoją jednak pewne szanse rozwoju. Leży on bowiem w sąsiedztwie aglomeracji przemysłowej, która jest największym w kraju rynkiem zbytu dla produktów żywnościowych. Rozwojowi sprzy-

jają też walory przyrodnicze i turystyczne Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Mogą być one bodźcem do rozwoju agroturystyki. Niestety tradycyjne sposoby gospodarowania, niski poziom wykształcenia ludności rolniczej oraz wysoki stopień zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego są elementami hamującymi ten kierunek rozwoju. Warunkiem koniecznym jest poprawa w zakresie ochrony środowiska. Obszar jurajski leży w strefie o podwyższonej zawartości metali ciężkich w glebie oraz wysokiej zawartości związków siarki (*Przyrodnicze...1997*).

Obszar karpacki obejmuje Karpaty i część Podkarpacia. Wśród 101 gmin większość należy do obszarów krytycznych wymagających radykalnych przekształceń, bez których rolnictwo nie ma szans dalszej „egzystencji”.

Z wyjątkiem Bieszczadów na całym omawianym terenie dominują gospodarstwa bardzo małe mające charakter dwuzawodowy. Ponad 80% wszystkich podmiotów ma powierzchnię mniejszą niż 5 ha. Praca poza gospodarstwem wymusza konieczność posiadania stosunkowo wyższych kwalifikacji zawodowych, toteż odsetek mających wykształcenie ponadpodstawowe zbliżony jest do średniej krajowej. Ponadto tereny te od dawna cechują się dobrze rozwiniętą oświatą.

Rozdrobnienie agrarne, niekorzystne warunki agroekologiczne i dwuzawodowość ludności sprawiają, że zaledwie co siódme gospodarstwo rolne produkuje żywność z przeznaczeniem na rynek.

Wyposażenie w infrastrukturę techniczną nie odbiega od przeciętnej w kraju. Pod względem gazyfikacji jest to obszar przodujący. Wysoki jest też stopień wyposażenia rolnictwa w traktory, ale są one na ogół stare i nie przystosowane do małych gospodarstw w warunkach górskich.

Sytuacja materialna gospodarstw jest trudna do oceny, bowiem uzyskują one dochody z innych pozarolniczych źródeł. W gminach położonych na terenach atrakcyjnych przyrodniczo i krajobrazowo wysokie zyski czerpią z turystyki. Przeprowadzone badania terenowe w Zawoi wykazały, że rolnicy wynajmując kwatery i świadcząc inne usługi turystyczne mają z tego tytułu dużo wyższe dochody niż z samego rolnictwa. Z szacunków tamtejszego Urzędu Gminy wynika, że tylko 15% gospodarstw uzyskuje dochód z rolnictwa pozwalający na utrzymanie się mieszkających w nich osób.

Wysoki odsetek ludności dwuzawodowej na obszarze karpackim można oceniać dwojako. Z jednej strony zmniejsza to nadmiar siły roboczej na wsi, z drugiej gospodarstwa dwuzawodowe cechują się niższą produktywnością ziemi. Badania relacji pomiędzy gospodarstwami ludności dwuzawodowej i czysto rolniczej wykazały, że wielkość produkcji towarowej w tych pierwszych jest niższa niż w gospodarstwach drugiego typu. Natomiast wydajność pracy i poziom dochodu rolniczego na osobę pełnozatrudnioną w gospodarstwach dwuzawodowych są wyższe, co wynika ze zmniejszenia się zatrudnienia po podjęciu pracy poza rolnictwem przez właścicieli gospodarstw (Zabierowski i in. 1990, s. 98–101). Oznacza to więc, że z racji społecznych dwuzawodowość jest zjawiskiem pozytywnym.

Obszar knyszyńsko-białowiecki obejmuje 7 gmin leżących na terenie Puszczy Białowieckiej i Knyszyńskiej oraz w ich sąsiedztwie. Na obszarze tym autor prowadził badania terenowe, dlatego też z uwagi na lepsze rozpoznanie poświęcono mu nieco więcej miejsca.

Obszar knyszyńsko-białowiecki wyraźnie wyróżnia się w woj. podlaskim silną depopulacją wsi. Tylko w ciągu 10 lat (1985–1995) liczba ludności na terenie gmin puszczańskich (Białowieża, Narewka, Narew) zmniejszyła się o ponad 10% (Proniewski 1997, s. 50). Był to efekt nasilonej migracji (migrowali głównie ludzie młodzi, niezadowoleni ze standardu życia na wsi), ale także ujemnego przyrostu naturalnego.

Przyczyną migracji ze wsi do miasta (głównie Białegostoku) są niskie dochody z pracy w rolnictwie i ciężkie warunki pracy. Ograniczenie zatrudnienia w wielu przedsiębiorstwach spowodowało, że część osób utraciło pracę i musiało wrócić na wieś. Proces ten przyczynił się do wzrostu bezrobocia.

Wynikiem niekorzystnych procesów demograficznych jest zachwiana struktura wiekowa ludności. Osoby w wieku nieprodukcyjnym stanowią około połowę całej populacji. Na przykład w Narewce udział ludności w wieku przedprodukcyjnym wynosił w 1995 r. 24,2%, produkcyjnych – 50,3%, poprodukcyjnym – 25,5%.

Gospodarstwa rolne są w znacznej mierze prowadzone przez osoby, które przekroczyły wiek produkcyjny. Ich wykształcenie jest na ogół bardzo niskie. Zaledwie 1/3 mieszkańców z tego obszaru posiada wykształcenie ponadpodstawowe. Badania wsi usytuowanych w Puszczy Białowieckiej i jej sąsiedztwie prowadzone przez Katedrę Ekonomiki i Zarządzania Środowiskiem z Politechniki Białostockiej wykazały, że osoby powyżej 60 roku życia prowadzą ponad połowę wszystkich gospodarstw rolnych. Z kolei tylko 5% gospodarstw jest własnością osób w wieku 20–29 lat (Poskrobko 1996, s. 68–69).

Gospodarstwa produkują prawie wyłącznie na własne potrzeby, ograniczając powierzchnię uprawy roślin do niezbędnego minimum. Stąd w rejonie tym jest bardzo wysoki odsetek ziem ugorowanych i odłogowanych. Podczas badań terenowych w 1998 r. w gminie Krynki oszacowano, że ponad połowa gruntów ornych nie była uprawiana.

Niezadowolające jest także wyposażenie rolnictwa w maszyny i infrastrukturę techniczną. Wśród ankietowanych przez pracowników Politechniki Białostockiej 526 rolników, połowa z nich stwierdziła, że nie dysponuje wystarczającym sprzętem lub nie posiada żadnych maszyn i urządzeń rolniczych. Zaledwie co drugie gospodarstwo chłopskie ma wodociąg zagrodowy oraz kanalizację lub szambo.

Negatywne procesy w rolnictwie rejonu Puszczy Białowieckiej i Knyszyńskiej ujawniły się dużo wcześniej. Nasiloną migrację młodych osób próbowano łagodzić różnymi metodami. Na początku lat osiemdziesiątych zachęcano do osiedlania się na tych terenach i zagospodarowania opuszczonych gruntów. Nisko oprocentowane kredyty, przydział deficytowych wówczas materiałów

i maszyn były społecznie kosztowne i nieefektywne, tracili bowiem na tym rolnicy innych gmin.

Stale zmniejszała się powierzchnia użytków rolnych. Proces ten nie należy z góry oceniać negatywnie. Wręcz odwrotnie – na obszarach o słabych warunkach agroekologicznych i niekorzystnych procesach ludnościowych można go uznać za prawidłowy. Niemniej dla samego rolnictwa są to zmiany niekorzystne i wymagają wnikliwej analizy.

W latach 1978–1988 rolnictwo indywidualne utraciło w gminach puszczańskich co dziesiąty hektar użytków rolnych. Były to największe ubytki użytków rolnych w skali kraju (Bański 1997a, s. 62). Złożyły się na to dwie zasadnicze przyczyny. Pierwsza to przepływ prywatnej ziemi do jednostek uspołecznionych poprzez Państwowy Fundusz Ziemi. Głównym motywem skłaniającym rolników do przekazywania ziemi było dążenie do uzyskania renty lub emerytury. W latach 1976–1985 ubyło na Białostocczyźnie 17 600 gospodarstw indywidualnych, z czego 14 600 przekazano do PFZ lub następcom posiadającym własne gospodarstwo. Towarzyszyły temu prace zmierzające do kształtowania prawidłowego rozłogu gruntów, w których dominowały potrzeby jednostek uspołecznionych. Te z kolei oddawały najslabsze ziemie pod zalesianie. Drugą przyczyną ubywania gruntów rolnych było przejmowanie ich na inne cele nierolnicze określone przesłankami rozwojowymi regionu (turystyka, budownictwo jednorodzinne, zapora w Siemianówce itp.).

Obszar lubuski, który tworzy 11 gmin, jest stosunkowo słabo zarysowany. Należy do niego zachodnia część Sudetów, Bory Dolnośląskie i południowa część Pojezierza Lubuskiego. Cały obszar leży w strefie przygranicznej. Wraz z obszarem środkowopomorskim tworzy dwie enklawy w zachodniej części kraju, która uznawana jest powszechnie za relatywnie lepiej rozwiniętą gospodarczo.

Stosunkowo niska jest towarowość gospodarstw, co należy wiązać z ich niewielką przeciętną powierzchnią. Gospodarstwa indywidualne o powierzchni poniżej 5 ha stanowią prawie 2/3 ich ogólnej liczby na tym terenie. Najslabszymi ogniwami infrastruktury technicznej jest niski stopień gazyfikacji i telefonizacji wsi. Znacznie lepiej przedstawia się wyposażenie w maszyny rolnicze i samochody.

Struktura agrarna wykazuje wyraźną dwubiegunowość. Chodzi mianowicie o wysoki udział gospodarstw małych, głównie dwuzawodowych; z drugiej zaś strony około 35% gospodarstw indywidualnych posiada ponad 10 ha, a w ich władaniu jest około 60% wszystkich użytków rolnych. J. Okuniewski i M. Kłodziński (1996, s. 22) piszą: *„Równocześnie blisko 2/3 ogólnej liczby rolników indywidualnych (woj. zielonogórskie i gorzowskie – przyp. autora) ma gospodarstwa małe (5–10 ha) oraz kartowate (1–5 ha) i produkuje głównie na własne potrzeby i niewielkie nadwyżki na rynki lokalne, a ich dochody są niskie i były uzupełniane pracą rolnika i/lub członków jego rodziny poza gospodarstwem”*. Zmniejszenie zatrudnienia poza rolnictwem w latach dziewięćdziesią-

tych spowodowało wzrost bezrobocia i obniżenie się dochodów w drobnych gospodarstwach chłopskich.

Innym niekorzystnym zjawiskiem jest brak zainteresowania rolników powiększaniem swoich gospodarstw. Dotyczy to także robotników zwolnionych z byłych PGR, którzy nie przejawiają chęci dzierżawienia lub nabywania ziemi. Młodzi następcy gospodarstw – zwłaszcza z tych najmniejszych – nie deklarują chęci przejęcia majątków po rodzicach. W związku z tym pojawiają się wolne gospodarstwa, które nie znajdują nabywców.

W ostatnich latach widoczna jest ekstensyfikacja upraw na gruntach ornych; wzrasta powierzchnia obsiana zbożami, kosztem rzepaku i ziemniaków. Znaczne powierzchnie gruntów ornych, przede wszystkim o najniższych jakościowo glebach, są odłogowane. Notuje się też spadek plonów. Wynika z tego wniosek, że maleje wykorzystanie potencjału produkcyjnego.

Ostatnie lata przyniosły też drastyczny spadek pogłowia bydła, co jest wynikiem obniżenia się realnych cen mleka i żywca wołowego oraz ograniczenia eksportu do krajów Unii Europejskiej. Lepsza opłacalność chowu trzody chlewnej niż bydła wpłynęła na utrzymanie się obsady świń na 100 ha użytków rolnych na poziomie zbliżonym do średniej krajowej.

Interesujące badania ankietowe w 101 prywatnych gospodarstwach rolnych na terenie zachodnich gmin przygranicznych przeprowadził S. Stańko (1996). Nie były to gminy z obszaru problemowego, ale leżące w jego sąsiedztwie (m.in. Cybinka i Brody).

Z badań tych wynika, że w latach 90-tych przeważała tendencja powiększania powierzchni gospodarstw. Obszar swój powiększały głównie gospodarstwa duże (powyżej 15 ha), natomiast w grupie małych przeważała odwrotna tendencja. Można zatem mówić o postępującej koncentracji ziemi, co jest zjawiskiem korzystnym.

Gospodarstwa duże posiadają także stosunkowo wyższą wartość środków trwałych. Różnice te powiększały się w ostatnich latach i był to efekt większych nakładów inwestycyjnych w podmiotach dużych. Okazuje się, że 81% gospodarstw małych nie inwestowało wcale, natomiast wśród dużych było takich tylko 6,3% (Stańko 1996, s. 166).

Bardzo istotnym elementem wskazującym na niekorzystne procesy w rolnictwie są opinie rolników o warunkach gospodarowania. Wynika z nich, że obecnie gospodaruje się (badania prowadzono w 1994 r.) gorzej niż w końcu lat 80-tych. Ocenę taką wyraziło aż 78% badanych. Rozkład odpowiedzi był podobny we wszystkich grupach obszarowych gospodarstw. Z kolei wiek rolników odgrywał pewną rolę, bowiem ci w wieku do 40 lat oceniali te warunki łagodniej niż starsi. Rolnicy w wieku do 40 lat są też większymi optymistami jeśli chodzi o ich perspektywy w ciągu najbliższych 4–5 lat. Około 32% rolników wyraziło opinie, że sytuacja ekonomiczna gospodarstw raczej się poprawi. W grupie wiekowej powyżej 50 lat podobną ocenę wyraziło tylko 19% badanych (Stańko 1996, s. 181–183).

Obszar mazowiecko-poleski ciągnie się od okolic Warszawy aż po Polesie Lubelskie i tworzy go grupa 78 gmin. Jest to trzeci co do wielkości (po świętokrzyskim i karpackim) kompleks gmin charakteryzujących się opóźnionym rozwojem rolnictwa. Można go podzielić na trzy mniejsze obszary: Puszczy Białej, Wysoczyzny Siedleckiej i Polesia Lubelskiego. Szczególnie w rejonie Puszczy Białej występują gminy zaliczone do obszarów krytycznych, w których rolnictwo zachowało tradycyjny charakter i gospodaruje na granicy opłacalności.

Dużą grupę gmin z obszaru mazowiecko-poleskiego cechuje rozdrobnienie ziemi. Prawie połowa gospodarstw ma powierzchnię poniżej 5 ha. Nie wszystkie z nich należy traktować jednakowo. Na przykład gospodarstwa z gmin należących do warszawskiego zagłębia warzywniczego są niewielkie powierzchniowo, ale dzięki intensywnej produkcji roślinnej (warzywa, kwiaty) przynoszą ich właścicielom duże dochody i można je uznać za wzorcowe. Natomiast te leżące na wschód od stolicy, mają wyraźnie samozaopatrzeniowy charakter, a dochody z rolnictwa stanowią tylko dodatkowe źródło utrzymania dla mieszkających w nich osób. Tylko około 40% gospodarstw z tego obszaru przeznaczają swoją produkcję głównie na rynek.

Niezadowolający jest też stopień wyposażenia rolnictwa w podstawowe elementy infrastruktury technicznej. Wodociąg ma niewiele ponad połowa gospodarstw chłopskich. Podobnie źle przedstawia się wyposażenie w kanalizację lub szambo. Spośród wszystkich obszarów problemowych, mazowiecko-poleski zajmuje pod tym względem ostatnie miejsce. Kanalizację lub szambo mają tylko te gospodarstwa, które dysponują wodociągiem sieciowym lub zagrodowym. Również pod względem telefonizacji obszar znajduje się na ostatnim miejscu – własny telefon ma co 10 rolnik.

Wschodnia część analizowanego obszaru posiada walory predystynujące ją do pełnienia funkcji rolniczej (mała gęstość zaludnienia, niski wskaźnik urbanizacji), ale nie są one odpowiednio wykorzystane.

Obszar olsztyński tworzy 5 gmin leżących na południe od Olsztyna (Janowo, Olsztynek, Purda, Świętajno, Wielbark). Charakteryzuje je bardzo niski poziom wykształcenia mieszkańców gospodarstw rolnych; średnio 29% posiada wykształcenie ponadpodstawowe. Połączenie tej cechy z niską jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej wyjaśnia częściowo przyczyny osiągnięcia bardzo niskich plonów w tamtejszym rolnictwie.

Przeciętna wielkość gospodarstwa przekracza średnią krajową (gospodarstwa poniżej 5 ha stanowią zaledwie 30% ogółu) i dlatego też stosunkowo dużo z nich nastawionych jest na produkcję towarową. Pozostałe badane elementy, tj. wyposażenie w infrastrukturę techniczną oraz maszyny i samochody, plasują ten obszar na jednym z ostatnich miejsc w kraju.

Zdaniem A. Rosnera (*Identyfikacja...* 1998, s. 199) specyfiką obszaru olsztyńskiego i środkowopomorskiego jest wprowadzenie do sieci osadniczej „sztucznego elementu”, tj. wiejskich osiedli PGR-owskich, które nie mają

powiązań z pozostałymi jej elementami. Słabe zakorzenienie ludności napływowej oraz związane z likwidacją PGR społeczne zjawiska patologiczne ostatniej dekady stymulują proces recesji.

Obszar sandomiersko-roztoczański obejmuje 81 gmin z Kotliny Sandomierskiej i Roztocza. Jego cechą charakterystyczną jest to, że wszystkie analizowane mierniki przyjmują wartości poniżej przeciętnej krajowej. Wśród nich najkorzystniej przedstawia się poziom wykształcenia ludności rolniczej, co jest skorelowane, analogicznie jak na Podkarpaciu, z bardzo wysokim odsetkiem chłopo-robotników. Pracując poza gospodarstwem rolnym muszą oni posiadać wyższe kwalifikacje, tj. skończoną co najmniej szkołę zawodową.

Uwarunkowania historyczne, wysoka gęstość zaludnienia wsi i głód ziemi, dynamizowały proces rozdrobnienia struktury agrarnej. Stąd obszar sandomiersko-roztoczański wraz z karpackim tworzą kompleks, w którym zdecydowanie przeważają gospodarstwa małe (odpowiednio 74,3% i 84,5%). Nie sprzyja to specjalizacji i produkcji towarowej – zaledwie co piąte gospodarstwo prowadzące tylko działalność rolniczą przeznaczają swoją produkcję głównie na rynek, a więc przeważają gospodarstwa samozaopatrzeniowe.

Ograniczenia na rynku pracy spowodowały, że na obszarze sandomiersko-roztoczańskim nastąpił znaczny wzrost udziału pracujących we własnym gospodarstwie. Tendencja ta była typowa także dla innych części kraju o dużej grupie ludności dwuzawodowej. Ogółem w latach 1990–1995 liczba pracujących wyłącznie w swoim gospodarstwie wzrosła o około 13%, a liczba dwuzawodowych spadła o 12%. W rezultacie w południowo-wschodniej Polsce może dojść do wzrostu przeludnienia agrarnego i rozdrobnienia struktury agrarnej.

Obszar środkowopomorski jest słabo zarysowany i obejmuje teren Pojezierza Drawskiego i zachodnią część Pojezierza Kaszubskiego. Tworzy go 7 gmin, z tym, że inne sąsiadujące z nimi jednostki osiągają wartości wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa poniżej średniej krajowej i są bliskie obszarom problemowym.

Niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Pomorza Środkowego wynika w znacznym stopniu z uwarunkowań historycznych. Przed II wojną światową, tj. w okresie przynależności do Rzeszy, cechował go stały odpływ ludności. Nie pomógł wprowadzony przez władze niemieckie system zachęt do osiedlania się na wsi (podwyżki płac dla zatrudnionych w rolnictwie, kredyty dla tworzących się gospodarstw, budowa mieszkań dla rodzin robotniczych itp.).

Najważniejszym działem gospodarki było rolnictwo zdominowane przez tzw. gospodarstwa junkierskie, które w stosunku do innych rejonów Niemiec osiągały gorsze efekty produkcyjne. W 1938 r. aż 45,7% gospodarstw rolnych miało powierzchnię ponad 100 ha (Jasiulewicz 1998, s. 57).

W wyniku działań wojennych wiele gospodarstw uległo dewastacji, zniszczona została także infrastruktura techniczna tego obszaru. Dodatkowo po

II wojnie światowej wiele maszyn i urządzeń wywieziono do ZSRR, a znaczna część pozostałych dóbr materialnych została rozkradziona.

W końcowej fazie działań wojennych tereny te zostały opuszczone przez ludność niemiecką. Napływali polscy osadnicy, którzy gospodarowali w poczuciu niepewności i tymczasowości. Więż z ziemią była słabo wykształcona, co odbiło się negatywnie na sposobach jej użytkowania. Wszystko to wpłynęło niekorzystnie na dalszy rozwój regionu, stawiając go w trudniejszej sytuacji niż inne części odradzającego się ze zniszczeń kraju.

Duże powierzchnie nie zagospodarowanych ziem i niski stopień zaludnienia sprzyjały rozwojowi sektora uspołecznionego. Nakłady ponoszone na ten cel przewyższały inwestycje w przemyśle, handlu, budownictwie mieszkaniowym itp. Melioracja, elektryfikacja, mechanizacja poprawiły sytuację rolnictwa, które stało się główną funkcją gospodarczą regionu. Analizowany stopień wyposażenia rolnictwa w infrastrukturę techniczną jest dziś znacznie wyższy od przeciętnego w kraju. Pod tym względem obszar środkowopomorski wyróżnia się korzystnie wśród innych rozpoznanych obszarów problemowych.

Pewne braki dotyczą układu komunikacyjnego. Zniszczona sieć kolejowa nie doczekała się przebudowy, a sieć dróg kołowych jest rzadka i niskiej jakości. Utrudnia to połączenie wsi z ośrodkami miejskimi oraz regionu z innymi częściami kraju.

Obszar środkowopomorski należy do bardzo słabo zaludnionych. Wśród tworzących go gmin gęstość zaludnienia waha się od 10 do 30 osób na km². Pomimo to utrzymuje się tu od kilku lat wysoki stopień bezrobocia spowodowany przede wszystkim upadkiem PGR, recesją gospodarczą oraz niską dynamiką rozwoju lokalnych przedsiębiorstw. Byłe województwa słupskie i koszalińskie zajmowały pod tym względem pierwsze i drugie miejsce w kraju (w 1996 r. bezrobocie wynosiło odpowiednio 25,7% i 24,7%).

Niekorzystną sytuację demograficzną tego fragmentu Pomorza potwierdzają badania M. Jasiulewicza (1998, s. 63 – 106), z których wynika, że jest to teren charakteryzujący się wysokim obciążeniem grupy produkcyjnej przez grupę nieprodukcyjną. Pogarsza to możliwości wzrostu gospodarczego i społecznego.

Wśród innych niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych występujących na tym terenie warto wymienić:

- niski stopień towarowości rolnictwa,
- słabe wyposażenia gospodarstw w maszyny rolnicze,
- niskie plony,
- niski poziom wykształcenia ludności rolniczej.

Obszar świętokrzyski jest najsilniej zarysowanym obszarem problemowym Polski utworzonym przez grupę 113 gmin. Poza Górami Świętokrzyskimi obejmuje część Ziemi Radomskiej oraz Niecki Nidziańskiej. Spośród 6 gmin, które osiągnęły minimalną wartość wskaźnika W_p – 6 pkt., w regionie świętokrzyskim jest ich 5 (Chlewiska, Daleszyce, Końskie, Ruda

Maleniecka, Stąporków). Obszar patologiczny tworzy zwarty kompleks 11 gmin.

Ponad 80% wszystkich gospodarstw indywidualnych ma mniej niż 5 ha. Władają one 40% wszystkich użytków rolnych. W gminach zaliczonych do obszarów patologicznych i krytycznych (np. Bliżyn, Suchedniów, Zagnańsk) małe gospodarstwa zajmują ponad $\frac{3}{4}$ powierzchni użytków rolnych.

Według W. Stoli (1997, s. 91) rozdrobnienie struktury obszarowej gospodarstw i małe możliwości jej poprawy to jeden z ważniejszych problemów rolnictwa z regionu świętokrzyskiego. Oczekiwany proces redukcji gospodarstw rolnych jest hamowany dużym zaludnieniem rolniczym i bezrobociem ludności wiejskiej. Wzrost efektywności rolnictwa i bardziej racjonalne wykorzystanie zasobów pracy można osiągnąć poprzez wprowadzanie kierunków produkcji wymagających znacznych nakładów pracy.

Poziom i nastawienie produkcji rolnej zależy w znacznym stopniu od warunków przyrodniczych. Na badanym obszarze jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest bardzo zróżnicowana. Wynika to z różnej genezy utworów powierzchniowych i ukształtowania terenu determinującego przestrzenną zmienność warunków wodnych i klimatycznych. Wskaźnik *jpp* waha się od 45,4 pkt. w gminach Daleszyce i Bliżyn do prawie 95,5 pkt. w gminie Sadowie.

W strukturze zagospodarowania ziemi zdecydowanie przeważają użytki rolne, z wyjątkiem obszaru Gór Świętokrzyskich, gdzie udziałem dorównują im lasy. Ziemie użytkowane przez rolnictwo przeznaczone są przede wszystkim pod uprawy polowe. Im wyższa wartość wskaźnika *jpp*, tym wyższy udział gruntów ornych w strukturze użytków rolnych, na których uprawia się głównie zboża i ziemniaki. Na lepszych glebach w południowej i wschodniej części obszaru badań uprawia się także buraki cukrowe, rośliny pastewne i inne.

Wieś świętokrzyska jest przeludniona. W ostatnich latach na skutek zmniejszonego popytu miast na wiejską siłę roboczą wiele osób utraciło pracę w mieście i wróciło na wieś. W związku z tym przybrało na sile zjawisko ukrytego bezrobocia. Sytuacja ta wyglądała inaczej w latach 80-tych. Na przykład w gminie Wąchock 84,2% zawodowo czynnych pracowało w rolnictwie, a z tego 33% pracowało dodatkowo poza miejscem swojego zamieszkania (Śmigielka 1992, s. 54–55). Świadczy to o łączeniu pracy w rolnictwie z pracą w innych działach gospodarki, czyli licznej grupie osób dwuzawodowych. Co ciekawe najwięcej wyjazdów do pracy odnotowano z gmin, które zaliczone zostały do obszarów patologicznych i krytycznych.

Poszukiwanie dodatkowej pracy wynikało z nadmiaru czynnych zawodowo w rolnictwie. W 1988 r. w gminach Wąchock, Zagnańsk, Bliżyn, na 100 ha użytków rolnych przypadało ponad 50 osób zatrudnionych w rolnictwie.

Problem ukrytego bezrobocia dotyczy także innych obszarów problemowych we wschodniej części naszego kraju. W 1993 r. GUS podjął Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), które powtarzane w cyklu kwartalnym dotyczyły problemów zatrudnienia i bezrobocia. Wynika z nich, że skala przeludnienia agrarnego, mierzona udziałem osób zbędnych w gospo-

darstwach w ogólnej liczbie osób pracujących, pozwala wyodrębnić trzy obszary. Pierwszy – to Polska wschodnia i południowo-wschodnia, ograniczony Karpatami i rzekami Wisła i Narew, o stopie zbędności ponad 16%, drugi – Polska północna – 14–16%, trzeci Polska środkowa i zachodnia – poniżej 14% (Rosner 1995, s. 121–122).

Bardzo źle wygląda sytuacja wsi świętokrzyskiej pod względem wyposażenia w infrastrukturę techniczną. W wielu miejscach rolnictwo odczuwa stały lub okresowy brak wody. Największy deficyt występuje na terenie Gór Świętokrzyskich. Z uwagi na głębokie zaleganie zwierciadła wody i wysokie koszty jej pozyskiwania, obszar ten należy do najbardziej deficytowych w woj. świętokrzyskim. Zdaniem R. Burka (1982, s. 114) niedobór wody w gminach świętokrzyskich jest tak duży, że obniża możliwości produkcyjne rolnictwa.

7. OBSZARY REZERW PRODUKCYJNYCH

Obszary rezerw produkcyjnych cechuje niedostateczne wykorzystanie przez rolnictwo potencjału produkcyjnego – przyrodniczego lub społeczno-ekonomicznego. Teoretycznie ma ono możliwości osiągnięcia dużo wyższych od obecnie uzyskiwanych efektów produkcyjnych. Z tego też względu obszary takie zaliczono do problemowych.

Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych wyznaczono dwiema metodami. W pierwszej, miernikiem wykorzystania warunków naturalnych była wartość produkcji globalnej (dysponowano danymi z 1990 r.) z 1 ha użytków rolnych przeliczona na 1 pkt. *jrpp*. Za wartość graniczną, poniżej której gminy zaliczono do obszarów problemowych, przyjęto arbitralnie 18 tys. starych złotych z 1 ha na 1 pkt. *jrpp*. Powstały w ten sposób obraz (ryc. 23) umożliwił wyznaczyć sześć następujących kompleksów rezerw produkcyjnych:

- 1) lubelsko-sandomierski,
- 2) małopolski,
- 3) podlaski,
- 4) przemyski,
- 5) sudecki,
- 6) żuławsko-warmiński.

Poza nimi wyróżnić można kilka mniejszych obszarów – kutnowski, ciechanowski i grajewski.

W drugiej metodzie zastosowano mierniki oceniające wykorzystanie jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej pod kątem uzyskiwanych plonów¹. Wzięto pod uwagę plony 4 zbóż, tj. pszenicy, jęczmienia, żyta i owsa.

¹ Mierniki te wykorzystał w swoich badaniach K. Koreleski (1988, s. 116–119).

Ryc. 23. Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych (produkcja globalna z 1 ha na 1 pkt. *jppp* poniżej 18 tys. starych zł), 1990

1 - lubelsko-sandomierski, 2 - małopolski, 3 - podlaski, 4 - przemyski, 5 - sudecki,
6 - żuławsko-warmiński

Areas of natural productive reserves (global production per 1 ha per 1 point of quality index of agricultural productive area - 1,8 thousand PLZ, 1990

1 - lubelsko-sandomierski, 2 - małopolski, 3 - podlaski, 4 - przemyski, 5 - sudecki,
6 - żuławsko-warmiński

Procedura identyfikacji obszarów problemowych przebiegała następująco. Najpierw wyliczono teoretyczne plony zbóż wg wzoru:

$$P_{ig} = \frac{W_{pg}}{W_{pk}} \times P_{rk} ,$$

gdzie: P_{ig} - teoretyczne plony 4 zbóż w gminie, W_{pg} - wskaźnik *jppp* w gminie, W_{pk} - wskaźnik *jppp* w kraju, P_{rk} - rzeczywiste plony 4 zbóż w kraju.

Następnie obliczono różnicę pomiędzy rzeczywistymi i teoretycznymi plonami 4 zbóż w gminie – ΔP :

$$\Delta P = P_{rg} - P_{tg} ,$$

a na koniec obliczono współczynnik:

$$S = \frac{\Delta P}{P_{rg}} \times 100 ,$$

gdzie: S – stosunek różnicy pomiędzy rzeczywistymi i teoretycznymi plonami 4 zbóż do wartości rzeczywistych plonów 4 zbóż, wyrażony w procentach.

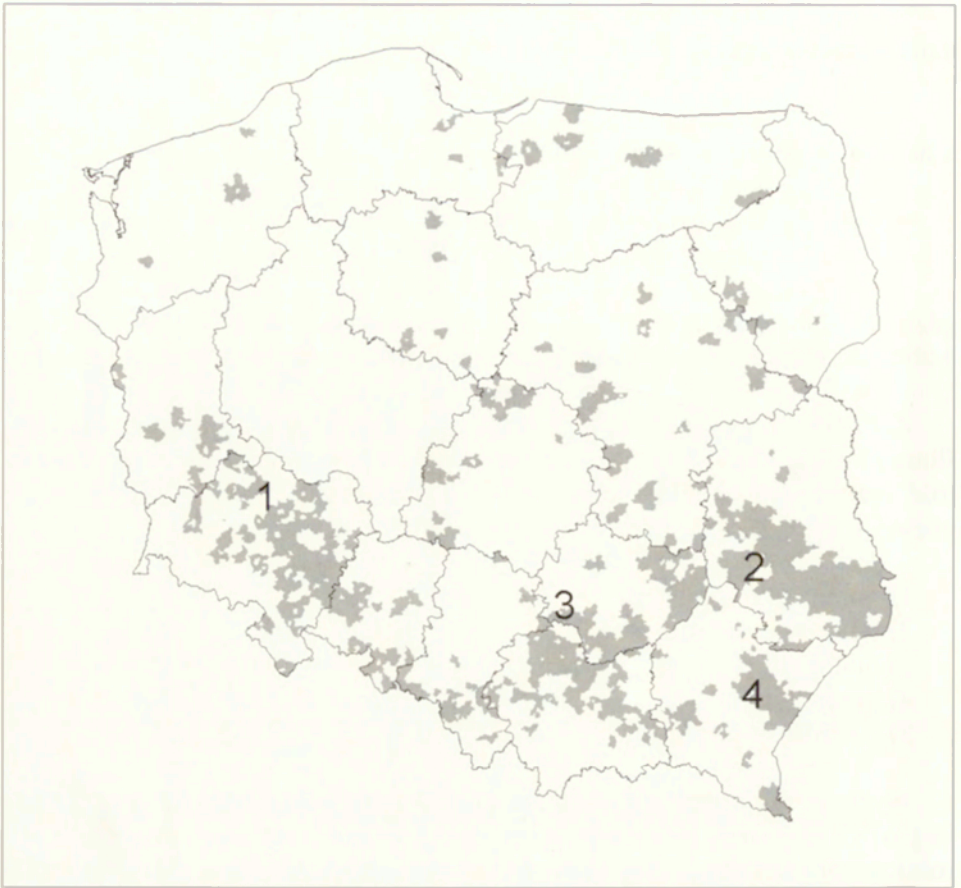
Założono, że wykorzystanie środowiska przyrodniczego do produkcji roślinnej będzie niedostateczne w przypadku, kiedy wskaźnik ΔP osiągnie wartość ujemną i S będzie większe od 20%. Miernik o takiej charakterystyce pozwolił wyłonić pięć obszarów problemowych (ryc. 24):

- 1) dolnośląsko-opolski,
- 2) lubelsko-sandomierski,
- 3) małopolski,
- 4) przemyski,
- 5) żuławsko-warmiński.

Wykorzystanie gleb na obszarze lubelsko-sandomierskim, małopolskim oraz przemyskim jest na ogół poprawne i zgodne z ich rolniczą przydatnością. Osiągane plony nie odzwierciedlają jednak w pełni jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (bardzo dobrych warunków glebowych i klimatycznych). Porównywane przez IUNG gospodarstwa rolne leżące w najlepszych pod względem glebowym gminach byłego woj. zamojskiego osiągały plony 4 zbóż od 41 q/ha do 60 q/ha (*Warunki...1990*, s. 47). Taka rozpiętość plonów świadczy o dużych rezerwach produkcyjnych tkwiących w tamtejszym rolnictwie. Do podobnych wniosków doszedł M. Piotrowski (1990, s. 23) włączając obszar zamojsko-sandomierski do grupy „...obszarów niewykorzystanych szans rozwojowych”.

Do przyczyn osłabiających potencjał produkcyjny rolnictwa należy wadliwa struktura agrarna (wysoki udział małych powierzchniowo gospodarstw i duże rozdrobnienie pól uprawnych), małe nakłady na techniczne środki produkcji, niskie kwalifikacje zawodowe rolników oraz starzenie się ludności rolniczej. Proces starzenia się ludności jest poważnym problemem całej polskiej wsi. W latach 1980–1995 udział młodzieży wiejskiej w wieku przedprodukcyjnym zmalał o około 6% (Stasiak, Zgliński 1997, s. 18).

Na obszarze małopolskim oraz przemyskim dodatkową przyczyną ograniczającą możliwości uzyskiwania wyższych efektów produkcyjnych jest znaczny odsetek gospodarstw chłopo-robotniczych oraz emerytów i rencis-

Ryc. 24. Obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych (relacja pomiędzy teoretycznymi i rzeczywistymi plonami 4 zbóż), 1996

1 - dolnośląsko-opolski, 2 - lubelsko-sandomierski, 3 - małopolski, 4 - przemyski,
5 - żuławsko-warmiński

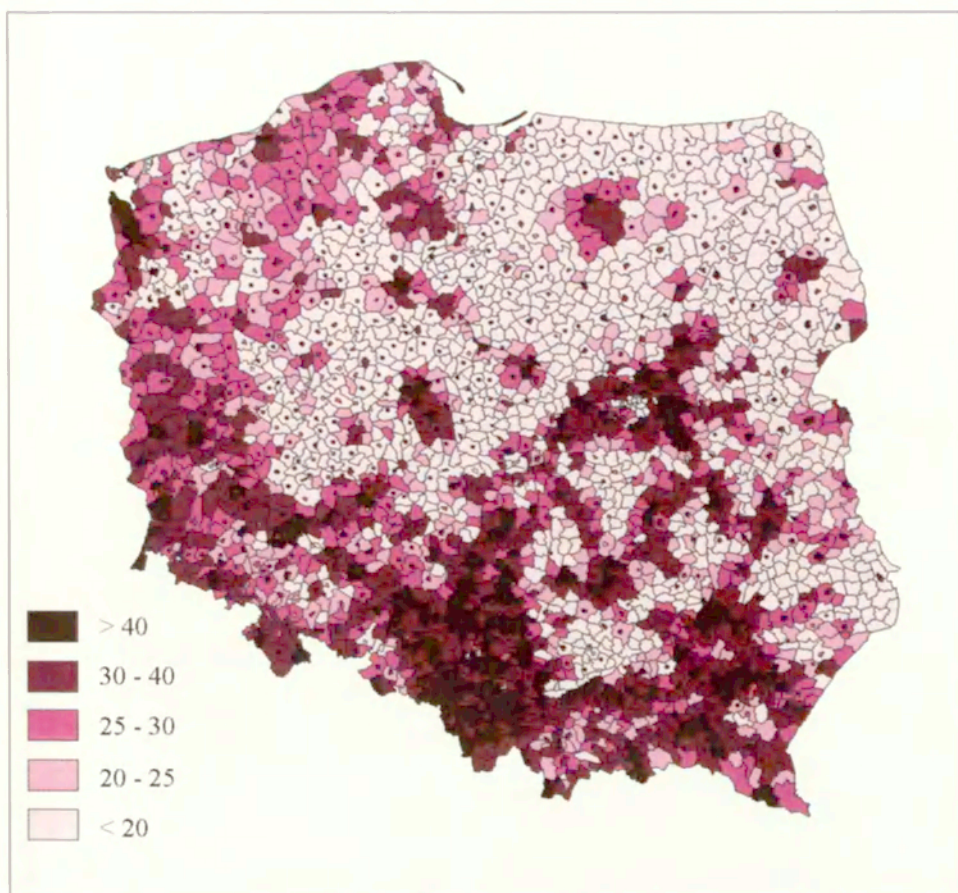
Areas of natural productive reserves (relations between theoretical and real yields of 4 cereals), 1996

1 - dolnośląsko-opolski, 2 - lubelsko-sandomierski, 3 - małopolski, 4 - przemyski,
5 - żuławsko-warmiński

tów (ryc. 25 i 26). Produkcja tych gospodarstw przeznaczana jest wyłącznie lub głównie na potrzeby własne. Rolnicy dzieląc pracę w gospodarstwie z pracą poza nim, nie są w stanie prowadzić intensywnej produkcji rolnej.

Wspólną cechą obszarów posiadających relatywnie najlepsze warunki agroekologiczne jest rozdrobnienie struktury agrarnej. Badania IERiGŻ wykazały, że przeciętna powierzchnia gospodarstwa na glebach słabych wynosiła 7,6 ha, a na dobrych 5,6 ha (Zegar 1985).

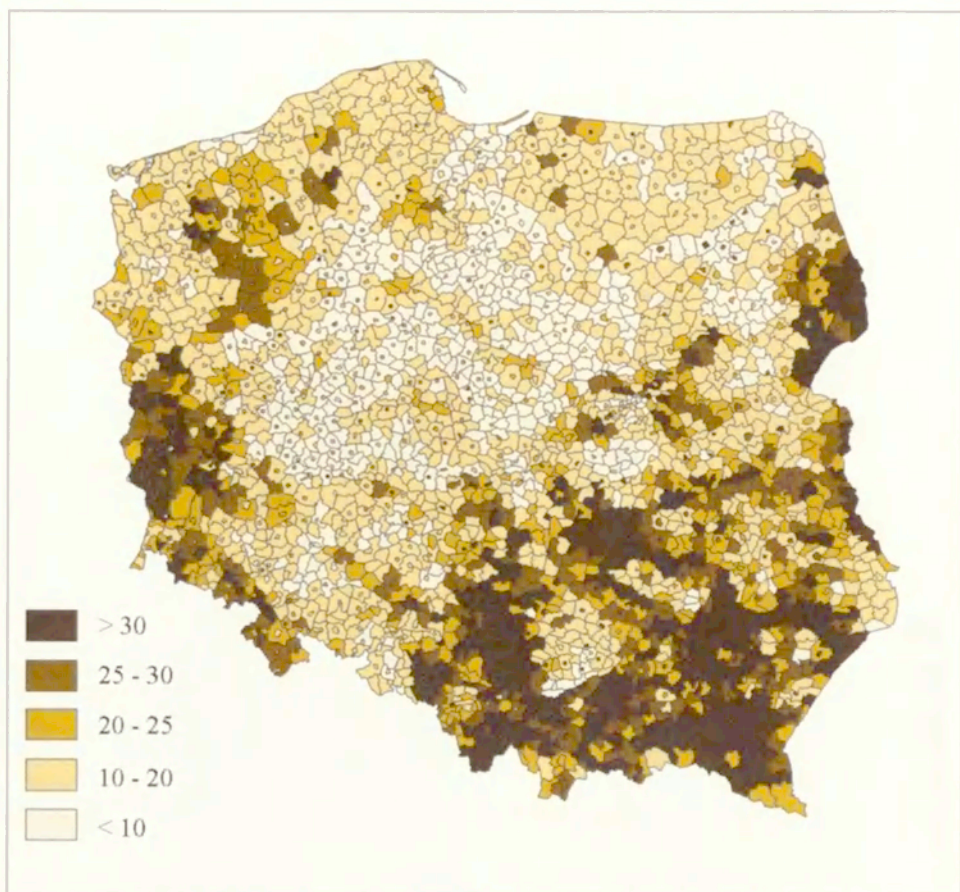

Ryc. 25. Udział gospodarstw pracowniczych i pracowniczorolniczych w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych, 1996 (%)

Share of worker and peasant-worker households in total number of private farms, 1996 (%)

Na obszarach dolnośląskim oraz żuławsko-warmińskim rolnictwo jest lepiej zorganizowane, choć ma jeszcze wiele problemów do rozwiązania. Zwraca na to uwagę W. Kamiński (1993a, s. 15) pisząc o rolnictwie woj. opolskiego: „Istnieją tu jednak dalsze, nie w pełni wykorzystane rezerwy, gdyż wyniki uzyskiwane w poszczególnych gminach Opolszczyzny są nadal zróżnicowane w znacznym stopniu”.

Obszar sudecki odbiega charakterem od pozostałych zidentyfikowanych terenów. Chodzi głównie o słabe warunki środowiska przyrodniczego, które stwarzają pewne ograniczenia w możliwościach produkcyjnych rolnictwa. Z kolei wśród niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych warto wymienić: wyludnianie się terenów wiejskich, wadliwą gospodarkę ziemią stwarzającą wysoki stopień zagrożenia erozją gleb, zły stan elementów wyposażenia technicznego rolnictwa.

Ryc. 26. Udział gospodarstw emerytów i rencistów w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych, 1996 (%)

Share of pensioner households in total number of private farms, 1996 (%)

Uzyskane wyniki wymagają pewnego komentarza. Obydwie metody wykazały bowiem, że największe rezerwy produkcyjne tkwią na obszarach, które charakteryzują się najkorzystniejszymi warunkami agroekologicznymi (tab. 15). Niewiele zaś jest obszarów, gdzie są one zdecydowanie gorsze (Sudety i Podlasie). Nie znaczy to, że tereny o niskich walorach agroekologicznych są wykorzystane w sposób optymalny, lecz tylko tyle, że tkwią w nich relatywnie mniejsze rezerwy produkcyjne.

Rozpiętość w uzyskiwanej produkcji globalnej lub w plonach pomiędzy obszarami o dobrych i złych warunkach naturalnych jest dużo niższa niż wskazywałyby na to różnice ich waloryzacji przyrodniczej. Dlatego też wśród rozpoznanych obszarów na czoło wybijają się te, które mają najkorzystniejsze warunki. Traktowanie ich jako problemowych można uznać za dyskusyjne,

Tabela 15. Wykorzystanie środowiska przyrodniczego na przykładzie wybranych gmin z obszarów rezerw produkcyjnych

Gmina	Wskaźnik JPP	Plony pszenicy	Plony żyta	P_{ig}	ΔP	S
Bałtów (świętokrzyskie)	66,9	21,0	21,8	29,9	-7,2	33,0
Miączyn (lubelskie)	98,7	30,0	29,0	42,7	-11,4	36,3
Ożarów (świętokrzyskie)	80,0	27,0	17,0	34,6	-13,3	62,3
Tyszowice (lubelskie)	88,3	30,0	26,0	38,2	-8,9	30,3
Skąła (małopolskie)	92,2	19,5	20,0	39,9	-19,1	91,6
Słomniki (małopolskie)	95,1	29,0	27,0	41,1	-12,7	45,3
Wiązów (dolnośląskie)	97,9	25,5	22,0	42,4	-15,6	58,3

Źródło: obliczenia własne.

bowiem i tak uzyskuje się tam najwyższe w skali kraju plony i najwyższą produkcję globalną z 1 ha. Udowodniono jednak, że tkwi w nich największy potencjał produkcyjny, którego optymalne wykorzystanie jest równie ważnym zadaniem stojącym przed rolnictwem, jak poprawa sytuacji społeczno-gospodarczej na obszarach o opóźnionym jego rozwoju.

Poprawność zastosowanych metod zweryfikowały efekty delimitacji. W obydwu przypadkach wyróżniono prawie te same obszary problemowe.

Dużo więcej trudności nastręcza rozpoznanie obszarów rezerw produkcyjnych z punktu widzenia warunków społeczno-ekonomicznych. Zagadnienie to nie było dotąd badane, brakuje też syntetycznego wskaźnika, który na wzór wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej oceniłby warunki społeczno-ekonomiczne w rolnictwie na poziomie gmin.

Dla naszych potrzeb wykorzystano wyznaczony w rozdziale 6.2 wskaźnik poziomu rozwoju rolnictwa (W_p), z tym, że wyeliminowano z niego cechę F, tj. plony podstawowych roślin uprawnych. W ten sposób powstał wskaźnik (W_{pr}) wyliczony na podstawie pięciu mierników: poziomu wykształcenia mieszkańców gospodarstw rolnych, stopnia wyposażenia gospodarstw w infrastrukturę techniczną, udziału gospodarstw o powierzchni do 5 ha, udziału gospodarstw produkujących głównie na rynek i poziomu ich wyposażenia w maszyny i samochody. Jego wartość może wahać się od 5 do 25 pkt.

Globalną produkcję (wyrażoną w starych złotych) z 1990 r. przypadającą na 1 ha użytków rolnych przeliczono na 1 pkt. wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa (W_{pr}). Za wartość graniczną przyjęto 80 tys. starych zł z 1 ha na 1 pkt. tegoż wskaźnika. Uzyskany obraz (ryc. 27) umożliwił wyodrębnić trzy obszary rezerw produkcyjnych:

- 1) kaszubsko-krajeński,
- 2) mazursko-kurpiowski,
- 3) podlaski.

Ryc. 27. Obszary gospodarczych rezerw produkcyjnych, 1990
 1 - kaszubsko-krajeński, 2 - mazursko-kurpiowski, 3 - podlaski

Areas of economic productive reserves, 1990

1 - kaszubsko-krajeński, 2 - mazursko-kurpiowski, 3 - podlaski

Rozpoznane obszary gospodarczych rezerw produkcyjnych charakteryzuje przeciętny poziom rozwoju rolnictwa, który teoretycznie umożliwi mu osiągnięcie wyższych efektów produkcyjnych. Są one limitowane przez stosunkowo słabe warunki środowiska przyrodniczego.

8. OBSZARY NIEKORZYSTNYCH WARUNKÓW PRZYRODNICZYCH

8.1. OBSZARY NISKIEJ JAKOŚCI ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO

Obszary niskiej jakości środowiska przyrodniczego będą charakteryzowały się warunkami przyrodniczymi, które utrudniają prowadzenie działalności rolniczej, w tym przede wszystkim ograniczają możliwości uprawy niektórych roślin. Rzutują one na organizację pracy, poziom plonów i efektywność ekonomiczną gospodarki rolnej.

Rozpoznanie takich terenów można dokonać na podstawie różnych metod oceniających środowisko naturalne dla potrzeb rolnictwa. Na ogół polegają one na analizie rzeźby terenu, warunków glebowych, klimatycznych oraz wodnych i wypracowaniu syntetycznej oceny warunków siedliskowych (Borowiec 1972; Knoll 1959; Koreleski 1979; Koreleski, Szczygieski 1973; Strzemski 1972; Truszkowska 1972).

Zróznicowanie przestrzenne i rozwój rolnictwa uzależnione są w dużym stopniu od warunków glebowych. Elementami ograniczającymi możliwości zagospodarowania użytków rolnych są między innymi: wadliwe stosunki wodno-powietrzne i skład mechaniczny gleby, jej podatność na erozję, niska zawartość składników pokarmowych w glebie. Można je w pewnym stopniu łagodzić różnymi zabiegami agrotechnicznymi.

Nie wchodząc w szczegółowe rozważania z zakresu gleboznawstwa należy stwierdzić, że największe ograniczenia mają miejsce na glebach VI klasy bonitacyjnej – kompleksu żytniego najśłabszego. Produkcja rolna jest na nich obecnie nieopłacalna.

Wpływ agroklimatu na produkcję rolną związany jest przede wszystkim z warunkami termicznymi i opadami atmosferycznymi. W przypadku naszego kraju zależą one przede wszystkim od wysokości nad poziom morza, w mniejszym stopniu zaś od szerokości geograficznej.

Największe ograniczenia klimatyczne występują na terenach górskich i jest to wynik niekorzystnych warunków termicznych. Podobnie jest na północno-wschodnim krańcu Polski, gdzie okres wegetacji wynosi około 185 dni. W środkowej Polsce odczuwa się natomiast niedobór opadów atmosferycznych.

Ukształtowanie powierzchni ogranicza możliwości rolniczego zagospodarowania ziemi poprzez nadmierne nachylenie terenu oraz występujące na nim niekorzystne procesy morfogenetyczne. Duże nachylenie stoków ogranicza, a czasem uniemożliwia stosowanie maszyn rolniczych. Zagrożenie procesami spłukiwania powierzchniowego występuje na około 40% powierzchni Polski.

Warunki przyrodnicze odgrywają bardzo ważną rolę w kształtowaniu się rolniczego zagospodarowania ziemi. Ocenę ich wpływu na strukturę użytków

rolnych opracowano przy pomocy wskaźnika korelacji liniowej, który obliczono pomiędzy jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej (IUNG) a odsetkiem poszczególnych kategorii użytków rolnych. Badania przeprowadzono na 800-elementowym zbiorze gmin z różnych regionów kraju. Uzyskano następujące współczynniki korelacji liniowej r_n (+ istotna; - nieistotna statystycznie):

grunty orne	+0,479 (+)
sady	+0,156 (-)
łąki	-0,478 (+)
pastwiska	-0,384 (+)

Z powyższych danych wynika, że jakość warunków agroekologicznych wywiera najbardziej znaczący wpływ na rozmieszczenie gruntów orných i użytków zielonych. Udział tych pierwszych w strukturze użytków rolnych jest wyższy tam, gdzie stosunkowo wysoka jest jakość warunków przyrodniczych. Odwrotnie rzecz się ma w przypadku użytków zielonych, w tym szczególnie łąk. Jeśli chodzi o sady, nie widać znaczącego związku pomiędzy ich udziałem a jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Można przypuszczać, że pewien wpływ na ich rozmieszczenie mogą mieć warunki klimatyczne. Sady eliminowane są na obszarach, na których w okresie ich kwitnienia występują częste przymrozki.

Jeszcze większa zależność ma miejsce pomiędzy warunkami agroekologicznymi a strukturą upraw na gruntach orných. Wyliczony wskaźnik korelacji (r_n) pomiędzy jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej a udziałem poszczególnych roślin uprawnych osiągnął następujące wartości (wszystkie są istotne statystycznie):

pszenica	+0,772
żyto	-0,796
jęczmień	+0,412
owies	-0,402
ziemniaki	-0,358
buraki cukrowe	+0,619

Najsilniejszy związek z warunkami przyrodniczymi ma uprawa pszenicy i żyta. Można stwierdzić, że wraz ze wzrostem wartości wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, odsetek pszenicy rośnie, natomiast żyta maleje. Widać zatem, że warunki naturalne w wysokim stopniu determinują, które zboże jest uprawiane na danym terenie.

W przypadku ziemniaków, analogiczna zależność nie jest tak silna, niemniej wskazuje, że ich uprawa preferowana jest raczej na obszarach o stosunkowo słabszych warunkach przyrodniczych.

Z badań Koreleskiego nad stopniem ograniczenia uprawy 12 pospolitych roślin przez czynniki fizjograficzne (gleba, rzeźba terenu, klimat) wynika, że

na terenach nizinnych i wyżynnych barierą ograniczającą uprawę są właściwości gleby, w górach zaś warunki klimatyczne. Na ponad połowie powierzchni gruntów ornych w naszym kraju występują niekorzystne warunki do uprawy „wymagających” roślin (np. tytoń, buraki cukrowe, pszenica). Najmniejsze ograniczenia możliwości uprawy mają owoce, żyto i ziemniaki (Koreleski 1988). Jest to potwierdzenie wyliczonych powyżej wskaźników korelacji liniowej. Wartości ujemne dla żyta, owsa i ziemniaków informują, że rośliny te mają najmniejsze wymagania siedliskowe.

Według K. Koreleskiego (1988 s. 45) najwyższy stopień ograniczeń uprawy 12 pospolitych roślin rolniczych jest na terenie woj. nowosądeckiego i ostrołęckiego. Obejmują one swoim zasięgiem ponad 60% powierzchni gruntów ornych w tych województwach.

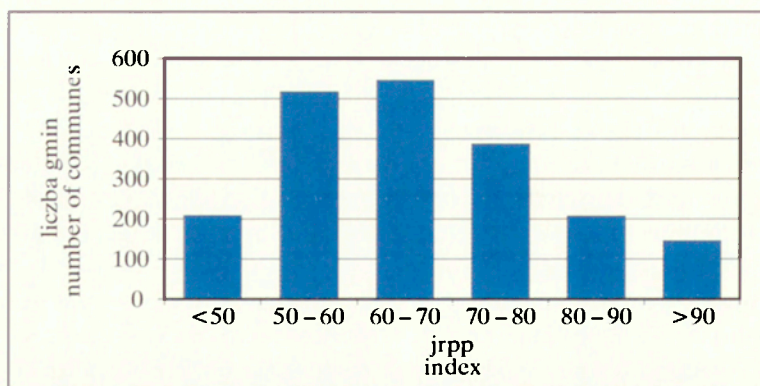
Z kolei na ponad połowie gruntów ornych w kraju występują niekorzystne warunki do uprawy roślin o stosunkowo wysokich wymaganiach siedliskowych (tytoń, buraki cukrowe, rzepak, pszenica). Silne ograniczenia ich uprawy (wyłączone ponad 60% powierzchni gruntów ornych) występowały dla tytoniu na terenie 31 byłych województw, buraków cukrowych – 27, pszenicy – 17 (Koreleski 1984, s. 37).

Do wyznaczenia obszarów niekorzystnych warunków naturalnych najlepiej nadaje się współczynnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG. Wartość współczynnika *jrpp* poniżej 50 pkt. (średnia w kraju 67 pkt.) świadczy o silnych ograniczeniach możliwości uprawy roślin¹⁰ (w Polsce występuje 208 gmin wiejskich o takim wskaźniku – ryc. 28). Na tej podstawie wyróżniono siedem obszarów problemowych (ryc. 29):

- 1) karpacki,
- 2) kaszubski,
- 3) mazursko-kurpiowski,
- 4) ostrzeszowski,
- 5) podlaski,
- 6) suwalski,
- 7) świętokrzyski.

---

¹⁰ Na przykładzie analizy możliwości uprawy 12 pospolitych roślin rolniczych w woj. nowosądeckim, K. Koreleski (1988, s. 45, 49) stwierdził, że silne ograniczenia (ograniczenie uprawy dla 70% badanych roślin) odnoszą się do przedziału 38–53 pkt. *jrpp*, a bardzo silne (90–100% roślin) – 32–41 pkt.

Ryc. 28. Liczba gmin wg wartości wskaźnika *jrpp*

Number of communes according to value of quality index of natural environment

Obszar k a r p a c k i ma najmniej korzystne warunki przyrodnicze dla prowadzenia upraw polowych. Byłe województwa karpackie (nowosądeckie, bialskie i krośnieńskie) charakteryzują się najniższymi w kraju wartościami wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Do specyficznych cech terenów górskich wywierających wpływ na produkcję rolną należą: krótki okres wegetacji, słabe gleby, duże opady atmosferyczne, znaczne wahania temperatury – dobowe i sezonowe, zróżnicowanie ekspozycji i nachylenia stoków. Elementy te ograniczają możliwości wyboru roślin uprawnych, utrudniają dojazd do pól uprawnych, a czasem uniemożliwiają stosowanie maszyn rolniczych. Na przykład w byłym województwie nowosądeckim ukształtowanie terenu ogranicza dobór maszyn i modernizację prac polowych na ponad 2/3 powierzchni gruntów ornych.

Góry są specyficznym obszarem rolniczym, który wymaga innych sposobów i kierunków gospodarowania. Podstawą w działalności rolniczej powinna być produkcja mleka oraz chów bydła rzeźnego i owiec w oparciu o lokalną bazę paszową. Wiodącą kategorią w rolniczym zagospodarowaniu ziemi powinny być zatem użytki zielone. Niestety postulat ten nie jest spełniony, ponieważ łąki i pastwiska zajmują tylko około 30% powierzchni użytków rolnych.

Obszar k a s z u b s k i tworzy wyspę o wyraźnie niższych wartościach wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Młodoglacjalna rzeźba terenu stwarza trudności w agrotechnice i regulacji warunków wodnych oraz sprzyja erozji gleb. Stąd też jej ocena jest poniżej średniej krajowej (*Warunki...*1981, s. 82–83). Również bonitacja jakości i przydatności gleb stawia ten teren na odległym miejscu. Charakterystyczną cechą klimatu jest opóźnienie i skrócenie wiosny i lata, co stwarza ograniczenia w uprawie roślin wrażliwych na temperaturę.

Ryc. 29. Obszary niskiej jakości środowiska przyrodniczego

1 - karpacki, 2 - kaszubski, 3 - mazursko-kurpiowski, 4 - ostrzeszowski, 5 - podlaski, 6 - suwalski,
7 - świętokrzyski

Areas of low quality of natural environment

1 - karpacki, 2 - kaszubski, 3 - mazursko-kurpiowski, 4 - ostrzeszowski, 5 - podlaski, 6 - suwalski,
7 - świętokrzyski

Na obszarze mazursko-kurpiowskim warunki klimatyczne odbiegają nieznacznie „in minus” od średniej krajowej i chodzi tu głównie o mało korzystny rozkład opadów atmosferycznych w ciągu roku oraz ich niewielką ilość. Największe problemy stwarzają gleby, które wytworzone są głównie z piasków. Ich duża przepuszczalność sprawia, że cały omawiany teren charakteryzuje niedobór wilgoci. Grunty orne cechuje przewaga gleb najłagodniejszych klas (V i VI). Jeden z najniższych wskaźników *j_{rpp}* w kraju ma gmina Łyse – 36,6 pkt.

Obszar ostrzeszowski charakteryzuje się przewagą gleb kompleksu VI wytworzonych na piaskach. Są one okresowo za suche i jest to wynik

głębokiego zalegania wód gruntowych. W związku z tym bonitacja gleb i warunków wodnych jest bardzo niska. Z kolei agroklimat i rzeźba terenu nie stanowią przeszkód w rolniczym zagospodarowaniu ziemi.

T a b e l a 16. Ocena warunków przyrodniczych produkcji rolnej na podstawie danych IUNG (+ korzystne, +/- przeciętne, - niekorzystne)

Obszar/cecha	Warunki wodne	Gleby	Rzeźba terenu	Agroklimat
karpacki	+/-	+/-	-	-
kaszubski	+/-	-	+/-	-
mazursko-kurpiowski	+/-	-	+	+/-
ostrzeszowski	-	-	+	+
podlaski	+/-	-	+	-
suwalski	+/-	+/-	-	-
świętokrzyski	+/-	+/-	-	+/-

Ź r ó ł o: opracowanie własne.

Na obszarze podlaskim najmniej korzystne są warunki glebowe i agroklimatyczne. Grunty orne cechuje przewaga gleb klas najsłabszych, silnie zakwaszonych i wytworzonych głównie na piaskach. Warunki agroklimatyczne podobnie jak na obszarze suwalskim kształtują się pod wyraźnym wpływem klimatu kontynentalnego. Jest to jeden z najzimniejszych terenów w kraju (okres wegetacyjny trwa około 195 dni). Częste przymrozki eliminują uprawę roślin wrażliwych na niskie temperatury. Warunki wodne są mało korzystne dla produkcji rolnej, ponieważ duży odsetek gleb wykazuje okresowe niedobory wilgoci, inne zaś okresowy lub trwały jej nadmiar.

Ukształtowanie powierzchni na obszarze suwalskim nie sprzyja gospodarce rolnej - wskaźnik bonitacji rzeźby terenu wynosi zaledwie około 5 pkt. Zagłębienia terenowe wykazują przeważnie nadmiar wilgoci, natomiast powierzchnie sandrowe i zbocza pagórków morenowych okresowo cierpią na jej niedostatek (*Warunki...*1982, s. 5). Największe ograniczenia w doborze roślin uprawnych stwarzają warunki klimatyczne. Okres wegetacyjny nie przekracza 190 dni. W porównaniu z innymi częściami kraju dobór właściwych roślin ma tu największe znaczenie.

Obszar świętokrzyski ma średnio lub mało korzystne ukształtowanie powierzchni. Nieco lepiej oceniane są warunki klimatyczne, z tym, że najwyższe pasma Gór Świętokrzyskich tworzą wyspę chłodu. Gleby należą do kompleksów żytnich i wg IUNG uzyskują ocenę od 28 do 35 pkt., przy średniej w woj. kieleckim 51,1 pkt. (*Warunki...*1980, s. 35).

8.2. OBSZARY ZDEGRADOWANEGO ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO

Obszary zdegradowanego środowiska przyrodniczego w rolnictwie cechują się niekorzystnymi zmianami warunków agroekologicznych pod wpływem działalności człowieka. Warunki te utrudniają, a w skrajnych przypadkach uniemożliwiają produkcję żywności.

Urbanizacja, rozwój przemysłu i komunikacji powodują stałe powiększanie się obszarów o zdegradowanym – krajobrazowo i przyrodniczo – środowisku naturalnym. Powstają one w wyniku: emisji zanieczyszczeń do atmosfery, eksploatacji surowców naturalnych, składowania odpadów, inwestycji przemysłowych, zabiegów agrotechnicznych i działalności turystycznej.

Tereny zdegradowane obejmują także część ziem zagospodarowanych przez rolnictwo, które stanowią około 60% powierzchni kraju. Produkcja rolna prowadzona na terenach zdegradowanych jest utrudniona, a wytwarzana żywność może nie odpowiadać normom jakości. Z tego też względu wliczono je do rolniczych obszarów problemowych.

Nasza wiedza o obszarach skażonego środowiska jest niedostateczna i fragmentaryczna. Podejmowane badania są wrywkowe i obejmują swym zasięgiem tylko wybrane tereny. Niska jest też świadomość społeczna o zagrożeniach wynikających z gospodarczej działalności człowieka. Dzięki popularyzacji wiedzy ekologicznej i wprowadzeniu ekologii do szkół sytuacja ta w ostatnich latach ulega stałej poprawie.

Spośród negatywnych zmian zachodzących w środowisku przyrodniczym pod wpływem działalności człowieka, istotne znaczenie dla rolniczej przestrzeni produkcyjnej mają wylesienia, skażenie gleb i wód różnymi związkami chemicznymi oraz przekształcenia stosunków wodnych.

Wśród rolniczych obszarów zdegradowanego środowiska można wyróżnić tereny skażone, na których produkowana żywność może zawierać ponadnormatywną ilość substancji chemicznych groźnych dla zdrowia człowieka, oraz inne, charakteryzujące się radykalnym obniżeniem jakości walorów przyrodniczych wywołanych działalnością człowieka. Według W. Michny (1991) skumulowana degradacja środowiska występuje we wszystkich większych aglomeracjach i rejonach uciążliwego przemysłu, zaś łączny obszar zagrożony degradacją gleb szacuje się na około 17–20% powierzchni kraju.

Do rolniczych obszarów skażonego i zdegradowanego środowiska przyrodniczego należy włączyć część obszarów ekologicznego zagrożenia. A. Kasenberg i Cz. Rolewicz (1984 s. 151) piszą: „... *Zanieczyszczenie środowiska na obszarach zagrożenia ekologicznego powoduje nie tylko obniżenie jakości życia mieszkańców, lecz także wpływa ujemnie na tereny rolne*”. Wpływ ten przejawia się degradacją rolniczej przestrzeni produkcyjnej, a to z kolei może prowadzić do produkcji niezdrowej żywności.

O skali problemu świadczy fakt, że większość obszarów ekologicznego zagrożenia obejmuje użytki rolne o stosunkowo wysokim wskaźniku jakości

rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Spośród 27 takich obszarów, aż 20 znajduje się na terenach o wyższej od przeciętnej w kraju jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Należy jednak podkreślić, że na większości z nich jakość produkowanej żywności nie odbiega od przyjmowanych norm.

Działalność rolnicza na terenach charakteryzujących się silnym skażeniem gleb powinna być ograniczana, niekiedy wręcz zabroniona. Niestety ani rolnicy, ani społeczność lokalna nie jest świadoma zagrożeń, jakie niesie ze sobą uprawa roślin i chów zwierząt na tych obszarach. Chemicznie zdegradowane użytki rolne zajmują około 150 tys. ha, zaś grunty najsilniej skażone, które wyłączono z rolniczego użytkowania – około 60 tys. ha (*Stan...1993*, s. 65). Ogólnie szacuje się, że 4% powierzchni użytków rolnych wykazuje podwyższone zawartości metali ciężkich i grunty te są kwalifikowane jako słabo zanieczyszczone.

Duża koncentracja zanieczyszczeń w glebie powoduje zmiany w składzie gatunkowym fauny glebowej oraz właściwościach chemicznych i fizycznych, a to z kolei wpływa na zdrowotność i produktywność roślin. Ponadto na obszarach o intensywnym zanieczyszczeniu atmosfery wartość odżywcza płodów rolnych zmniejsza się (niższa zawartość białek i witamin) z powodu małego nasłonecznienia. Te i im podobne zagadnienia są przedmiotem zainteresowania gleboznawców, ekologów i biologów (Jarosz, Marchwińska 1991; Kabata-Pendias, Pendias 1993; Małecki 1995; Marchwińska, Kucharski 1986; Michna 1991; Siuta 1974, 1995).

Najsilniejszym skażeniem gleb charakteryzuje się Górny Śląsk, gdzie poza zmianami ich chemicznego odczynu następuje akumulacja pierwiastków śladowych – głównie ołowiu i kadmu. Badania laboratoryjne warzyw i zestawienie ich wyników z normami tygodniowego spożycia wykazały, że konsumpcja uprawianych tu warzyw powoduje wprowadzenie do organizmu kilkakrotnie większych ilości kadmu i ołowiu niż dopuszcza to Światowa Organizacja Zdrowia. Podobne wnioski dotyczą produkcji pasz.

Do obszarów skażonego środowiska należą strefy wokół wielkich zakładów przemysłowych i baz przeładunkowych oraz główne ciągi komunikacyjne. Degradacja gleby i roślin w ich sąsiedztwie może mieć różne rozmiary. Na przykład w rejonie Miastka Śląskiego, gdzie gleba skażona jest cynkiem i ołowiem, zanieczyszczenie warzyw metalami ciężkimi przekracza wszelkie dopuszczalne normy. Rzodkiewka, seler i kalarepa uprawiane na terenie huty zawierały 5000–12 400 mg cynku na kg s.m., w miejscu oddalonym od niej 110–158 mg Zn/kg s.m., a w rejonie Nowego Sącza 25–92 mg Zn/kg s.m. (Siuta 1995, s. 123).

Stężenia metali ciężkich przekroczone są także w rejonie Krakowa oraz na obszarze legnicko-głogowskim. Badania przeprowadzone w 1994 r. na terenie byłego woj. krakowskiego – w rejonach silnie skażonych – wykazały przekroczenie dopuszczalnych norm zawartości kadmu w 95% próbek sałaty, 32% – ziemniaków, 39% – marchwi, natomiast ołowiu w 61% – sałaty

i 50% – pietruszki (Małecki 1995, s. 103). Niemniej na większości obszaru województwa zanieczyszczenia roślin i gleby nie są na tyle duże, aby dyskwalifikować go pod względem rolniczego wykorzystania. Analiza skażeń gleby i roślin (wykonana w 1995 r.) w rejonie Huty Miedzi „Głogów” wykazała, że uprawiane tam warzywa zawierają dopuszczalną ilość metali ciężkich z wyjątkiem naci pietruszki, która miała skażenie wykraczające poza normę. We wnioskach stwierdza się: „Oznacza to możliwość uprawiania warzyw na terenach skażonych, jeżeli w następnym roku wyniki będą również pozytywne” (Model...1997, s. 83). Przykład ten uświadamia nam, że nie wszystkie obszary zagrożenia ekologicznego są obszarami straconymi dla rolnictwa.

T a b e l a 17. Zawartość ołowiu i cynku w glebach przyległych do tras komunikacyjnych

Droga	Funkcja terenu	Odległość od krawędzi drogi (m)	Zawartość ołowiu (mg/kg gleby)	Zawartość cynku (mg/kg gleby)
Nr 1 – Warszawa – Katowice K/Mykanowa	rolnicza	5	20,2	14,5
		10	16,5	8,3
		50	20,2	8,8
		100	20,3	12,4
Nr 93 – Katowice – Wisła k/Pawłowic	rolniczo-przemysłowa	5	–	–
		10	90,5	48,3
		50	91,0	38,0
		100	90,3	28,4
Nr 4 – k/Olkusza	przemysłowa	5	–	–
		10	266,0	301,3
		50	232,0	273,5
		100	142,0	163,5

Źródło: W. Jarosz, E. Marchwińska (1991).

W użytkowaniu rolniczym znajdują się grunty sąsiadujące z ruchliwymi drogami tranzytowymi. Na ogół przyjmuje się, że wzdłuż dróg międzyregionalnych nie powinien być wykorzystywany pas o szerokości 30 m, a wzdłuż dróg wojewódzkich – 15 m. Niestety rzeczywistość jest inna. Uprawa warzyw i pasące się zwierzęta tuż przy ruchliwej trasie są typowym obrazem w krajobrazie polskiej wsi.

Normy zawartości metali ciężkich w glebie w sąsiedztwie dróg (tab. 17) nie są zazwyczaj mocno przekroczone¹¹. Przykład Olkusza jest niefortunny, bowiem w jego pobliżu znajduje się huta cynku i ołowiu (Bolesław). Trzeba tu jednak dodać, że ruchliwość na drogach od czasu badań, tj. 1991 r., wzrosła co najmniej kilka razy i mogło to spowodować wzrost zanieczyszczenia gleb.

¹¹ Za naturalną zawartość ołowiu w powierzchniowej warstwie gleby przyjmuje się – w zależności od grupy gleby – od 30 do 70 mg/kg (Siuta 1995, s. 135).

Do degradacji środowiska naturalnego przyczynia się samo rolnictwo. Źle dobrane zabiegi agrotechniczne prowadzą do erozji i wyjąłwienia gleby oraz zanieczyszczeń biologicznych i chemicznych dużych powierzchni użytków rolnych oraz wód gruntowych. Na przykład w 66% przydomowych studni stwierdzono występowanie nadmiernego zanieczyszczenia związkami azotowymi. Największe stężenie odnotowano w byłych województwach: konińskim, kaliskim, sieradzkim i leszczyńskim (ponad 80%), w których stosowano nadmierne dawki nawozów sztucznych (*Stan...* 1993, s. 55).

Podobne zagrożenia niesie ze sobą brak uregulowanej gospodarki wodno-ściekowej. Gospodarstwa rolne pozbawione sieci kanalizacyjnej zanieczyszczają glebę, rzeki i wody gruntowe. Odczuwa się także niedostatek oczyszczalni ścieków, aczkolwiek władze gmin coraz wyraźniej dostrzegają te problemy i przeznaczają znaczną część swojego budżetu na szeroko rozumianą ochronę środowiska.

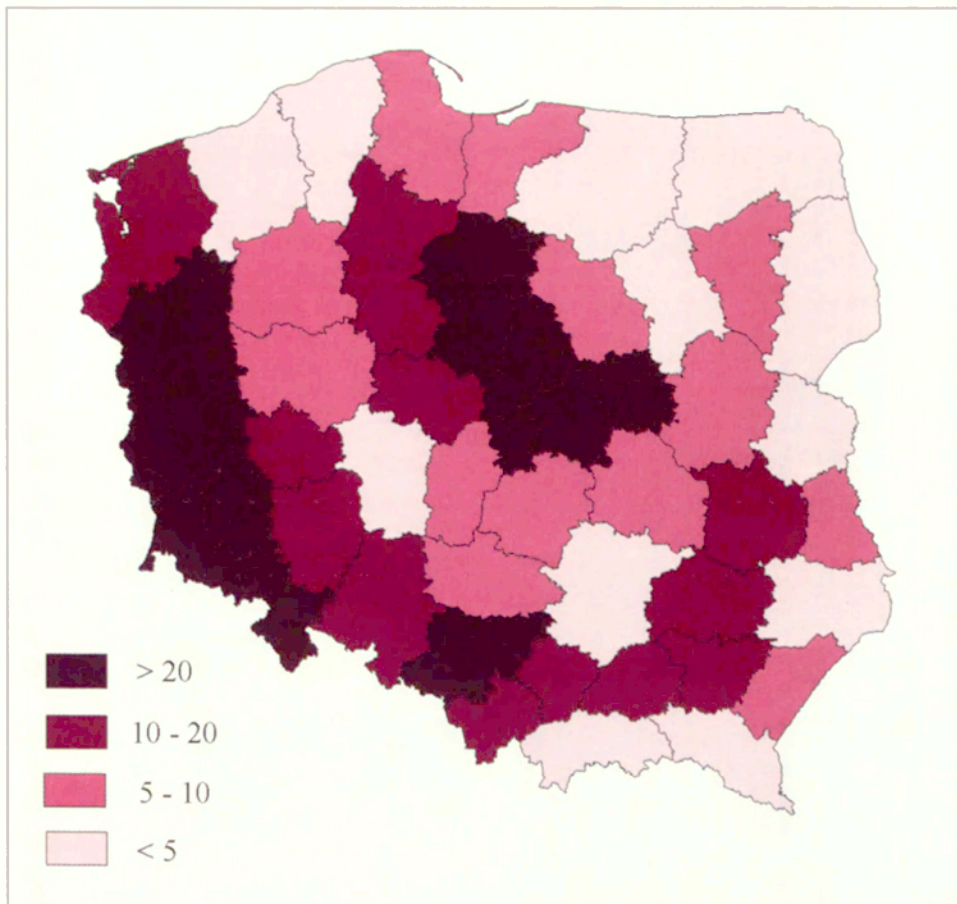
Według GUS obszary o dużej skali zagrożenia ekologicznego zajmują 3 643 519 ha, co stanowi 11,6% powierzchni kraju (*Rolnictwo...* 1997, s. 50). Zaliczono do nich gminy, na których terenie stwierdzono występowanie ponadnormatywnych zanieczyszczeń i uciążliwości dla środowiska (ryc. 30).

Reasumując, obszary skażonego środowiska przyrodniczego, na których prowadzona jest gospodarka rolna, tworzą największe kompleksy na Górnym Śląsku, w Zagłębiu Lubińsko-Głogowskim oraz w okolicach Krakowa. Pozostałe (strefy wokół większych zakładów przemysłowych, składowisk odpadów oraz ruchliwych dróg) zajmują niewielkie powierzchnie i na małoskalowej mapie Polski można je traktować jako punkty. Żywność tam produkowana może nie odpowiadać normom w zakresie dopuszczalnej zawartości pewnych substancji chemicznych.

Do obszarów zdegradowanych – poza skażonymi – należy zaliczyć też takie, na których człowiek doprowadził do gwałtownego pogorszenia się jakości warunków agroekologicznych. Na przykład należą do nich te tereny, na których inwestycje przemysłowe doprowadziły do obniżenia się poziomu wód gruntowych. Najsilniej odczuli to rolnicy w rejonie Bełchatowa. Z kolei zaszarczenie gleb w rejonie kopalni siarki w Grzybowie doprowadziło do całkowitego zaniku roślinności. Przykłady takie można mnożyć.

Wnikliwej uwagi wymagają obszary potencjalnej degradacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Prócz obszarów ekologicznego zagrożenia należą do nich powierzchnie nadmiernie wylesione. Proces pozyskiwania coraz to nowych ziem pod uprawy rolnicze doprowadził do prawie całkowitego wytrzebienia lasów w niektórych częściach naszego kraju. W wielu przypadkach była to działalność krótkowzroczna, nastawiona na doraźne korzyści. Skutki tego są odczuwalne dopiero po wielu latach.

Lasy i zadrzewienia wpływają korzystnie na warunki przyrodnicze, są bowiem naturalną zaporą przeciwdziałającą nadmiernej prędkości wiatru,

Ryc. 30. Udział obszarów o dużej skali zagrożeń ekologicznych, 1996 (%)

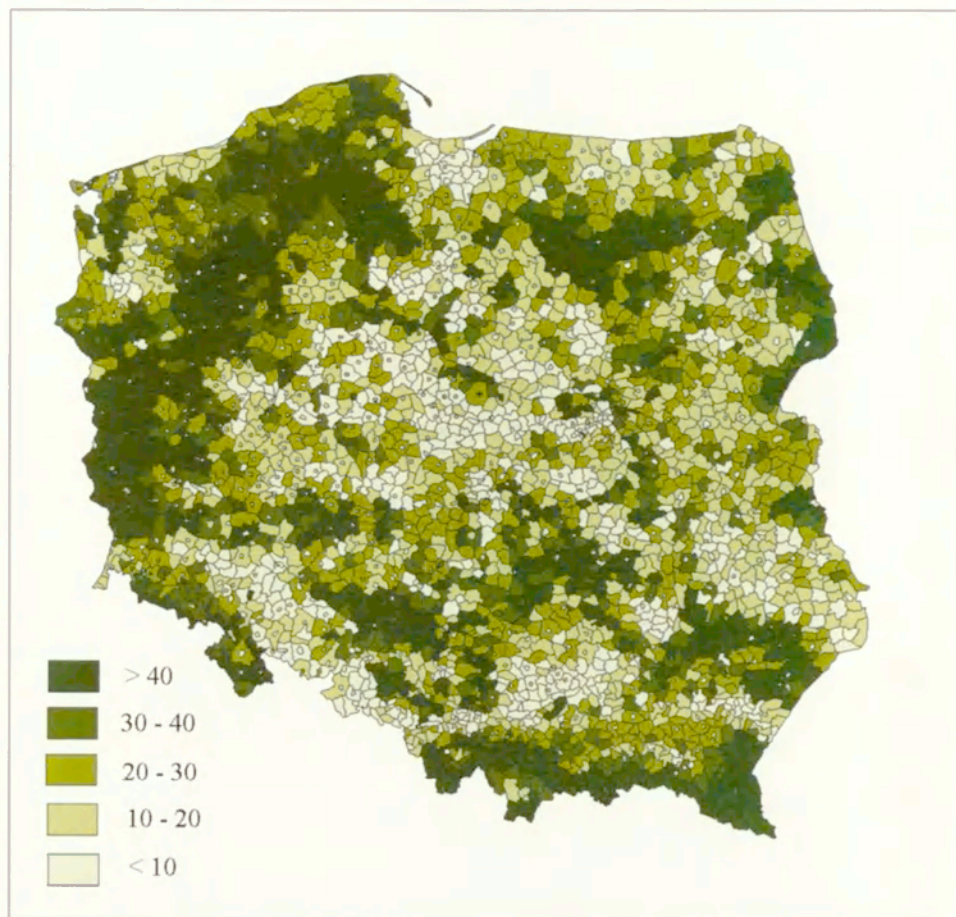
Share of areas characterized by high scale of ecological threats, 1996 (%)

erozji gleb oraz ich zanieczyszczeniu skażeniami przemysłowymi i komunikacyjnymi.

Najniższą lesistością charakteryzuje się środkowa i częściowo południowo-wschodnia Polska, gdzie udział lasów spada znacznie poniżej średniej krajowej, osiągając w niektórych gminach wartość poniżej 10%. Rekordowe pod tym względem są gminy Gać (woj. przemyskie) i Gręboszów (woj. tarnobrzeskie), w których lasów nie ma wcale (ryc. 31).

Wylesienia i nieprzemysłane zabiegi agrotechniczne powodują, że coraz większe powierzchnie użytków rolnych dotknięte są erozją gleby. W skali całego kraju zagrożone jest nią ponad 28% powierzchni rolnej, z czego silna erozja obejmuje około 4% użytków rolnych.

Brak zadrzewień i związane z tym zwiększone natężenie procesów erozyjnych jest szczególnie silne na terenach wyżynnych, między innymi na wylesionej Wyżynie Małopolskiej. W planach zagospodarowania przestrzennego gmin

Ryc. 31. Udział lasów w powierzchni ogólnej gmin, 1996 (%)

Share of forest in total area of communes, 1996 (%)

zwraca się obecnie uwagę na konieczność ochrony narażonych na erozję gruntów poprzez wprowadzanie trwałych zadrzewień i zakrzaceń. Podstawową formą ochrony tych ziem powinno być stosowanie odpowiedniej agrotechniki i właściwego płodozmianu.

9. OBSZARY KONFLIKTÓW

Obszary konfliktów w rolnictwie charakteryzują się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych oddziałujących negatywnie na możliwości wykonywania funkcji rolniczej. W myśl wcześniej przyjętych założeń trzeba podkreślić, że nie wszystkie obszary konfliktów mogą być włączone do grupy obszarów problemowych. Niektóre z nich są odmienną kategorią, nie wykazującą cech typowych dla obszarów problemowych.

W niniejszej pracy interesować nas będą tereny, na których mają miejsce konflikty pomiędzy rolnictwem a innymi funkcjami rozwojowymi, tj. przemysłem, transportem, turystyką, mieszkalnictwem i leśnictwem.

Wieloraka przydatność środowiska przyrodniczego jakiegoś obszaru do rozwoju różnych funkcji sprawia, że jest on miejscem potencjalnych konfliktów. Typowym układem konfliktowym w przestrzeni rolniczej jest sytuacja, kiedy tą samą przestrzeń charakteryzują korzystne warunki agroekologiczne oraz dogodne warunki dla rozwoju przemysłu, osadnictwa lub turystyki. Jeśli popyt na określone walory przestrzeni różnych podmiotów będzie większy od podaży pojawi się sytuacja konfliktowa.

Najostrzejsze konflikty rodzą się pomiędzy **rolnictwem i przemysłem**. Do głównych obszarów konfliktów należą strefy wokół dużych okręgów przemysłowych – Górny Śląsk, Legnicko-Głogowski Okręg Miedziowy, Bełchatowski Okręg Węglowy, Tarnobrzeskie Zagłębie Siarkowe, Wałbrzyskie Zagłębie Węglowe. Poza przejmowaniem przez przemysł gruntów dotychczas użytkowanych przez rolnictwo, konflikty wynikają także z zanieczyszczenia i degradacji środowiska przyrodniczego, w którym działa rolnictwo. Pochodną tych procesów jest wzrost powierzchni nieużytków, wyludnianie się obszarów wiejskich, ekstensyfikacja produkcji rolnej itp.

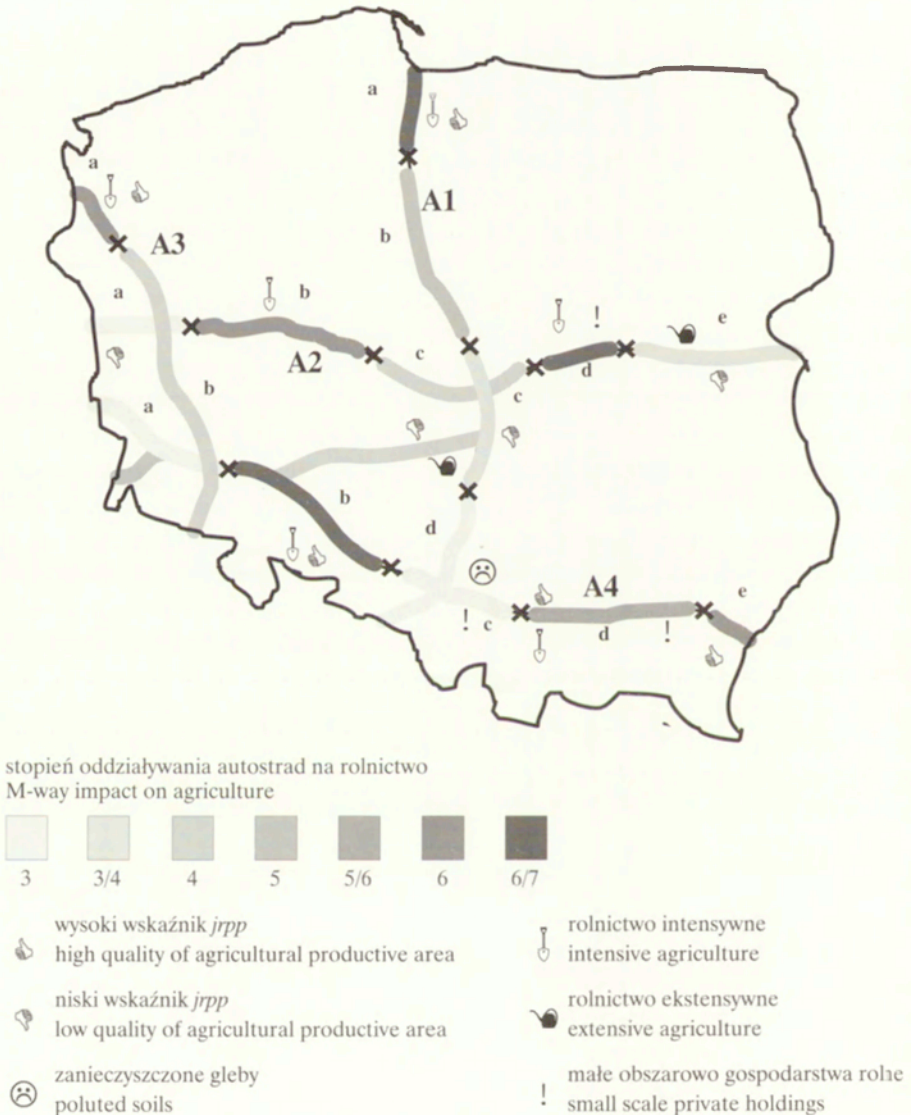
Tereny degradowanego przez przemysł środowiska przyrodniczego, na którym prowadzona jest działalność rolnicza, są szczególnym przypadkiem obszaru konfliktowego. Na przykład w rejonie Płocka, sąsiadują ze sobą grunty o wysokotowarowej produkcji warzywniczo-sadowniczej i obszary o funkcji przemysłowej (Petrochemia Płock). Ma tam miejsce zanieczyszczenie gleby, wody i powietrza oraz pogorszenie warunków hydrologicznych na skutek obniżenia się zwierciadła wód gruntowych. J. Falkowski (1993, s. 103) podaje przykład kopalni odkrywkowej w Bełchatowie, której niekorzystny wpływ zaznacza się na powierzchni 1800 km². Zdaniem autora rolnicy czują się tam niepewnie, a ich działalność cechuje tymczasowość.

W związku z budową projektowanych autostrad i modernizacją istniejących dróg, w najbliższych latach zaostrzy się konflikt na linii **rolnictwo – transport**.

Jak wykazano wcześniej kolizja pomiędzy rolnictwem a transportem oceniana może być negatywnie tylko ze względu na fakt wysysania gruntów rolnych oraz ich zanieczyszczenia. Pozytywne efekty takiego konfliktu to dynamiczny rozwój funkcji pozarolniczych i intensyfikacja produkcji rolnej, które obserwuje się od pewnego czasu w strefach wzdłuż tras komunikacyjnych o zasięgu ponadlokalnym (np. Warszawa – Katowice, Warszawa – Poznań, Gdańsk – Łódź, Kraków – Katowice). Jest to szczególnie istotne zjawisko dla obszarów zacofanych, poszukujących nowych bodźców rozwoju. A zatem planowane autostrady dla niektórych obszarów wiejskich przyniosą więcej korzyści niż strat.

Jeżeli przyjmie się przeciętną szerokość autostrady pomiędzy jej ogrodzeniem na około 100 m, okaże się, że odcinek 1 km wchłonie 10 ha terenu. Można zatem szacować, że na planowane drogi szybkiego ruchu trzeba przeznaczyć około 25 tys. ha gruntów, z czego na użytki rolne przypadnie nie mniej niż 15 tys. ha. Warto do tego doliczyć jeszcze tzw. strefę otuliny autostrady, z której wyłączona będzie produkcja roślinna.

Próbie określenia stopnia oddziaływania projektowanych autostrad na obszary rolnicze podjął autor wraz z R. Kulikowskim (1998). Syntezę wyników badań zawiera zamieszczona tabela 18 i rycina 32.

Ryc. 32. Stopień oddziaływania autostrad na rolnictwo

Tabela 18. Charakterystyka rolnictwa w strefach poszczególnych odcinków autostrad

Symbol odcinka autostrady	Schematyczny opis warunków naturalnych i wybranych cech rolnictwa	Stopień przekształceń terenów rolniczych
A 1 a	dobrze gleby, średnia wielkość gospodarstw, wysoka produktywność ziemi i wysoka produkcja towarowa, duże potencjalne możliwości dalszego rozwoju rolnictwa	6/7
A 1 b	dobrze warunki glebowe, średnia wielkość gospodarstw rolnych, wysoka produktywność ziemi na obszarze woj.: toruńskiego i płockiego	5
A 1 c	ubogie warunki glebowe, małe rozmiary gospodarstw, dominacja upraw mało intensywnych, niski poziom specjalizacji rolnictwa, niska produktywność ziemi	3/4
A 1 d	ubogie i bardzo ubogie gleby lub zanieczyszczone gleby, przewaga małych gospodarstw, duża gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich, wysoki odsetek ludności dwuzawodowej	3
A 2 a	ubogie i bardzo ubogie gleby, przeciętne rozmiary gospodarstw, znaczny udział wielkoskalowego rolnictwa publicznego (byłych PGR), przeciętna lub niska produktywność ziemi, wysokie walory krajobrazowe, możliwości wielofunkcyjnego rozwoju	3
A 2 b	przeciętne warunki glebowe, przeciętna wielkość gospodarstw, wysoki stopień specjalizacji produkcji rolnej, wysoki poziom produktywności i towarowości produkcji	6
A 2 c	przewaga słabych gleb, niski stopień specjalizacji rolnictwa, niska produktywność ziemi	4
A 2 d	dominacja gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji warzyw i owoców, wysoka produktywność i towarowość produkcji	6/7
A 2 e	słabe i częściowo przeciętne warunki glebowe, niska produktywność ziemi, niski stopień specjalizacji rolnictwa	3/4
A 4 a	bardzo słabe gleby, mały udział użytków rolnych, niska produktywność i towarowość rolnictwa na jednostkę ziem uprawnych	3
A 4 b	dobrze i bardzo dobre gleby, intensywne uprawy i wysoka produktywność ziemi oraz wysoki stopień towarowości rolnictwa	6/7
A 4 c	niska jakość zanieczyszczonych metalami ciężkimi gleb, bardzo małe gospodarstwa, ogródki działkowe, przeciętna produktywność ziemi, gęsto zaludnione obszary zurbanizowane ze znacznym udziałem ludności dwuzawodowej	3
A 4 d	wysoka i średnia jakość gleb, małe gospodarstwa, przeciętna produktywność ziemi, niski stopień towarowości, gęsto zaludnione tereny wiejskie z dużym udziałem ludności dwuzawodowej	5/6
A 4 e	bardzo dobre gleby, dominacja małych gospodarstw, wysoka produktywność ziemi, przeciętny stopień towarowości, znaczny udział upraw przemysłowych, warzyw i owoców	6
A 3 a	dobrze gleby, znaczny udział wielkoobszarowych gospodarstw, wysoka produktywność i towarowość rolnictwa	6
A 3 b	niska jakość gleb, przeciętne rozmiary gospodarstw rolnych, niska lub przeciętna produktywność ziemi, duża liczba ludności dwuzawodowej, atrakcyjność krajobrazu – możliwość wielofunkcyjnego rozwoju	4
A 8	niska jakość gleb, dominacja przeciętnej wielkości gospodarstw indywidualnych, niska specjalizacja rolnictwa, niska produktywność ziemi, niski stopień towarowości rolnictwa	4

Źródło: opracowano na podstawie R. Kulikowski, J. Bański, 1998, s. 34.

Ostre konflikty występują w strefach podmiejskich większych miast, gdzie z funkcją rolniczą konkuruje mieszkalnictwo; w pewnym stopniu także przemysł oraz transport. Mają tu miejsce dwa sprzeczne ze sobą procesy. Chłonny rynek zbytu jest bodźcem do intensyfikacji rolnictwa i powiększania powierzchni użytków rolnych, z drugiej strony rozrost terytorialny i ludnościowy miast powoduje stały ubytek tych gruntów.

Powyższą sprzeczność interesów prześledzono na przykładzie gmin leżących na południowy-zachód od Warszawy (Michałowice, Błonie, Ożarów Mazowiecki, Raszyn). Dobre gleby oraz intensywne rolnictwo nastawione na produkcję warzyw gruntowych to czynniki, które hamowały spadek powierzchni gruntów rolnych; w okresie 1978–1988 ich powierzchnia nawet wzrosła. Z kolei w gminach podwarszawskich o słabych glebach oraz tradycyjnym rolnictwie ubytek użytków rolnych przekroczył w analogicznym okresie 10%. Działo się tak w rejonie Puszczy Kampinoskiej (Czosnow, Izabelin, Leoncin, Leszno), gdzie słabe grunty były zalesiane bądź przekazywane pod zabudowę.

Na początku lat dziewięćdziesiątych rozbudowa sieci osadniczej i komunikacyjnej oraz rozwój drobnej przedsiębiorczości w strefie podmiejskiej Warszawy spowodowały zmniejszenie się powierzchni użytków rolnych w „zagłębiu warzywniczym”. Produkcja rolna nie była już na tyle opłacalna, aby skutecznie chronić grunty rolne przed parciem innych form użytkowania. Toteż notowano tam duże zmiany w rolniczym użytkowaniu ziemi.

Wcześniejsze badania autora w różnych regionach kraju wykazały, że właśnie na terenie gmin podmiejskich o intensywnym i towarowym rolnictwie notowano najmniejsze przeobrażenia w strukturze użytkowania ziemi. Należy jednak przypuszczać, że sytuacja ta podobnie jak w strefie podwarszawskiej zmieni się. Znaczny wzrost gospodarczy kraju sprzyja rozbudowie terenów osiedlowych i komunikacyjnych, które wchłaniać będą coraz to większe obszary zdominowane dotychczas przez funkcję rolniczą.

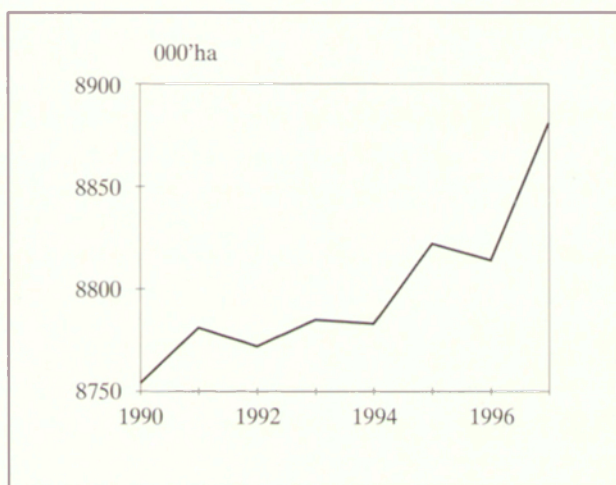
Deglomeracja ma więc pozytywne i negatywne skutki dla rolniczego użytkowania ziemi. Zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych, ale jednocześnie intensyfikuje sposób ich zagospodarowania. Poza tym obszary rolnicze będące do niedawna zaniedbane i zacofane, na skutek zmniejszania się dystansu do rynków zbytu mają nowe bodźce rozwoju.

Kolejny konflikt ma miejsce na obszarach, które mogą być użytkowane przez rolnictwo i leśnictwo. Ubogie w lasy są przede wszystkim tereny o intensywnej produkcji rolnej, gdzie inne formy działalności gospodarczej podporządkowano rolnictwu. Brak lasów i zadrzewień stwarza zagrożenie degradacją gleb (erozją i zanieczyszczeniem), stepowienia terenów i pogorszenia warunków wodnych. Procesy te na niektórych terenach trwają już od dziesiątek lat. Wskazane jest zatem wzmocnienie funkcji glebochronnych i wodochronnych poprzez nasadzenie nowych lasów, kosztem użytków rolnych – głównie gruntów ornych.

Teoretycznie umotywowana konieczność zalesień nie ma przełożenia w praktyce. Dobre jakościowo grunty rolne chronione są prawem i istnieje na nie duży popyt. Są one na ogół bardzo wylesione, a mimo to rolnictwo zgłasza tam zapotrzebowanie na nowe ziemie z racji m.in. występującego rozdrobnienia gospodarstw. Rolnicy są więc zainteresowani powiększaniem powierzchni swoich gospodarstw, co koliduje z potrzebą prowadzenia zalesień.

W skali kraju przewiduje się wyłączyć z produkcji rolniczej i zalesić około 680 tys. ha, z tym, że proces ten jest i będzie w najbliższych latach bardzo powolny.

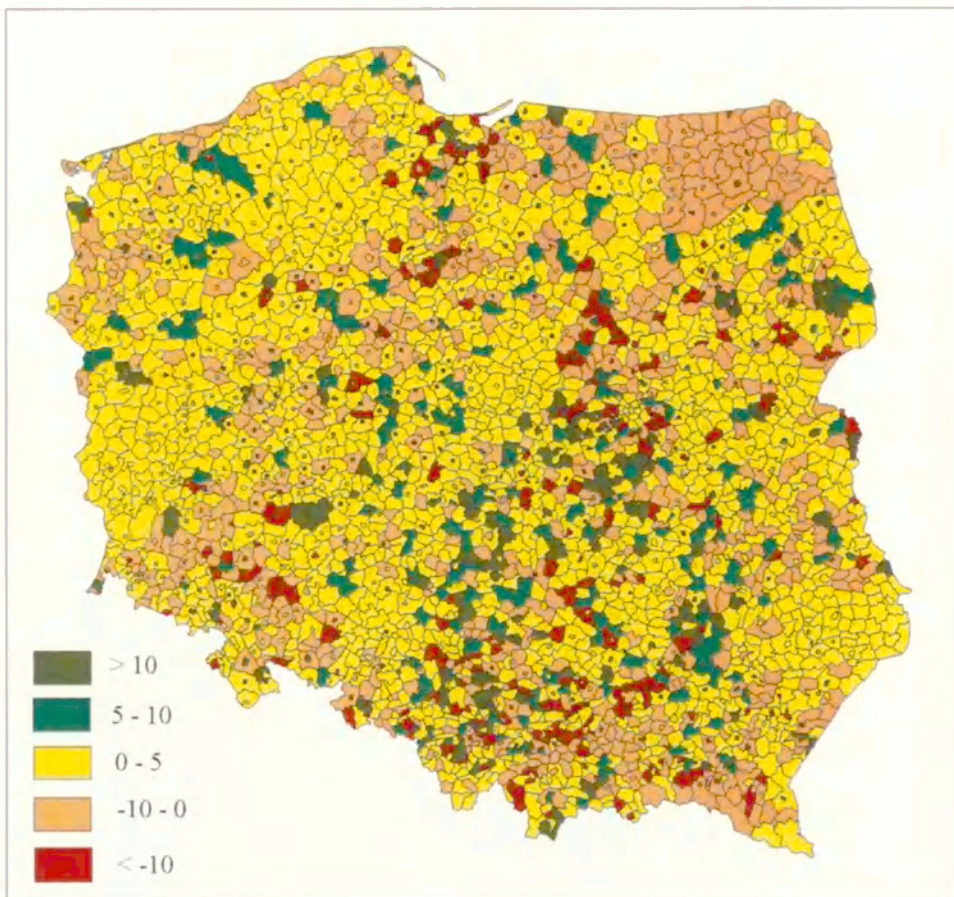
W wyniku planowego zalesiania najłabszych gruntów rolniczych rośnie lesistość kraju (ryc. 33). Wzrost ten nie jest jednak zadowalający, w dalszym ciągu bowiem spada powierzchnia lasu w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w 1996 r. wynosiła ona 0,23 ha).

Ryc. 33. Powierzchnia lasów, 1990 – 1997

Area of forest, 1990 – 1997

Z pewnym uproszczeniem można przyjąć, że wzrost powierzchni lasów wystąpił na terenach o lesistości przekraczającej przeciętną krajową (ryc. 34). Spadek był zaś typowy dla obszarów o niskiej lesistości. Jest to niekorzystny proces, który powinien być zahamowany. Z jednej strony tworzy się duże kompleksy leśne, z drugiej zaś istnieją obszary prawie całkowicie wylesione – zagospodarowane wyłącznie przez rolnictwo – nieatrakcyjne turystycznie, o zdeformowanym krajobrazie. Fundusze na zalesienia trzeba kierować przede wszystkim tam, gdzie lasów jest najmniej.

Ryc. 34. Zmiana powierzchni lasów, 1988 – 1996 (1988 = 100%)

Changes in area of forest, 1988 – 1996 (1988 = 100%)

Tabela 19. Grunty rolne i leśne (ha) przeznaczone pod inne użytkowanie, 1988 – 1994

Rok	Osiedla	Tereny przemysłowe	Tereny komunikacyjne	Użytki kopalne	Inne
1988	2214	909	539	1751	1638
1989	2625	824	425	1330	1392
1990	1750	446	363	1420	1009
1991	1953	647	174	719	1083
1992	2832	461	241	1164	1545
1993	4120	598	196	1107	1662
1994	2579	478	242	1165	1610

Źródło: dane MOŚZNIŁ.

Kolejny konflikt występuje na obszarach pełniących funkcję **rolniczą oraz turystyczno-rekreacyjną**. Według J. Siuty (1995, s. 84) szeroko rozumiana turystyka oddziałuje na ogół ujemnie na środowisko, powodując zniszczenie szaty roślinnej i gleby oraz nasilając zjawisko erozji. Straty ekologiczne wywołane rozwojem turystyki były tematem badań w SGGW (Symonowicz 1990, s. 48–56).

Turystyka rozwija się na terenach atrakcyjnych kulturowo, o wysokich walorach krajobrazowych i przyrodniczych. Ze względu na te wartości są one chronione. Na tym tle ogniskują się główne konflikty pomiędzy turystyką i rolnictwem. Około 26% powierzchni naszego kraju podlega ochronie. Parki Narodowe, w których użytkowanie ziemi podlega szczególnym restrykcjom, to niewiele ponad 1% terytorium Polski. Użytki rolne zajmują 45% powierzchni obszarów chronionych i jest to 19% wszystkich użytków rolnych. Te liczby świadczą o silnej relacji pomiędzy terenami chronionymi, atrakcyjnymi turystycznie a występującą tam gospodarką rolną.

Kolizja wynika m.in. z zanieczyszczenia przez gospodarkę rolną obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych i niszczenia naturalnych form krajobrazu. Technologia produkcji w rolnictwie nie jest zazwyczaj podporządkowana celom ochrony środowiska przyrodniczego. Należy zatem odejść od wzorów krajów zachodnioeuropejskich, w których rolnictwo miało duży wpływ na kryzys ekologiczny terenów chronionych, w tym także zanieczyszczenie użytków rolnych poprzez nadmierne nawożenie, niszczenie różnorodności krajobrazowej, nieracjonalne stosowanie środków ochrony roślin.

Z drugiej strony presja turystyczna o największym natężeniu w dni wolne od pracy wywołuje znaczne zmiany w środowisku przyrodniczym, a „dzikie” budownictwo lotniskowe, wysypiska śmieci, niszczenie drzewostanu, powodują nieodwracalne zmiany w krajobrazie. Cierpi na tym również gospodarka rolna.

Wielką szansą dla obszarów chronionych o funkcjach rolniczych i turystycznych jest rozwój agroturystyki. Już dziś istnieją wsie, których mieszkańcy czerpią z niej pokaźne zyski. Dzieje się tak np. w niektórych miejscowościach na Suwalszczyźnie. Produkcja rolna w gospodarstwach, które do niedawna nie miały perspektyw rozwoju, podporządkowana jest odwiedzającym je turystom i letnikom. Poza tradycyjną uprawą zbóż, uprawia się ziemniaki i warzywa, zakłada nowe plantacje sadownicze. Okazuje się zatem, że możliwe jest harmonijne połączenie rolnictwa z turystyką, przynoszące korzyści mieszkańcom wsi oraz odwiedzającym je turystom.

III. EWOLUCJA ROLNICZYCH OBSZARÓW PROBLEMOWYCH

10. TYPY ROLNICZYCH OBSZARÓW PROBLEMOWYCH

Poniższe zestawienie informuje w sposób syntetyczny o cechach oraz metodach delimitacji obszarów problemowych według typów (tab. 20).

Tabela 20. Typy rolniczych obszarów problemowych

	Typ	Cechy obszaru	Metoda delimitacji
1)	obszary opóźnione w rozwoju:	najniższy w skali kraju poziom rozwoju rolnictwa:	zestaw cech diagnostycznych:
	a) patologiczne	brak szans rozwoju	minimalne wartości mierników
	b) krytyczne	niskie szanse rozwoju	w większości minimalne wartości mierników
	c) progowe	zdolne do rozwoju	niskie i minimalne wartości mierników
2)	obszary rezerw produkcyjnych		
	a) przyrodniczych	niskie efekty produkcyjne w stosunku do jakości środowiska przyrodniczego	wartość produkcji globalnej z 1 ha w przeliczeniu na 1 pkt. <i>jpp</i> lub relacje pomiędzy teoretycznymi i rzeczywistymi plonami
	b) społeczno-ekonomicznych	niskie efekty produkcyjne w stosunku do poziomu rozwoju rolnictwa	plony 4 zbóż na 1 pkt. wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa (W_p)
3)	obszary konfliktów	kolizja pomiędzy rolnictwem a innymi funkcjami gospodarczymi ogranicza należyte wykonywanie funkcji rolniczej	rozpoznanie na podstawie badań terenowych i literatury
4)	obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych:		
	a) obszary niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej	naturalne warunki przyrodnicze utrudniają produkcję rolną	niski wskaźnik <i>jpp</i> lub innych syntetycznych mierników walorów agroekologicznych
	b) obszary zdegradowanego środowiska rolniczego	zdegradowane przez człowieka środowisko przyrodnicze utrudnia produkcję rolną	różne wskaźniki zanieczyszczenia lub degradacji środowiska przyrodniczego

Przeprowadzony podział rolniczych obszarów problemowych na cztery grupy – potwierdzony ich późniejszym rozpoznaniem – nie oznacza, że jest to zbiór zamknięty – wszystko zależy bowiem od przyjętej definicji obszaru problemowego, która może mieć bardzo różnorodną konotację. Na przykład J. Kołodziejcki (1997, s. 107) na mapie obszarów problemowych rolnictwa umieścił rejony występowania najlepszych i najgorszych gruntów ornych, tereny o największych efektach wzrostu produkcji rolnej oraz obszary, gdzie występowały PGR-y.

Ryc. 35. Rolnicze obszary problemowe w Polsce

- 1 – obszary zdegradowanej rolniczej przestrzeni produkcyjnej, 2 – obszary opóźnione w rozwoju.
 3 – obszary przyrodniczych rezerw produkcyjnych, 4 – obszary ekonomicznych rezerw produkcyjnych,
 5 – obszary niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Agricultural problem areas in Poland

- 1 – agricultural areas characterized by degradation of natural environment, 2 – agricultural backward areas
 3 – areas of natural productive reserves, 4 – areas of economic productive reserves, 5 – areas of low quality of natural environment

11. GENEZA ROLNICZYCH OBSZARÓW PROBLEMOWYCH

Rolnicze obszary problemowe, w tym głównie obszary opóźnione w rozwoju, obszary zdegradowanego środowiska oraz obszary rezerw produkcyjnych, powinny być ujmowane dynamicznie – jako jednostki zmieniające swój zasięg przestrzenny w czasie. Wśród nich możemy wyróżnić:

- a) obszary upadające – trwa proces powstawania obszaru problemowego,
- b) obszary stagnacji – obszar problemowy oczekuje na bodźce rozwoju,
- c) obszary wzrostu – w wyniku pojawienia się jakichś bodźców (wewnętrznych lub zewnętrznych) dochodzi do wzrostu gospodarczego, czyli trwa proces zanikania obszaru problemowego.

Proces powstawania obszaru problemowego jest długotrwały, o zróżnicowanym natężeniu i zależy od wielu przyczyn, które można podzielić na dwie grupy:

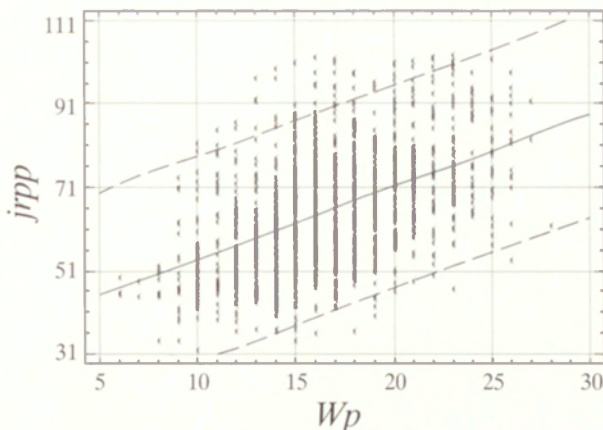
- 1) przyczyny pierwotne – historyczne oraz przyrodnicze,
- 2) przyczyny wtórne – techniczno-organizacyjne, społeczno-kulturowe i produkcyjne.

Podział ten jest umowny; najczęściej dochodzi bowiem do zjawiska interferencji, czyli wzajemnego nakładania się przyczyn pierwotnych i wtórnych tworzących nierozzerwalną całość. Na przykład niski poziom kultury rolnej może wynikać z zaszłości historycznych, a niekorzystne warunki agroekologiczne m.in. z rozwoju uciążliwych dla środowiska gałęzi przemysłu lub nadmiernych wylesień.

Warunki agroekologiczne są w znacznym stopniu niezależne od człowieka, aczkolwiek dzięki takim zabiegom, jak wapnowanie gleby, melioracja, nawożenie, mogą być w niewielkim zakresie przez niego optymalizowane. Postęp nauki i techniki sprawia, że w tej swoistej grze z naturą, człowiek ma coraz większe możliwości stosowania nowych kierunków rolniczego zagospodarowania ziemi.

Niekorzystne warunki środowiska przyrodniczego były ważną przyczyną w procesie kształtowania się większości obszarów opóźnionych w rozwoju (ryc. 36), w tym głównie – karpackiego, knyszyńsko-białowieskiego i świętokrzyskiego. Poważne ograniczenia glebowo-klimatyczne hamowały postęp rolnictwa m.in. poprzez zawężenie spektrum możliwych kierunków produkcji roślinnej. Z tego też względu obszary te znalazły się także w kategorii obszarów niskiej jakości środowiska przyrodniczego.

Obszary problemowe powstają także w wyniku degradacji środowiska przyrodniczego, poprzez nieprzemyślaną działalność gospodarczą człowieka. Chodzi tu tylko o te tereny, na których gospodarka rolna narażona jest na produkcję zanieczyszczonej żywności. Obejmują one na ogół niewielkie powierzchnie, dlatego też należy je rozpatrywać w mikroskali.

Ryc. 36. Zależność poziomu rozwoju rolnictwa (W_p) i wskaźnika $jrpp$

Correlation between level of development of agriculture (W_p) and value of quality index of natural environment ($jrpp$)

Polaryzacja gospodarcza, w tym zacofanie i ubóstwo obszarów rolniczych na tle przeszłości historycznej wynika z następujących przyczyn: przynależności do trzech różnych zaborów, zniszczeń wojennych, silnych ruchów migracyjnych związanych z wojną i zmianą granic Polski, polityką gospodarczą państwa po II wojnie światowej.

Przyczyny historyczne odbiły swoje piętno najsilniej w północno-wschodniej i północno-zachodniej Polsce. Wschodnia część kraju wchodząca kolejno w skład Rusi, Litwy, Polski, Prus, Rosji, podlegała różnym wpływom politycznym, kulturowym i gospodarczym. Długi okres pod zaborem zacofanej ekonomicznie Rosji odbił się zaniedbaniem tego terenu, w tym zwłaszcza rolnictwa. Ponadto peryferyjne położenie nie sprzyjało rozwojowi, wręcz przeciwnie – przyczyniało się do zacofania gospodarczego.

Na przykład w 1910 r. w woj. białostockim (w granicach sprzed 1975 r.) na 1000 mieszkańców, w przemyśle zatrudnionych było 10,6 osoby, przy przeciętnej krajowej 49,6 osoby (Horodeński 1985, s. 32).

Zaniedbania w rozwoju ziem wschodnich nie były łagodzone w okresie międzywojennym – przeciwnie – pogłębiały się. Największe problemy wynikały z przeludnienia wsi. Miasta w tym samym czasie nękanie były bezrobociem. A. Wróbel (1983, s. 7–9) zwraca uwagę na to, że problem podziału na słabo zagospodarowany wschód i dobrze rozwinięty zachód nie został w okresie międzywojennym rozwiązany i stał się głównym zadaniem dla polityki rozwoju regionalnego po II wojnie światowej.

Syndrom zapóźnienia i zacofania rolnictwa „Ściany Wschodniej” tkwi między innymi w tradycjach historyczno-kulturowych złego gospodarowania i wzorach kulturowych nastawionych na trwanie, a nie na zmianę. Dodatkowo na obszarach do niedawna zagospodarowanych przez sektor państwowy występuje kompleks barier określanych jako „spuścizna pegecerowska”.

Inne elementy przyczyn historycznych odgrywały rolę na Pomorzu. Po drugiej wojnie światowej duże połacie ziemi znalazły się bez gospodarza. Zasiedlanie ich ludnością z byłych wschodnich ziem polskich łądziło tylko istniejący problem zapuszczonej oraz nieużytkowanej ziemi. Przybyła ludność preferowała inne sposoby gospodarowania i kierunki produkcji rolnej. Zniszczono i zaprzepaszczone dorobek poprzedników.

Do zagospodarowania byłych majątków niemieckich i odłogów powołano Państwowe Gospodarstwa Rolne, które miały być gospodarstwami pomocniczymi służącymi gospodarstwom chłopskim. Niektóre z nich kierowane przez przypadkowe osoby (z klucza partyjnego) przyczyniły się do upadku kultury i „morale” pracujących w nich ludzi. Niszczono i rozkradano majątek, a dziś doszły do tego poważne problemy społeczne – bezrobocie, alkoholizm, brak perspektyw życiowych.

Ponadto na ziemiach uzyskanych po II wojnie światowej występuje od dawna problem związany z własnością gruntów. Ludność rolnicza, która napły-

T a b e l a 21. Ocena wpływu przyczyn powstawania rolniczych obszarów problemowych

Obszar/przyczyny		Pierwotne			Wtórne	
		histo-ryczne	przyrod-nicze	techn.-organizac.	społeczno-kulturowe	produk-cyjne
obszary opóźnio- ne w rozwoju	jury krak.-częst.	slaby	obojętny	slaby	silny	slaby
	karpacki	silny	silny	silny	silny	silny
	knysz.-białow.	silny	silny	silny	silny	silny
	lubuski	obojętny	obojętny	slaby	silny	slaby
	maz.-poleski	slaby	slaby	silny	slaby	silny
	olsztyński	silny	slaby	slaby	slaby	silny
	sand.-roztocz.	silny	obojętny	slaby	silny	slaby
obszary rezerw produkcyjnych	środkowopom.	silny	obojętny	obojętny	slaby	slaby
	świętokrzyski	slaby	silny	silny	silny	silny
	lubel.-sandom.	slaby	obojętny	silny	slaby	obojętny
	małopolski	slaby	obojętny	silny	slaby	obojętny
	podlaski	silny	slaby	slaby	silny	slaby
	przemyski	slaby	obojętny	silny	slaby	obojętny
	sudecki	obojętny	obojętny	slaby	slaby	slaby
żuław.-warm.	slaby	slaby	obojętny	slaby	obojętny	
obszary nieko- rzystnych warun- ków przyrodni- czych	kaszub.-kraj.	obojętny	silny	obojętny	obojętny	slaby
	mazur.-kurp.	slaby	silny	slaby	slaby	slaby
	podlaski	slaby	silny	slaby	slaby	slaby
	karpacki	×	silny	×	×	×
	kaszubski	×	silny	×	×	×
obszary nieko- rzystnych warun- ków przyrodni- czych	mazur.-kurp.	×	silny	×	×	×
	ostrzeszowski	×	silny	×	×	×
	podlaski	×	silny	×	×	×
	suwalski	×	silny	×	×	×
	świętokrzyski	×	silny	×	×	×

Źródło: opracowanie własne.

nęła tam z innych części Polski, wyraża obawy co do przyszłości zagospodarowanej przez nią ziemi. Zamierzone wejście naszego kraju do Unii Europejskiej jest tam postrzegane przez pryzmat niepewnej przyszłości terenów „poniemieckich”. Problem ten potęgują wypowiedzi byłych właścicieli majątków ziemskich, którzy wyrażają chęć ich odzyskania. Wszystko to wzmacnia niepewność i osłabia przywiązanie do ziemi. Uwidacznia się to brakiem większych inwestycji w gospodarstwach, których wygląd nie zmienia się od dziesiątek lat.

Przyczyny wtórne wiążą się z działalnością gospodarczą człowieka i dzielą się na trzy grupy: społeczno-kulturowe, techniczno-organizacyjne i produkcyjne. Charakteryzowano je szczegółowo przy okazji omawiania poszczególnych obszarów problemowych.

Do uwarunkowań społeczno-kulturowych zalicza się: niski poziom wykształcenia rolników, nadmierną gęstość zaludnienia, wysoki stopień bezrobocia, złe wzorce gospodarowania ziemią, tradycje itp. Część z nich to elementy niewymierne i trudne do jednoznacznej oceny.

Do przyczyn techniczno-organizacyjnych należą: zaniedbania w rozwoju infrastruktury technicznej (kanalizacja, gazyfikacja, bieżąca woda, elektryfikacja), ograniczenia w dostępności komunikacyjnej (mała gęstość dróg i ich zła jakość, niski poziom usług komunikacyjnych, duża odległość do usług i rynków zbytu), niski poziom mechanizacji i melioracji, rozdrobnienie struktury agrarnej gospodarstw.

Przyczyny produkcyjne to rezultat wszystkich wymienionych wcześniej uwarunkowań. Należą do nich wysokie koszty produkcji rolnej, niska wydajność pracy i niskie efekty produkcyjne, niski stopień towarowości.

12. PERSPEKTYWY ROLNICTWA NA OBSZARACH PROBLEMOWYCH

W latach dziewięćdziesiątych ujawnił się wzrost natężenia procesów przestrzennego różnicowania obszarów wiejskich. Szczególnie silna polaryzacja objęła rolnictwo. Różnice pomiędzy obszarami wysoko i nisko rozwiniętymi zamiast być niwelowane – pogłębiają się. Największą zapaść rolnictwa obserwuje się na obszarach problemowych, które wymagają szczególnej uwagi ze strony władz samorządowych i rządowych wszystkich szczebli.

W okresie restrukturyzacji i procesów dostosowawczych do Unii Europejskiej obszary problemowe są podatne na wszelkie zjawiska patologiczne i w związku z tym wymagać będą największej pomocy. W pierwszej kolejności powinna ona polegać na opracowaniu analiz prognostycznych oraz strategii rozwoju, przy czym każdy z rozpoznanych obszarów wymagać będzie innych rozwiązań.

Wydaje się, że na obszarach opóźnionych w rozwoju oraz niskiej jakości

rolniczej przestrzeni produkcyjnej samo rolnictwo nie ma szans rozwoju i jest skazane na upadek. Dlatego też uzasadnioną byłaby promocja innych funkcji gospodarczych, w tym głównie leśnictwa oraz turystyki i rekreacji. Wielofunkcyjny rozwój rolniczych obszarów problemowych może w dłuższym okresie zahamować negatywne procesy w rolnictwie i zapewnić godziwe życie utrzymującym się z niego ludzi. Trzeba tu jednak dodać, że rozwój funkcji pozarolniczych na obszarach problemowych z północnej Polski jest utrudniony ze względu na rozproszone osadnictwo wiejskie oraz małą gęstość ośrodków miejskich.

Wielu badaczy przewiduje, że w nadchodzącym okresie utrzyma się duża grupa chłopo-robotników, co osłabi wysoki poziom bezrobocia na wsi i złagodzi procesy restrukturyzacji rolnictwa. Wydaje się jednak, że takiej perspektywie nie będzie sprzyjać sytuacja ekonomiczna. Wejście do Unii Europejskiej uruchomi proces zmniejszania zatrudnienia w rolnictwie, ale także zjawisko wypychania z rynku pracy osób dwuzawodowych na skutek widocznego już dzisiaj ograniczania zatrudnienia w przedsiębiorstwach. Jeśli uwzględni się istnienie bariery popytu na źle wykształconą wiejską siłę roboczą oraz słabnący popyt na rodzime produkty żywnościowe na skutek konkurencyjnych cen żywności zachodniej, to okaże się, że problem rozdrobnienia agrarnego na rozpoznanych obszarach może być trudny do rozwiązania, a nawet może się pogłębiać.

Dużą szansą dla obszarów karpackiego i świętokrzyskiego jest harmonijne połączenie rolnictwa z turystyką. Dochody z turystyki mogą dorównać, a nawet przekroczyć te, które uzyskuje się z produkcji rolnej. Ich źródłem będą przede wszystkim usługi noclegowe i sprzedaż artykułów żywnościowych. Inną korzyścią może być skierowanie istniejących nadwyżek siły roboczej do szeroko rozumianej obsługi ruchu turystycznego.

Turystyka może stymulować rozwój nowych kierunków w produkcji rolnej. Chodzi głównie o zwiększenie powierzchni upraw ogrodniczych i wzrost pogłowia zwierząt trawożernych. Najbardziej pożądanym kierunkiem rozwoju rolnictwa na obszarach górskich powinna być produkcja zwierzęca, a zwłaszcza chów bydła i owiec, która z punktu widzenia ochrony środowiska sprzyja racjonalnemu użytkowaniu gruntów.

Większość obszarów opóźnionych w rozwoju oraz o niskiej jakości walorów agroekologicznych charakteryzują atrakcyjne warunki środowiska przyrodniczego, sprzyjające rozwojowi rekreacji. Powstawanie osiedli domów letniskowych może stać się poważnym bodźcem wzrostu obszarów zacofanych. Badania w gminach położonych na terenach atrakcyjnych turystycznie (Łochów, Stawiguda, Zawoja) wykazały gwałtowny rozwój budownictwa letniskowego. Najślabsze użytki rolne są „odrolniane” i sprzedawane pod zabudowę letniskową. Jeszcze gwałtowniej zmieniają się ceny działek, które w ciągu ostatnich paru lat wzrosły od kilkunastu do kilkudziesięciu razy.

Na obszarze knyszyńsko-białowieskim, mazowiecko-poleskim, olsztyńskim i częściowo sandomiersko-roztoczańskim, szans rozwoju rolnictwa można upatrywać w przydatności ekosystemu rolniczego do prowadzenia proekologicznej gospodarki. Musi temu towarzyszyć dostosowanie kierunków produkcji rolnej do warunków przyrodniczych (są to tereny o wysokich walorach turystycznych, krajobrazowych i ekologicznych) i rynkowych. Walory agroekologiczne przemawiają za tym, aby podstawowym kierunkiem rozwoju rolnictwa była produkcja zdrowej żywności. Względy turystyczne wskazują na potrzebę rozwoju sadownictwa i ogrodnictwa. Głównym kierunkiem działań w zakresie gospodarki żywnościowej powinna być zatem ekologiczacja rolnictwa. Proces ten powinien prowadzić do eliminacji konfliktów na linii rolnictwo – środowisko przyrodnicze. Będzie on wymagał dostosowania infrastruktury i metod gospodarowania do wymogów ochrony środowiska oraz odpowiedniej edukacji społeczności wiejskiej. Konserwatyzm i niski poziom wiedzy rolników sprawia, że możliwości aktywizacji gospodarki żywnościowej nie są obecnie w sposób należyty wykorzystane. Miejscowa ludność ostrożnie przyjmuje nowości i akceptuje je z pewnym opóźnieniem, po przekonaniu się, że są one użyteczne.

Agroturystyka i rolnictwo ekologiczne nie mogą zastąpić rolnictwa tradycyjnego, niemniej na obszarach problemowych mogą być znaczącym elementem ich gospodarczej aktywizacji. Innym elementem aktywizacji zarówno jeśli chodzi o produkcję żywności jak i zatrudnienie pozarolnicze może być położenie w pobliżu istniejących lub planowanych przejść granicznych. Sąsiedztwo z Ukrainą, Białorusią i Litwą stwarza szanse rozwoju handlu produktami rolnymi.

Z kolei obszary lubuski i środkowopomorski mają teoretycznie łatwiejszą drogę do osiągnięcia przeciętnego poziomu rolnictwa. Największych szans poprawy należy upatrywać w „wejściu” polskiej żywności na rynek niemiecki, w tym z zaopatrzeniem aglomeracji berlińskiej w zdrowe produkty rolne.

Zupełnie innych posunięć wymagają obszary rezerw produkcyjnych. Są to potencjalne zagłębienia żywnościowe naszego kraju, gdzie funkcja rolnicza powinna być wiodącą i chronioną odpowiednimi unormowaniami prawnymi (np. zakaz przeznaczania użytków rolnych pod inne formy użytkowania, ograniczenie możliwości zmian kierunku użytkowania ziemi, zakaz budowy uciążliwych dla środowiska zakładów przemysłowych, ograniczenie możliwości podziału gruntów na mniejsze parcele itp.). Po trudnym okresie transformacji tamtejsze rolnictwo „okrzepnie” i będzie skutecznie konkurowało z rolnictwem zachodnioeuropejskim.

Ewentualny zalew rynku Unii polskimi produktami żywnościowymi jest postrzegany przez niektóre kraje jako poważne niebezpieczeństwo dla ich rodzimej gospodarki rolnej. Dopóki jednak koszty produkcji polskiej żywności nie ulegną radykalnej obniżce obawy analityków unijnych są nieuzasadnione.

Na obszarach niekorzystnych warunków przyrodniczych rolnictwo powinno bezkolizyjnie łączyć się z innymi funkcjami gospodarczymi. Produkcja roślinna winna być podporządkowana produkcji zwierzęcej, która rozwijać się będzie w dużych powierzchniowo gospodarstwach rolnych. W związku z tym zmianie ulegnie prawdopodobnie struktura użytkowania ziemi, w której wzrośnie udział użytków zielonych kosztem gruntów ornych. Część gruntów ornych – zwłaszcza tych najślabszych – powinna być zalesiona.

Na obszarach zdegradowanego środowiska przyrodniczego należy dążyć do stosowania racjonalnych zabiegów agrotechnicznych, które mogą niwelować stopień skażenia. Chodzi szczególnie o zoptymalizowanie nawożenia mineralnego i uzupełnianie go w większym stopniu przez nawozy naturalne, wprowadzanie upraw wieloletnich i zadrzewień śródpolnych oraz zalesianie słabszych jakościowo gruntów.

Na obszarach ekologicznego zagrożenia należy:

- stosować rośliny odporne na dany rodzaj zanieczyszczenia,
- hamować zakładanie plantacji sadowniczych w rejonach o podwyższonej emisji pyłów zawierających szkodliwe dla zdrowia człowieka związki chemiczne,
- prowadzić stały monitoring zanieczyszczeń,

Przyszłość obszarów zagrożonych degradacją będzie zależeć od decyzji planistyczno-przestrzennych. Dotychczas główną przyczyną nieprawidłowości w procesie planowania inwestycji przemysłowych w zakresie ochrony środowiska stanowiła dominacja planowania gospodarczego nad planowaniem przestrzennym. Obecnie samorządy terytorialne mają istotny wpływ na tego typu decyzje, można mieć więc nadzieję, że proces degradacji środowiska naturalnego będzie się osłabiał.

Na zakończenie warto pokusić się o wyodrębnienie głównych szans i barier rozwoju rolniczych obszarów problemowych. Najtrudniejsze wyzwania stoją przed rolnictwem obszarów opóźnionych w rozwoju i obszarów niskiej jakości środowiska przyrodniczego. Szans rozwoju tamtejszego rolnictwa należy upatrywać w:

- możliwości produkcji zdrowej żywności,
- rozwoju agroturystyki dzięki korzystnym warunkom przyrodniczym (czyste środowisko, duża powierzchnia lasów, niski poziom uprzemysłowienia i urbanizacji, unikalne walory krajobrazowe),
- korzystnej strukturze obszarowej gospodarstw (tylko na północy Polski),
- otwarciu się zagranicznych rynków zbytu (przygraniczne obszary problemowe),
- możliwości zagospodarowania dużych powierzchni gruntów na cele pozarolnicze.

Z kolei do podstawowych barier rozwojowych należy zaliczyć:

- nieopłacalną produkcję (nie dotyczy obszarów rezerw produkcyjnych),
- brak rynków zbytu,
- niekorzystne zmiany ludnościowe,
- monofunkcyjność obszarów wiejskich,
- niekorzystną strukturę agrarną gospodarstw (południe kraju),
- brak kapitału i zainteresowania inwestycjami ze strony przedsiębiorców.

ZAKOŃCZENIE

Celem niniejszej rozprawy było naukowe rozpoznanie rolniczych obszarów problemowych w Polsce. Rozpoznanie to zawiera próbę zastosowania różnorodnych metod delimitacji, identyfikację, charakterystykę i typologię rolniczych obszarów problemowych. Określono także przyczyny ich powstania oraz wskazano możliwe kierunki rozwoju rolnictwa na tych terenach. Zamierzeniem autora było również to, aby praca wzbogaciła i upowszechniła wiedzę na temat różnorodnych koncepcji oraz metod badań obszarów problemowych. W tym celu scharakteryzowano bogatą literaturę przedmiotu oraz zastosowano różne metody identyfikacji obszarów problemowych.

Obszary problemowe są nierozłączną częścią przestrzeni geograficznej każdego kraju. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywają obszary ekologicznego zagrożenia oraz ludnościowe i rolnicze obszary problemowe. Na ogół tworzą one kompleksy problemowe, w których dochodzi do wzajemnego nakładania się różnych typów obszarów problemowych.

Według zaproponowanej definicji rolniczymi obszarami problemowymi są te części kraju lub regionu, które charakteryzują się nagromadzeniem negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych i (lub) przyrodniczych, czyniących je upośledzonymi w stosunku do obszarów rolniczych o cechach przeciętnych i osłabiających wykonywanie funkcji rolniczej. Można je podzielić na cztery podstawowe typy, tj. obszary opóźnione w rozwoju, obszary rezerw produkcyjnych, obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych i obszary konfliktów.

Cechą charakterystyczną obszarów opóźnionych w rozwoju jest najniższy w skali kraju poziom rozwoju rolnictwa, który stwarza problemy w jego prawidłowym funkcjonowaniu. Obszary niekorzystnych warunków przyrodniczych podzielono na dwie kategorie: obszary niskiej jakości środowiska przyrodniczego, które ograniczają kierunki zagospodarowania ziemi, oraz obszary zdegradowanego środowiska w wyniku działalności gospodarczej człowieka. Z kolei obszary rezerw produkcyjnych cechuje niedostateczne wykorzystanie przyrodniczego lub ekonomicznego potencjału produkcyjnego. Wreszcie obszary konfliktów charakteryzują się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych oddziałujących negatywnie na możliwości funkcjonowania rolnictwa.

W wyniku przeprowadzonego rozpoznania obszarów problemowych w rolnictwie można uogólnić, że koncentrują się one w kilku rejonach naszego kraju. Należą do nich zestawione poniżej obszary.

1. Południowo-wschodnia część kraju gdzie nakładają się na siebie różne typy rolniczych obszarów problemowych. W tamtejszym rolnictwie ukształtował się model małych powierzchniowo gospodarstw dwuzawodowych, o niskim stopniu towarowości i niedostatecznym wyposażeniu w infrastrukturę techniczną. Znaczna część tego obszaru wykazuje dobre warunki agrokologiczne, które nie są należycie wykorzystane.

2. Wschodnia część Mazowsza i północno-wschodnia Polska. Tamtejsze rolnictwo cechują przede wszystkim niekorzystne procesy demograficzne (starzenie się rolników, odpływ młodzieży do miast, niski przyrost naturalny – innymi słowy niska „jakość” zasobów ludzkich), niska aktywność rolników, złe wyposażenie gospodarstw w maszyny rolnicze i infrastrukturę techniczną. Dodać do tego trzeba stosunkowo gorsze warunki przyrodnicze, utrudniające uprawę niektórych roślin.

3. Obszar Sudetów i częściowo Niziny Śląskiej, na którym koncentrują się różne typy problemów w gospodarce rolnej, począwszy od zapóźnienia w jej rozwoju, po niskie wykorzystanie środowiska przyrodniczego w produkcji roślinnej.

4. Małe obszary na Pomorzu, na których upadek PGR spowodował ekstensyfikację użytkowania ziemi i struktury zasiewów oraz gwałtowny wzrost bezrobocia. Upadek gospodarczy tych obszarów przejawia się m.in. niskim wykorzystaniem społeczno-ekonomicznych rezerw produkcyjnych.

5. Obszar świętokrzyski obejmuje strefę między rzekami Wisłą i Pilicą. Z przeprowadzonych badań wynika, że jest to największy i najbardziej skomplikowany rolniczy obszar problemowy. Znaczna część obejmują obszary opóźnione w rozwoju, obszary rezerw produkcyjnych, a Góry Świętokrzyskie można zaliczyć do obszarów niskiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

6. Obszar górnośląski i strefy wokół dużych zakładów przemysłowych i aglomeracji charakteryzujące się degradacją środowiska przyrodniczego, w którym gospodaruje rolnictwo. Produkowana tam żywność może nie odpowiadać normom czystości.

Rolnicze obszary problemowe zajmują dużą powierzchnię naszego kraju. O skali zjawiska świadczą szacunki, że około 1500–1600 tys. gospodarstw chłopskich to podmioty nierozwojowe lub upadające. Ich właściciele na ogół nie posiadają zdolności menedżerskich, wykazują brak reakcji na postęp i nowe technologie oraz szeroko rozumiane bodźce ekonomiczne. Zaledwie 10% gospodarstw chłopskich jest obecnie w stanie rozwijać się o własnych siłach.

Obszary problemowe to jednostki przestrzeni geograficznej, które tworzyły się przez dziesiątki lat w wyniku splotu różnorodnych przyczyn. Są to przyczyny pierwotne (uwarunkowania historyczne i przyrodnicze) oraz wtórne (techniczno-organizacyjne, społeczno-kulturowe i produkcyjne). Każdy roz-

poznany obszar problemowy tworzył się w wyniku innych, specyficznie połączonych przyczyn.

W pewnych okresach dynamika tych procesów „problematycznych” nasiłała się. Zjawisko takie wystąpiło po 1989 r., kiedy to polaryzacja międzyregionalna obszarów wiejskich, w tym szczególnie w zakresie rozwoju rolnictwa, nabrała tempa. Pojawiły się obszary, na których rolnictwo skazane jest na upadek lub – w najlepszym wypadku – na pozostanie w „błędnym kole ubóstwa”.

Rozpatrując zagadnienie w kategoriach szans i zagrożeń badanych obszarów problemowych należy stwierdzić, że najbardziej dramatyczna sytuacja ma miejsce na obszarach opóźnionych w rozwoju i obszarach zdegradowanych. Te drugie ze względu na niewielką powierzchnię nie są tak istotnym problemem, aczkolwiek powinny stanowić poligon badawczy, na którym wypróbowywane byłyby metody łagodzenia zjawiska skażenia oraz degradacji przyrody. Z kolei na obszarach opóźnionych w rozwoju gospodarka rolna ma niewielkie pole manewru. Rolnictwo ekologiczne i agroturystyka nigdy nie staną się masowym „sposobem na życie” dla rolników i tylko w niewielkim stopniu rozwiąże nabrzmiałe problemy. Największe szanse wzrostu gospodarczego tych zacofanych terenów należy wiązać z ich wielofunkcyjnym rozwojem.

Obszary rezerw produkcyjnych są łagodniejszą formą rolniczych obszarów problemowych. Można stwierdzić, że pozostają one w uśpieniu spowodowanym długotrwałą zapaścią rolnictwa i słabnącym popytem na produkty żywnościowe. Nowe bodźce (poprawa koniunktury) mogą je „obudzić” i „pobudzić” do intensyfikacji produkcji rolnej.

Obszarom problemowym towarzyszyły niepokojące zjawiska demograficzne, tj. nadmierne wyludnianie się wsi, odpływ młodych ludzi i starzenie się właścicieli gospodarstw. Inne równie niekorzystne procesy to ekstensyfikacja produkcji rolnej, odłogowanie i ugorowanie dużych połaci użytków rolnych, brak zainteresowania powiększaniem powierzchni gospodarstw.

Obszary problemowe w rolnictwie będą istniały zawsze, chodzi jednak o to, aby w stopniu maksymalnym łagodzić niekorzystne procesy, jakie tam spotykamy. Najlepiej myśl tę oddaje pogląd W. Kamińskiego (1989, s. 106), który pisze: „...w polityce przestrzennej zróżnicowanie przestrzenne powinno być uznane za fakt naturalny, ale niezbędne są działania mające na celu niedopuszczenie do tego, by zróżnicowanie przestrzenne przekroczyło punkt krytyczny i przerodziło się w przestrzenną dysproporcję”.

LITERATURA

- Aktualne problemy ekologiczne Regionu Górnośląskiego*, 1993, Uniwersytet Śląski, Regionalny Ośrodek Edukacji Środowiskowej, Urząd Wojewódzki w Katowicach, Sosnowiec.
- Andryszek C., 1993, *Kompleksowa ocena stanu zdrowia ludności w województwach zawierających obszary ekologicznego zagrożenia w porównaniu z województwami tzw. „czystymi ekologicznie”*, Zdr. Publ., 3, s. 101–106.
- Bański J., 1997, *Wybrane konflikty w użytkowaniu ziemi na terenie Mazowsza*, [w:] *Przyrodnicze i społeczne walory Mazowsza w dobie restrukturyzacji*, Materiały 46 Zjazdu PTG w Ryni, Warszawa, s. 243–246.
- 1997a, *Przemiany rolniczego użytkowania ziemi w Polsce w latach 1975–1988*, Prace Geogr., 168, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 1998, *Gospodarka ziemią w Polsce w okresie restrukturyzacji*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Beck P.G., 1971, *Six Rural Problem Areas*, Da Capo Press, New York.
- Bejnarowicz J., 1994, *Zmiany stanu zdrowia Polaków i jego uwarunkowań. Wyzwania dla promocji zdrowia. Promocja zdrowia*, Nauki Społeczne i Medycyna, 1–2, s. 9–36.
- Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M., 1976, *The Geography of Economic Systems*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs.
- Blj H. J. de, 1967, *Systematic Political Geography*, New York.
- Bis K., 1990, *Obszary problemowe rolnictwa ze szczególnym uwzględnieniem gleb marginalnych*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS-PTG, Lublin, s. 11–17.
- Borowiec S., 1972, *Przydatność i możliwość stosowania dla potrzeb rolnictwa ekologicznej oceny czynników siedliskowych metodą Ellenberga*, Biul. KPZK PAN, 71, s. 65–94, Warszawa.
- Boudeville J.R., 1974, *Metody planowania zintegrowanego rozwoju regionalnego*, Przegl. Zagr. Liter. Geogr., 1–2, s. 34–46.
- Bowler I., 1992, *The development of agricultural resources in Britain*, [w:] P. Huigen, L. Paul, K. Volkers (ed.), *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*, Netherlands Geographical Studies, 153, s. 49–59, Utrecht.
- Burck R., 1982, *Wpływ przestrzennego zróżnicowania infrastruktury gospodarczej wsi na towarowość rolnictwa w województwie kieleckim*, praca doktorska, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Burger T., 1990, *Ekologia a konflikty przestrzenne*, Aura, 1, s. 3–4, Warszawa.
- Busteed M.A., 1974, *Northern Ireland*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Chinitz B., 1969, *The Regional Problem in the U.S.A.*, [w:] E.A.G. Robinson (ed.), *Backward Areas in Advanced Countries*, Macmillan, London, St. Martin's Press, New York.
- Cichoń J., 1991, *Wyludnianie się obszarów wiejskich a rozwój rolnictwa indywidualnego w latach 1978–1987 (przykład woj. białostockiego)*, Monografie i Opracowania, 335, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Ciolek S., 1991, *Sudety obszar problemowy*, Acta Univ. Wratisl., 1236, Studia Geogr., 51, Univ. Wrocławski, Wrocław.
- 1994, *Wybrane obszary problemowe Polski Południowo-Zachodniej*, Acta Univ. Wratisl., 1631, Studia Geogr., 62, Univ. Wrocławski, Wrocław.

- 1996, *Teoretyczne i empiryczne koncepcje obszarów problemowych*, Acta Univ. Wratisl., 1796, Prace Inst. Geogr., Seria B, 13, s. 5–26, Univ. Wrocławski, Wrocław.
- Cloke P., Goodwin M., 1992, *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*, [w:] P. Huigen, L. Paul, K. Volkers (ed.), *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*, Netherlands Geographical Studies, 153, s. 19–35, Utrecht.
- Clout H., 1973, *The Massif Central*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- 1975, *The Franco-Belgian border region*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Davin L.E., 1968, *O filozofii gospodarki regionalnej*, Biul. KPZK PAN, 48, s. 187–221, Warszawa.
- Dembowska Z., 1994, *Obszary problemowe w Polsce*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Demesick P.J., Wood P.A. (ed.), 1987, *Regional Problems, Problem Regions and Public Policy in the United Kingdom*, Clarendon, Oxford.
- Długookresowa koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju*, 1990, CUP, Warszawa.
- Domański R., 1987, *Przestrzenna organizacja rozwoju regionalnego*, Studia KPZK PAN, 93, Warszawa.
- 1991, *Cele wielorakie i konflikty w gospodarce przestrzennej*, Biul. KPZK PAN, 155, s. 89–129, Warszawa.
- 1995, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, PWN, Warszawa – Poznań.
- Duczkowska-Małyś K., 1982, *Regionalne zróżnicowanie zjawisk kryzysowych w rolnictwie*, [w:] *Konflikty polskiej przestrzeni*, Biul. KPZK PAN, 120, s. 101–140, Warszawa.
- Dutkiewicz T. (red.), 1997, *Ocena zagrożeń środowiskowych i zdrowotnych w dużych obszarach geograficznych*, Instytut Medycyny Pracy, Łódź.
- Dutkowski M., 1995, *Konflikty w gospodarowaniu dobrami środowiskowymi*, Rozprawy i Monografie Uniw. Gdańskiego, 215, Gdańsk.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geogr., 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falenccka-Jabłońska M., 1991, *Zagrożenia środowiska przyrodniczego w Polsce a rolnictwo i gospodarka żywnościowa*, NFOSiGW, Warszawa.
- Falkowski J., 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski (przyczyna powstania, diagnoza stanu, kierunki przekształceń)*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS-PTG, Lublin, s. 5–10.
- 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, UMK, Toruń.
- Frenkel I. (red.), 1989, *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*, IRWiR PAN, Warszawa.
- 1997, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I. Rosner A. (red.), 1995, *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR, Pol. Tow. Demograficzne, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Friedmann J., 1968, *The Role of Cities in National Development*, Santiago de Chile.
- 1974, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*, Przegląd Zagr. Liter. Geogr., 1–2, s. 18–33.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, *Introduction*, [w:] J. Friedman, W. Alonso (ed.), *Regional Development and Planning*, Cambridge, MIT Press, s. 1–13.
- Friedmann J., Weaver C., 1979, *Territory and Function; the Evolution of Regional Planning*, Edward Arnold Ltd., London.
- Gałczyńska B., 1993, *Poziom wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym (w ujęciu przestrzennym)*, projekt badawczy – *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000*, IERiGŻ, Warszawa.
- 1998, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia ludności rolniczej w Polsce*, [w:]

- H. Sasinowski, R. Rudnicki (red.), *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski*, XV Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, Politechnika Białostocka, UMK, PTG, Białystok – Toruń, s. 70 – 75.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 1986, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty produkcyjne*, Przgl. Geogr., 58, 4, s. 783 – 794, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Głębocki B. (red.), 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Gorzela G., 1989, *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, *Rozwój regionalny – rozwój lokalny – samorząd terytorialny*, 14, Inst. Gosp. Przest. WGiSR UW, Warszawa.
- 1995, *Transformacja systemowa a restrukturyzacja regionalna*, Uniw. Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa.
- Grocholska J., 1980, *Obszary konfliktowe – problem badawczy w przestrzennym zagospodarowaniu kraju*, Przgl. Geogr., 52, 3, s. 507 – 515, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 1982, *Wybrane obszary konfliktowe na terenie stołecznego województwa warszawskiego*, [w:] *Problemy funkcjonalnego makroregionu Warszawy*, Biul. Infor., 38, s. 69 – 87, IGiPZ PAN, Warszawa.
  - 1985, *Przykładowe obszary konfliktowe na terenie stołecznego województwa warszawskiego*, [w:] *Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (II)*, Biul. Infor., 48, s. 102 – 118, IGiPZ PAN, Warszawa.
  - 1986, *Konflikty w planowaniu przestrzennym i próby ich rozwiązania (na przykładzie wybranych obszarów aglomeracji warszawskiej)*, [w:] *Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (III)*, Biul. Infor., 53, s. 205 – 222, IGiPZ PAN.
  - 1990, *Spatial conflicts resulting from urbanization of rural areas of the Warsaw agglomeration*, [w:] P. Korcelli, B. Gałczyńska (red.), *The impact of urbanization upon rural areas*, Conference Papers, 7, s. 45 – 58, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J., 1971, *Koncepcje polaryzacyjne w przestrzennym zagospodarowaniu kraju (na przykładzie Francji)*, Studia KPZK PAN, 36, Warszawa.
- Hamilton I.F.E., 1975, *Poland's western and northern territories*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Hanington W., 1976, *The Problem of the Distressed Areas*, EP Publishing, Wakefield.
- Heffner K. (red.), 1990, *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*, Instytut Śląski, Opole.
- Heller J., 1989, *Jak to robią inni?*, *Gospodarka Administracja Państwowa*, 14 – 15, s. 45 – 48, Warszawa.
- 1989a, *Podstawy przestrzennego zróżnicowania polityki rolnej w wybranych państwach europejskich*, *Więć Współczesna*, 9, s. 99 – 105, Warszawa.
- Hoover E. M., 1971, *An Introduction to Regional Economics*, Alfred Knopf Inc., New York.
- Horodeński R., 1985, *Problemy rozwoju obszarów zaniedbanych*, *Nauka i Praktyka*, 2, s. 29 – 69, Ośr. Bad. Nauk., Białystok.
- Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, 1998, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa.
- Jakobsche J., 1985, *Plan przestrzennego zagospodarowania kraju i planowanie makroregionalne*, [w:] J. Regulski (red.), *Planowanie przestrzenne*, PWE, Warszawa, s. 326 – 363.
- Jałowicki B., 1982, *Strategia uprzemysłowienia a proces urbanizacji. Studium socjologiczne*, Biul. KPZK PAN, 119, s. 9 – 117, Warszawa.
- Jarosz W., Marchwińska E., 1991, *Wpływ emisji z tras komunikacyjnych na skażenie gleby i żywności. Ekosystemy żywicielskie i żywność, Zagrożenia i problemy ochrony*, 1, IOŚ, Warszawa.
- Jasiulewicz M. (red.), 1989, *Wyludnianie się obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, Koszaliński Ośr. Nauk.-Bad., Koszalin.
- 1998, *Przekształcenia strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej*, Monografia IZiM Polit. Koszalińskiej, 65, Koszalin.

- Jedut R. (red.), 1990, *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS – PTG, Lublin.
- Jelonk A., 1986, *Obszary zagrożeń demograficznych*, Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica, 19, s. 33–49, Kraków.
- 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42, s. 67–77, UAM, Poznań.
- Kabata-Pendias A., Pendias H., 1993, *Biogeochemia pierwiastków śladowych*, PWN, Warszawa.
- Kaczmarek T., 1998, *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] B. Głębocki (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 75–101.
- Kamiński W., 1989, *Gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym*, PWRiL, Warszawa.
- 1993 (red.), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000, Synteza – merytoryczne streszczenie prac*, projekt badawczy – *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000*, IERiGŻ, Warszawa.
- 1993a, *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000, Synteza, I. Tekst podstawowy*, projekt badawczy – *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000*, IERiGŻ, Warszawa.
- Kassenberg A., 1986, *Obszary ekologicznego zagrożenia – nowa kategoria planistyczna*, Kosmos, 1/190, s. 153–160, Warszawa.
- Kassenberg A., Rolewicz C., 1984, *Obszary ekologicznego zagrożenia (wstępna diagnoza przestrzenna – 1980 r.)*, [w:] *Gospodarka zasobami przyrody*, Studia KPZK PAN, 85, s. 150–155, Warszawa.
- Klaassen L., 1965, *Area Economic and Social Redevelopment: Guidelines for Programmes*, Paris, OECD.
- Klekner P., 1992, *The Role of Agriculture in the Development of Fringe Areas*, [w:] M. Tykkylainen (ed.), *Development Issues and Strategies in the New Europe*, Avebury, s. 121–130.
- Klepaczki B., 1997, *Sytuacja dochodowa rolników o różnym wykształceniu w okresie przemian gospodarczych*, Więć i Rolnictwo, 2, s. 62–73, Warszawa.
- Kłodziński M., Rosner A. (red.), 1996, *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza zachodniego*, IRWiR PAN, CN – W SGGW, Wyd. SGGW, Wyd. Sejmowe, Warszawa.
- Knoll I., 1959, *Podstawy ekologiczne i metody ekologiczne w zastosowaniu do klasyfikacji gruntów w zachodniej Europie*, Post. Nauk Rol., 5, s. 101–108, WNRiL PAN, Warszawa.
- Kokotkiewicz I. 1985, *Obszary problemowe w Polsce, interpretacja z punktu widzenia zagrożeń społecznych*, [w:] A. Kukliński (red.), *Gospodarka przestrzenna Polski wczoraj, dziś i jutro*, PAX, Warszawa, 2, s. 84–96.
- Kołodziejski J., 1982, *Realizacja celów rozwoju w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, [w:] *Konflikty polskiej przestrzeni*, Biul. KPZK PAN, 120, s. 7–51, Warszawa.
- 1982a, *Geneza, funkcjonowanie oraz ocena sytuacji konfliktowych w gospodarce przestrzennej Polski*, [w:] *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski*, Biul. KPZK PAN, 123, s. 134–148, Warszawa.
- 1982b, *Sytuacje konfliktowe w procesie sterowania rozwojem regionów wojewódzkich jako złożonych struktur przestrzennych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski i organizacja terytorialna kraju*, Instytut Organizacji Zarządzania i Doskonalenia Kadr, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Regionalnej UW, Warszawa, s. 69–86.
- 1987, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski*, Studia KPZK PAN, 92, Warszawa.
- 1997, *Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju „Polska 2000 Plus”*, Biul. KPZK PAN, 176, s. 9–123, Warszawa.
- Komorowski S., 1988, *Scenariusz jako metoda diagnozy i prognozy*, *Rozwój regionalny – rozwój lokalny – samorząd terytorialny*, 12, Instytut Gospodarki Przestrzennej WGiSR UW, Warszawa.

- Konsolas N., 1992, *EEC Regional Policy and the Integrated Mediterranean Programs*, [w:] M. Tykkylainen (red.), *Development Issues and Strategies in the New Europe*, Avebury, s. 41–52.
- Koreleski K., 1979, *Klasyfikacja i przegląd metod oceny środowiska naturalnego dla potrzeb roślin uprawnych*, Zesz. Nauk. AR w Krakowie, 155, Geodezja, 6, s. 3–15, Kraków.
- 1984, *Fizjograficzne ograniczenia uprawy roślin rolniczych w Polsce*, Zag. Ekon. Rolnej, 1, s. 23–38, Warszawa.
  - 1984a, *Przyrodniczo-ekonomiczne uwarunkowania produkcji roślinnej w Polsce*, Post. Nauk Rol., 2, s. 3–18, Warszawa.
  - 1988, *Przyrodnicze podstawy użytkowania rolniczej przestrzeni produkcyjnej*, AR w Krakowie, Kraków.
- Koreleski K., Szczygielski W., 1973, *Fizjograficzne przesłanki racjonalnej gospodarki rolniczą przestrzenią produkcyjną*, Zesz. Nauk. AR w Krakowie, Geodezja, 4, s. 23–43, Kraków.
- Kozłowski S., 1994, *Droga do ekorozwoju*, PWN, Warszawa.
- Kufel T., Skawińska E., 1991, *Delimitacja rolniczych rejonów problemowych w województwie toruńskim*, Wiad. Statys., 1, s. 30–32, GUS, Warszawa.
- Kulikowski R., 1986, *Wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce – próba analizy przestrzennej*, Przegl. Geogr., 58, 1–2, s. 191–202, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 1987, *Geografia rolnictwa w pracach nad planem przestrzennego zagospodarowania kraju do 2000 r.*, Przegl. Geogr., 59, 4, s. 603–609, IGiPZ PAN, Warszawa.
  - 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich*, Biul. KPZK PAN, 158, s. 23–40, Warszawa.
  - 1995, *Depressed areas in Polish private farming*, [w:] G. Węclawowicz, B. Gałczyńska (red.), *Urban and regional issues in geographical research in Poland and Italy*, Conference Papers, 24, s. 137–144, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., Bański J., 1998, *Rolnictwo na obszarze projektowanego przebiegu autostrad*, [w:] *Sieć komunikacyjna Polski w europejskich procesach integracyjnych*, Europa XXI, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 25–36.
- Kukliński A., 1980, *Gospodarka przestrzenna i studia regionalne*, Biul. KPZK PAN, 111, Warszawa.
- 1983, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Wstępne wyniki badań*, Biul. KPZK PAN, 123, Warszawa.
- Kurck E. 1992, *Przyczyny powstania regionów problemowych i ich definicje*, Zagad. Ekon. Rol., 1–3, s. 72–83, Warszawa.
- Lawrence G.R.P., 1973, *Randstad, Holland*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Lendzion J. 1987, *Gra jako model konfliktu środowiskowego w przestrzeni*, Zesz. Nauk. Polit. Śląskiej, Ser. Arch., 4, s. 149–154.
- Malikowski M., Sowa K., 1995, *Szanse i bariery rozwoju „Sciany Wschodniej” Polski*, WSP, Rzeszów.
- Małecki Z. (red.), 1995, *Problemy zoologiczne aglomeracji miejsko-przemysłowych. Gleby i uprawy w aspekcie antropopresji*, Komitet Inżynierii Środowiska PAN.
- Marchwińska E., Kucharski R., 1986, *Ograniczenia progowe gospodarki rolnej i ogrodniczej na terenach uprzemysłowionych*, Kosmos, 1/190, s. 125–132, Warszawa.
- Mead W.R., 1974, *The Scandinavian northlands*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Michna W. (red.), 1991, *Ekosystemy żywielskie i żywność. Zagrożenia i problemy ochrony*, I i II, Synteza, Raport dla MOSZNiL, Warszawa.
- 1996, *Bezrobocie na wsi*, IERiGŻ, Warszawa.
- Mirowski W., 1995, *Spoleczne uwarunkowania wyludniania się wsi w Polsce*, IFiS PAN, Warszawa.

- Modele gospodarstw rodzinnych na glebach marginalnych*, 1997, projekt badawczy – *Racjonalizacja wykorzystania gleb marginalnych*, 7, IERiGŻ, Warszawa.
- Mountjoy A.B., 1982, *The Mezzogiorno*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Mync A., 1989, *Miejsce Austrii w Europie. Aspekty regionalne*, [w:] A. Kukliński (red.), *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*, Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny, 18, s. 341–368, Warszawa.
- Naylon J., 1975, *Andalusia*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce*, 1984, Opracowania Statystyczne, GUS, Warszawa.
- Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce w latach 1982 i 1990*, 1992, Studia i Analizy Statystyczne, GUS, Warszawa.
- Ochrona środowiska i gospodarka wodna*, 1983, Opracowania Statystyczne, GUS, Warszawa.
- Okuniewski J., Kłodziński M., 1996, *Naturalne i ekonomiczne uwarunkowania transformacji obszarów wiejskich nad środkową Odrą*, [w:] M. Kłodziński, A. Rosner (red.), *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza zachodniego*, IRWiR PAN, CN – W SGGW, Wyd. SGGW, Wyd. Sejmowe, Warszawa, s. 14–38.
- Opaiło M., 1995, *Regiony słabe ekonomicznie a polityka regionalna*, [w:] J. Kitowski, Z. Ziolo (red.), *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych obszarów przygranicznych*, Rozprawy i Monografie Wyd. Ekon. UMCS w Rzeszowie, 7, s. 61–77, PTG, UMCS, KPZK PAN, Warszawa – Kraków – Rzeszów.
- Orzeszko E., 1991, *Zapobieganie degradacji środowiska na obszarach upośledzonych rolniczo*, Problemy Rolnictwa Światowego, 5, s. 167–173, SGGW – AR, Warszawa.
- Perroux F., 1955, *Note sur la notion de „pôle de croissance”*, *Economie Appliquée*, 8, 1–2, s. 307–320, Paris.
- Piotrowski M., 1990, *Obszary problemowe i funkcjonalne w Makroregionie Środkowo-Wschodnim*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS – PTG, Lublin, s. 18–29.
- Plan Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 1990, CUP, Warszawa, (projekt).
- Platt R., 1943, *Latin America, Countrysides and United Regions*, New York.
- Poskrobko B., (red.), 1996, *Rejon Puszczy Białowieskiej, mieszkańcy – środowisko – gospodarka*, Studia i Materiały, 1, Polit. Białostocka, Białystok.
- Pronicwski M., 1989, *Podstawy wydzielenia i charakterystyka obszarów problemowych woj. białostockiego z punktu widzenia infrastruktury społecznej*, [w:] *Optymalizacja kształtowania kompleksów w infrastrukturze społecznej*, Instytut Śląski, Opole.
- 1997 (red.), *Uwarunkowania i kierunki rozwoju obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”*, Biuro Rozwoju Regionalnego, Białystok.
- Przestrzenne zagospodarowanie kraju. Plan perspektywiczny do 2000 r.*, 1988, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa.
- Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju rolnictwa*, 1997, Atlas RP, 81.3, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Raport o stanie, zagrożeniu i ochronie środowiska*, 1990, Studia i Analizy Statystyczne, GUS, Warszawa.
- Ratzl F., 1896, *Die Gesetze des raumlichen Wachstums der Staaten*, Petermanns Mitteilungen, 42, 103.
- Robinson E.A.G., 1969, *Backward Areas in Advanced Countries*, Macmillan, London, St. Martin's Press, New York.
- Rocznik statystyczny*, 1997, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyki międzynarodowej*, 1997, GUS, Warszawa.
- Rola-Kunach S., 1984, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce w 1982 r. Zagrożenie i ochrona środowiska. Woda i powietrze*, *Wiad. Statyst.*, 5/275, s. 32–35, GUS, Warszawa.
- 1984a, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce. Grunty i odpady przemysłowe*, *Wiad. Statyst.*, 8/278, s. 29–32, GUS, Warszawa.

- 1992, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce*, Wiad. Statyst., 11/378, s. 41–43, GUS, Warszawa.
- Rolnictwo na terenach zagrożonych ekologicznie*, 1997, Powszechny Spis Rolny 1996, GUS, Warszawa.
- Rosner A., 1995, *Bezrobocie ukryte w rolnictwie rodzinnym*, [w:] L. Klank (red.), *Wieś i rolnictwo w okresie transformacji systemowej*, IRWiR PAN, s. 105–123, Warszawa.
- Rudnicki J., 1991, *Obszary ekologicznego zagrożenia*, Wiad. Statyst., 2/357, s. 23–26, GUS, Warszawa.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Sasinowski H., 1986, *Istota oraz kształtowanie obszarów opóźnionych w rozwoju na świecie i w Polsce*, Nauka i Praktyka, Studia, ekspertyzy, informacje, 2, s. 197–231, Ośr. Bad. Naukowych, Białystok.
- Secomski K., 1982, *Ekonomika regionalna*, PWE, Warszawa.
- Seers D., Schafer B., Kilijunen M.I. (ed.), 1979, *Underdeveloped Europe*, Harvester Press, Hassocks.
- Siemiński J., 1985, *Obszary zagrożone klęską ekologiczną w Polsce*, Wiad. Statyst., 5/287, s. 5–8, GUS, Warszawa.
- Siemiński J., 1992, *Zróżnicowanie infrastruktury obszarów wiejskich*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Siuta J., 1974, *Kształtowanie przyrodniczych warunków rolnictwa w Polsce*, PWN, Warszawa.
- 1995, *Gleba, diagnozowanie stanu i zagrożenia*, IOŚ, Warszawa.
- Siuta J., Kucharska A., 1997, *Wieloczynnikowa degradacja ziemi w Polsce*, IOŚ, Warszawa.
- Skawińska E., 1993, *Wstęp do badań nad rolniczymi obszarami problemowymi*, Rozprawy UMK, Toruń.
- Smith M., 1985, *Agricultural and Nature Conservation in Conflict – The Less Favoured Areas of France and the UK*, The Arkleton Trust.
- Stan środowiska w Polsce*, 1993, Państwowa Inspekcja Ochrony Środowiska, Centrum Informacji o Środowisku GRID, Warszawa.
- Stańko S., 1996, *Procesy dostosowawcze gospodarstw indywidualnych w rejonach przygranicznych do gospodarki rynkowej*, [w:] A. Rosner, M. Kłodziński (red.), *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza zachodniego*, IRWiR PAN, CN–W SGGW, Wyd. SGGW, Wyd. Sejmowe, Warszawa, s. 157–195.
- Stasiak A., 1985, *Istota i charakter obszarów słabiej rozwiniętych w Polsce w świetle dociekań nauki i praktyki*, Nauka i Praktyka, 2, s. 9–15, Ośr. Bad. Nauk., Białystok.
- 1992, *Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich*, Biul. KPZK PAN, 158, s. 7–22, Warszawa.
- Stasiak A., Kulikowski R., 1996, *Gminy wiejskie w Polsce*, Wieś i Rolnictwo, 2–3, s. 21–90, Warszawa.
- Stasiak A., Zgliński W. (red.), 1997, *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej*, projekt badawczy – *Podstawy naukowo-badawcze koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1997, *Współczesne problemy wsi w regionie świętokrzyskim*, Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich, 43, s. 89–93, Komitet Zagosp. Ziemi Górskich PAN, Warszawa – Kraków.
- Stola W., Szczęsny R., 1998, *Struktura przestrzenna rolnictwa i leśnictwa*, [w:] I. Fierla (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 141–217.
- Strzelecki Z., 1995, *Założenia i zasady polityki regionalnej*, [w:] *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, Materiały z ogólnokrajowej konferencji, SGGW, Warszawa, s. 45–60.
- Strzemski M., 1972, *Punktowanie bonitacyjne gruntów*, Pamiętnik Puławski, 55, s. 199–208, Puławy.

- Suchta J., 1988, *Rolnicze obszary problemowe i ich delimitacja w aspekcie celów planowania przestrzennego*, [w:] *Przemiany strukturalne rolnictwa*, Materiały na ogólnopolską konferencję naukową w ramach tematu RPB nr 21, 2, s.29–38, Akad. Rol.-Techn., Olsztyn.
- Symonowicz A., 1990, *Bilans strat powstałych wskutek degradacji środowiska*, CPBP – Ochrona i kształtowanie środowiska, 37, SGGW, Warszawa.
- Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, 1998, Powszechny Spis Rolny 1996, GUS, Warszawa.
- Szczepny R., 1997, *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski w 1995 r.*, Zeszyty IGiPZ PAN, 50, Warszawa.
- Szczygielski K., 1988, *Opolski obszar zagrożenia demograficznego (próba wydzielenia)*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42, s. 105–110, UAM, Poznań.
- Szemberg A., 1990, *Przemiany agrarne 1985–1989*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, IERiGŻ, Warszawa.
- 1995, *Gospodarstwa chłopskie w świetle wyników spisu rolnego 1994*, IERiGŻ, Warszawa.
- Szlachta J., 1984, *Wschodnie tereny przygraniczne jako obszar problemowy*, Gosp. Plan., 12, s. 552–559, Warszawa.
- Szul R., 1987, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Katalog rzeczowy*, [w:] J. Kołodziejski, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski*, Studia KPZK PAN, 92, s. 81–157, Warszawa.
- 1988, *Mechanizmy rozwoju regionalnego – przykład Polski, Hiszpanii i Jugosławii*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, Biul. KPZK PAN, 138, s. 148–193, Warszawa.
- Śmigielka M., 1992, *Kierunki rozwoju rolnictwa w wielofunkcyjnym regionie Gór Świętokrzyskich*, praca doktorska, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Terelak H., Piotrowska M., Budzyńska K., 1994, *Stan zanieczyszczenia gleb metalami ciężkimi*. Mapa Polski w skali 1:500 000, IUNG, Puławy.
- Thissen F., 1992, *Restructuring of Rural Areas in the Netherlands*, [w:] P. Huigen, L. Paul, K. Volkers (red.), *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*, Netherlands Geographical Studies, 153, s. 75–85, Utrecht.
- Thompson I.B., 1975, *The lower Rhone and Marseille*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Truszkowska R., 1972, *Metody liczbowej oceny produktywności gleb rolniczych*, Biul. KPZK PAN, 71, s. 141–180, Warszawa.
- Turnock D., 1974, *Scotland's Highlands and islands*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Warren K., 1973, *North East England*, Problem Regions of Europe, Oxford University Press, London.
- Warunki przyrodnicze produkcji rolnej woj. gdańskie*, 1981, IUNG, Puławy.
- Warunki przyrodnicze produkcji rolnej woj. kieleckie*, 1980, IUNG, Puławy.
- Warunki przyrodnicze produkcji rolnej woj. suwalskie*, 1982, IUNG, Puławy.
- Warunki przyrodnicze produkcji rolnej woj. zamojskie*, 1990, IUNG, Puławy.
- Whittlesey D., 1939, *The Earth and the State*, New York.
- Wieruszewska M., 1997, *Wieś polska. Konteksty – kontrasty – strategie*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Więckowicz Z., 1989, *Realizacja uchwały górskiej (na przykładzie województwa jeleniogórskiego)*, Wieś Współczesna, 6, s. 62–70, Warszawa.
- Wilgat T., 1994, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce w świetle danych statystycznych*, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin.
- Winiarski B., 1965, *Czynniki i etapy podnoszenia intensywności gospodarki obszarów nierozwiniętych*, Biul. KPZK PAN, 31, s. 7–118, Warszawa.
- 1976, *Polityka regionalna*, PWE, Warszawa.
- Witek T. (red.), 1974, *Rolnicza przestrzeń produkcyjna Polski w liczbach*, IUNG, Puławy.
- 1981 (red.), *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin*, IUNG, Puławy.

- Wojtan J., 1984, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce (I)*, Wiad. Statyst., 4/274, s. 29–33, GUS, Warszawa.
- 1984a, *Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce. Przemysł i rolnictwo*, Wiad. Statyst., 8/278, s. 24–29, GUS, Warszawa.
- Wróbel A., 1983, *Ewolucja struktury gałęziowej gospodarki Polski a rozwój regionalny*, Biul. Infor., 40, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wypych M., 1981, *Uprzemysłowienie, rozwój gospodarczy i społeczny Polski w ujęciu przestrzennym*, Wiad. Statyst., 2, s. 25–29, GUS, Warszawa.
- Zabierowski K., Czudec A., Ślusarz G., 1990, *Kierunki przeobrażeń w gospodarstwach indywidualnych województwa krośnieńskiego*, Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich, 32, s. 95–107, Komitet Zagosp. Ziemi Górskich PAN, Warszawa–Kraków.
- Zagożdżon A., 1980, *Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych. Wybrane zagadnienia teoretyczne i badawcze*, Przegl. Geogr., 52, 4, s. 815–824, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, Biul. KPZK, 138, s. 137–147, Warszawa.
- Założenia Planu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do 1995 roku*, 1985, Warszawa.
- Zatorska-Sadurska J., 1990, *Koncepcja kompleksowej waloryzacji środowiska jako podstawa identyfikacji sytuacji konfliktowych w zagospodarowaniu przestrzennym*, Polit. Gdańska, CPBP 04.10.11, z. 9, s. 43–84, Gdańsk.
- Zawadzki W., 1991, *Infrastruktura techniczna obszarów wiejskich w Polsce. Zagadnienia wybrane*, Studia i Monografie, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J., 1985, *Gospodarstwa indywidualne na glebach słabych*, IERiGŻ, Warszawa.
- Żurawicki L., 1974, *Polityka regionalna w EWG*, Gosp. Planowa, 11, s. 774–780, Warszawa.

PROBLEM AREAS IN POLISH AGRICULTURE

Summary

The level of economic development in Poland is varied spatially, with some areas developed and others backward in terms of their development. The change in Poland's economic system – entailing transition from central steering to the free market – has led amongst other things to a widening of these spatial disproportionalities.

The greatest regional disproportions relate to the level of development of agriculture and its productive potential. This reflects different socioeconomic situations as far back in history as the times of the Partitions, as well as uneven development in the inter-War years and the times of the Polish People's Republic. Longlasting processes underpinning variations in the socioeconomic development of different parts of the country have led to the appearance of areas in which agriculture is at a relatively low level of development, does not take full advantage of its productive possibilities or loses out in competition with other economic functions. These are termed agricultural problem areas.

CONCEPT AND METHODOLOGICAL ASSUMPTIONS

At the outset it may be assumed that a problem area is a spatial unit characterised by abnormality of one or many elements of this space. It is thus characterised by an accumulation of negative phenomena that hinder proper development.

In the author's opinion, an agricultural problem area is characterised by an accumulation of negative socioeconomic and (or) natural phenomena handicapping it in comparison with agricultural areas of characteristics average for the country and weakening its agricultural function.

A division of agricultural problem areas into the following 4 types may be proposed:

- 1) areas backward in their development, featuring a relatively low level of agricultural advancement,
- 2) areas of productive reserves, with inadequate use made of the natural and (or) socioeconomic productive potential,
- 3) areas of unfavourable natural conditions in which the quality of the natural environment hinders engagement in agricultural activity,
- 4) conflict areas with excessive development of non-agricultural functions and hence limitations on the proper serving of the agricultural function.

AREAS BACKWARD IN THEIR DEVELOPMENT

It is to these areas that the greatest attention has been paid. The first stage of their identification saw a search for the features most fully describing the agricultural situation in all spatial units. These served in the designating of an index of the level of development of agriculture in Poland's *gminas* (units of local government administration), and have in turn provided a basis by which to identify the areas sought.

It was accepted that diagnostic features should characterise the issues of agrarian structure, the level of education of those living on farms, the degree of outfitting of agriculture in machines and technical infrastructure, and the productive results obtained.

It was also assumed that all the measures of characteristics would be equal from the point of view of their influence on the perceived level of development of agriculture in *gminas*. To make measures comparable they were subject to normalisation.

Distinguished for each of the features were five class intervals assigned appropriate values of between 1 and 5. In this way, a *gmina* came to be described by a numerical code with several elements. The index required was obtained by summing the numbers. The next step was the adoption of limit values for the index below which a *gmina* was included among problem areas. On the basis of tests it was accepted that this should be c. 80% of the mean values for the country as a whole. The result was the acceptance of 13 points as the limit value for the index *Wp* denoting areas backward in terms of their development.

The picture obtained allowed 9 agricultural problem areas to be designated: the Jura Krakowsko-Częstochowska region, the Carpathians, Knyszyn – Białowieża, the Lubuski region, Mazowsze – Polesie, Olsztyn, Sandomierz – Roztocze, Central Pomerania, the Świętokrzyskie region.

The areas identified were then divided up into three types, according to the degree of concentration of unfavourable characteristics:

1. Pathological areas – distinguished by the lowest level of development of agriculture in the country. The backwardness of these areas is so extreme that farms deriving income solely from agriculture have no chance of development and are doomed to failure. A necessary condition for their development is thus the introduction into these areas of other economic functions, as well as the creation of new job opportunities.
2. Critical areas. Without outside assistance, the agriculture of these areas is doomed to failure. The only farms likely to remain on the market will be the few that are strongest economically. The development of other functions allowing for the re-employment of the excess workers in agriculture is indicated.
3. Threshold areas. These may be termed areas of opportunity, since a rationally-pursued restructuring may allow them to achieve an average level of development in the longer term.

AREAS OF PRODUCTIVE RESERVES

An area of productive reserves is characterised by the inadequate use agriculture makes of the natural productive or socioeconomic potential. Theoretically it is able to achieve production results much better than it does at present.

In the first method, the measure of the use of natural conditions was the value of overall production per 1 ha of agricultural land, converted into 1 point of *jpp* (quality of productive agricultural space). The arbitrary value adopted as the limit below which a *gmina* is included among problem areas was 18,000 old zloties from 1 ha as 1 point of *jpp*. Emerging in this way was a picture that allowed the six following complexes of productive reserves to be identified: Lublin – Sandomierz, Małopolska, Podlasie, Przemyśl, Sudety, Żuławy – Warmia.

The second method applied measures assessing the use of the quality of productive agricultural space from the point of view of the yields obtained. Yields of the four cereals wheat, barley, rye and oats were taken into account and five problem areas picked out: Lower Silesia – Opole, Lublin – Sandomierz, Małopolska, Przemyśl, Żuławy – Warmia.

The use made of soils in areas of productive reserves is generally appropriate and in line with agricultural suitability. However, the yields obtained do not fully reflect the quality of the productive agricultural space. The causes weakening the productive potential include a flawed agrarian structure (high share of small farms and high degree of fragmentation of cultivated fields), limited expenditure on technical means of production, the low level of professional qualifications of farmers, and the ageing of the population engaged in agriculture.

AREAS OF UNFAVOURABLE NATURAL CONDITIONS

Areas with a low-quality natural environment

These areas will be characterised by natural conditions that hinder agriculture, including first and foremost by limiting possibilities for certain plants to be grown. The identification of such areas may be achieved using various methods which assess the natural environment for the needs of agriculture.

The coefficient of the quality of productive agricultural space – *jpp* – emerged as the most suitable indicator for designating areas of unfavourable natural conditions. A value of the *jpp* coefficient of less than 50 points (cf. the national average of 67) attests to severe limitations on possibilities for crop growing. The 7 problem areas identified on this basis were: the Carpathians, Kaszuby, Mazury – Kurpie, Ostrzeszów, Podlasie, Suwałki, the Świętokrzyskie region.

Areas with a degraded natural environment

Agricultural areas of this kind have experienced unfavourable changes in agroecological

conditions under the influence of human activity. These conditions hinder, or in extreme conditions prevent, the production of food.

Agricultural activity should be curtailed or sometimes even forbidden in areas characterised by severe contamination of soil. Unfortunately, neither farmers nor local communities are aware of the threats posed by crop-growing and livestock breeding in these areas. Overall, it is estimated that 4% of Poland's agricultural land shows elevated levels of heavy metals and is qualified as somewhat polluted.

Agriculture itself contributes to degradation of the natural environment. A poor choice of agrotechnical measures leads to the erosion and impoverishment of soils, as well as to the biological and chemical pollution of large areas of agricultural land and groundwaters. For example, 66% of wells by farmhouses are excessively polluted by nitrogenous compounds.

To sum up, the greatest complexes of areas with a contaminated natural environment in which agriculture is carried on are those in Upper Silesia, the Lubin–Głogów Industrial District and the Kraków area. The remainder (zones around the largest industrial plants, waste dumps and busy roads) occupy small areas only.

CONFLICT AREAS

Areas of conflict in agriculture are characterised by the excessive development of non-agricultural functions impacting negatively upon possibilities for the agricultural function to be served.

The severest conflicts are those generated between agriculture and industry. The main areas of such conflict are the zones around large industrial districts like Upper Silesia, the Legnica–Głogów Copper District, the Bełchatów Coalfield, the Tarnobrzeg Sulphur Field and the Wałbrzych Coalfield. Besides occupying land hitherto used in agriculture, industry also generates conflicts by polluting and degrading the natural environment in which agriculture operates. A consequence of these processes is the increased area of wasteland, the depopulation of rural areas, the extensification of production, etc.

The building of planned motorways and the modernisation of existing roads will sharpen conflicts between agriculture and transport in the next few years.

The collision between agriculture and transport may also be assessed negatively because of the excessive drying-out of land and its pollution. Positive effects of the conflict in turn include the dynamic development of non-agricultural functions and intensified agricultural production to be observed for some time now along existing routes of supralocal significance like Warsaw – Katowice, Warsaw – Poznań. This is a particularly important phenomenon for backward areas seeking new stimuli to development.

Severe conflicts arise in areas around the larger cities with the agricultural function having to compete with the residential, and to a lesser extent the industrial and transport-related. Two processes standing in opposition to each other are involved. An absorbent market is a stimulus to agricultural intensification and an increase in the area used agriculturally, while the areal and populational expansion of cities leads to an ever-worsening shortage of the land required for this.

A further conflict is that arising where an area may be used in agriculture and forestry. Areas of intensive production are poorer in forests than anywhere else – here other functions are subordinated to the agricultural. The absence of forest and areas planted with trees in turn poses the threat of soil degradation, the steppification of land and a deterioration in water relations.

Yet another conflict is that in areas serving both agricultural and touristic-recreational functions. Collisions emerge *inter alia* from agriculture's tendency to pollute areas of outstandingly valuable features and to destroy natural forms of landscape. As the technology of production in agriculture is not usually subordinated to the goals of environmental protection, there is a need to depart from the models in Western European countries, in which agriculture has played a major part in the ecological crisis in protected areas, including through the pollution of agricultural land by excessive fertiliser use, the destruction of landscape diversity and the non-rational application of plant protection agents.

THE GENESIS OF AGRICULTURAL PROBLEM AREAS

Agricultural problem areas, above all those that are backward in their development; areas with degraded environments and areas of productive reserves should all be conceived of dynamically, as units changing their spatial ranges over time.

The process by which a problem area emerges is a longlasting one, varying in intensity and dependent on a large number of factors which may be divided into:

- 1) primary factors – historical and natural;
- 2) secondary factors – technical and organisational, sociocultural and production-related.

This division is debatable in reality as there are usually interference phenomena, i.e. mutual overlaps between primary and secondary factors creating an inseparable whole.

Unfavourable conditions in the natural environment have been important factors in the process forming most of the developmentally-backward areas. Serious soil-related and climatic limitations hindered progress in agriculture, *i.a.* by narrowing the range of possible strategies in crop production.

Economic polarisation, including the backwardness and impoverishment of agricultural areas against the background of history, results from inclusion within the areas then administered by the three partitioning powers of Germany, Austro-Hungary and Russia; from wartime destruction and the major resettlements and border changes associated with it and from the economic policy pursued after World War Two. Historical factors are reflected most fully in the north-east and north-west. The east of Poland has, in succession, been part of Old Russia, Lithuania, Poland, Prussia and Russia once again, and has been subject to a range of political, cultural and economic influences. The long period under the control of Russia, itself economically-backward, was reflected in the neglect shown for this area, especially in agriculture. In addition, the peripheral location did not favour development, but rather gave rise to economic backwardness.

The technical and organisational factors include neglect in the development of technical infrastructure (sewerage, mains gas, running water and electricity supply), limited accessibility (a low-density, poor-quality road system, a low level of communications services and large distances to services and markets), a low level of mechanisation and land melioration and a fragmented agrarian structure of farms.

Production-related factors result from all the aforementioned conditions. They include high costs of agricultural production, limited efficiency of work and output and a low level of commercial viability.

PROSPECTS FOR AGRICULTURE IN PROBLEM AREAS

The 1990s have seen an intensification of the processes underpinning the spatial differentiation of rural areas. Agriculture has undergone a particularly marked polarisation. Far from being evened out, the differences between highly- and poorly-developed areas are increasing. The greatest destructive influence in agriculture is to be seen in the problem areas, which require particular attention from local and central authorities at all levels.

In a period of restructuring and adjustment prior to EU membership, problem areas are vulnerable to a host of social ills and will require the most assistance. This should at first entail predictative analysis and the drawing-up of development strategies, albeit with each of the areas identified requiring different solutions.

It would seem that agriculture has no chance of development in areas that are backward in their development and of low-quality productive agriculture space. It is thus bound to fail. In such a circumstance there is a justification for promoting other economic functions, including in particular forestry, tourism and recreation. The multifunctional development of agricultural problem areas may have the long-term effect of curtailing negative processes in agriculture and ensuring a better standard of living for those whose upkeep derives from it. However, it needs to be added that the development of non-agricultural functions in agricultural problem areas of

northern Poland is hindered by the scattered rural settlement pattern and the low density of urban centres.

Areas of productive reserves require completely different approaches. These are the potential “food baskets” of Poland, where the agricultural function should be the leading one, protected by appropriate legal regulations. After a difficult period of transition, the agriculture there will have gathered strength and be in a position to compete effectively with that in Western Europe.

In areas of unfavourable natural conditions, agriculture should link up with other economic functions without major collisions. Crop production should be subordinated to livestock rearing, which will be developed on large farms. In connection with this, there will probably be changes in land-use structure – an increase in the share of agricultural grasslands at the expense of arable land. Part of the latter – especially the poorest – should be afforested.

In areas with a degraded natural environment, efforts should be made to apply rational agrotechnical measures that should reduce the degree of contamination. In particular, there should be an optimisation of the use of mineral fertilisers and a significantly augmented utilisation of natural manures, an introduction of long-term cropping and mid-field areas of trees, as well as afforestation of land of the lowest quality.

CONCLUSIONS

Problem areas are an inseparable part of the geographical space of every country. The most important role among them is played by areas of ecological threat, as well as problem areas from the populational and agricultural points of view. These in general create problem complexes, in which there is a mutual overlapping of different kinds of problem area.

Problem areas are units of geographical space which have developed over decades through an interweaving of diverse factors. Some of these are primary (historical and natural conditioning), others secondary (technical and organisational, socio-cultural and production-related). Each of the problem areas recognised has emerged through the action of different, specifically-interconnected causes.

The dynamic to these “problem-generating” processes has strengthened in certain periods. This was the case after 1989, when inter-regional polarisation in rural areas gathered pace, especially as regards agricultural development. There appeared areas in which agriculture was condemned to failure or – in the best case – to remain in the vicious circle of poverty.

Looking at the issue in terms of the opportunities and threats for the areas studied, it would appear that the worst situation is that facing areas backward in their development or degraded. The latter are less of a problem in that they cover a small area, though they should become testing grounds on which to try out methods to reduce contamination and degradation. In turn, developmentally-backward agricultural areas have little room for manoeuvre. Organic farming and agrotourism will never be a universal “way of life” for farmers, only being able to resolve problems to a limited degree. Thus the greatest chances for economic growth in these backward areas will be provided by multifunctional development.

Areas of productive reserves constitute a less severe form of problem area. They may be considered to have become dormant, as a result of a longlasting agricultural decline and a fall in the demand for the food produced. New stimuli (an improved trading position) will allow for their “awakening” and stimulate them to intensified output.

Problem areas are associated with disturbing demographic phenomena like the depopulation of villages, migration and the ageing of the owners of farms. Other equally unfavourable processes are the extensification of output, the laying fallow of large areas of land and a lack of interest in farm enlargement.

Translated by James Richards

ZESZYTY INSTYTUTU GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA PAN
z ostatnich lat

1997

45. Korcelli P. (red.), *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: V*, s. 44.
46. Korcelli P. (red.), *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: VI*, s. 96.
47. Eberhardt P., *Problematyka narodowościowa Estonii*, s. 44.
48. Zgliński W., *Przekształcenia państwowego rolnictwa w Polsce – skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne*, s. 64.
49. Grabińska B., *Geografia pól Europy na tle świata. Regionalizacja zoogeograficzna kręgowców Europy. Powierzchnia jednostki a bogactwo taksonomiczne ssaków*, s. 46.
50. Szczęsny R., *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski w 1995 roku*, s. 115.

1998

51. Błażejczyk K., *Promieniowanie słoneczne a gospodarka cieplna organizmu człowieka*, s. 85.
52. Babiński Z., „Mongolia 96”, *Niektóre zagadnienia badawcze ekspedycji. Raport*, s. 128.
53. Gawryszewski A., Korcelli P., Nowosielska E., *Funkcje metropolitalne Warszawy*, s. 146.
54. Eberhardt P., *Problematyka narodowościowa Łotwy*, s. 70.
55. Grzeszczak J., *Przesunięcie „miasto – wieś” w przemyśle krajów Unii Europejskiej*, s. 71.
56. Stola W., *Ludność wiejska Polski. Przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej*, s. 56.

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA
z ostatnich lat

1997

5. Czyżowska E., *Zapis zdarzeń powodziowych na pograniczu boreału i atlantyku w osadach stożka napywowego w Podgrodziu*, s. 74, 19 il.
6. Kalicki T. (red.), *Badania ewolucji dolin rzecznych na Białorusi – I*, s. 111, 39 il.
7. Gawryszewski A., *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski. Bibliografia (lata 1896–1990)*, s. 160.
8. Starkel L. (red.), *Rola gwałtownych ulew w ewolucji rzeźby Wyżyny Miechowskiej (na przykładzie ulewy w dniu 15 września 1995 roku)*, s. 108, 33 il., 16 fot.

1998

9. Banach M., *Dynamika brzegów dolnej Wisły*, s. 76, 26 il., 23 fot.
10. Błaszkwicz M., *Dolina Wierzycy, jej geneza oraz rozwój w późnym plejstocenie i wczesnym holocenie*, s. 116, 29 il., 17 fot.
11. Starkel L. (red.), *Geomorfologiczny i sedymentologiczny zapis lokalnych ulew*, s. 107, 32 il.
12. Kotarba A. (red.), *Z badań fizycznogeograficznych w Tatrach – III*, s. 67, 16 il., 9 fot.
13. Breymeyer A., Roo-Zielińska E. (red.), *Bory sosnowe w gradiencie kontynentalizmu i zanieczyszczeń w Europie Środkowej – badania geoeologiczne*, s. 212, 57 il., 8 fot.

PL ISSN 0373-6547
ISBN 83-86682-39-6

<http://rcin.org.pl>

<http://rcin.org.pl>
J. BAŃSKI: OBSZARY PROBLEMOWE W ROLNICTWIE POLSKI